Marian Hellema

COLOFON

Eerste druk, 2026, © Marian Hellema

Uitgever
Marian Hellema, www.marianhellema.nl

Omslagontwerp en binnenwerk
Irene van Nes, www.ireneontwerp.nl

Redactie en correctie
Hendrien de Vries

Druk
Pumbo.nl

ISBN: 978-90-834516-4-0

Dit boek is gratis beschikbaar op https://zenodo.org/doi/10.5281/zenodo.19879695. Ook is er een niet-geannoteerde e-book-versie op https://zenodo.org/doi/10.5281/zenodo.19879733. De papieren versie van dit boek is te bestellen bij de boekhandel.

Dit werk wordt gepubliceerd onder een CC-BY-NC-licentie (www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.nl). Dit houdt onder meer in dat het voor niet-commerciële doeleinden mag worden gedeeld en gebruikt, mits de naam van de auteur wordt vermeld. Voor commercieel gebruik is toestemming van de auteur nodig. Dat geldt ook voor commerciële AI-toepassingen, zoals het gebruiken van de tekst voor het trainen van AI-modellen. Op haar beurt heeft de auteur geen AI-taalmodellen gebruikt voor het schrijven van dit boek.

Inhoud

1. Inleiding 4
2. De opstand van de freaks *Abnormaliteiten of wondermensen* 7
3. Het publiek stroomt toe *Als lachende hyena's* 18
4. De hoofdvoorstelling *Nooit geziene volmaaktheid* 27
5. Zondagsrust *Een dag voor het schone en het goede* 35
6. De publiciteitscampagne *Humbug en monsterreclame* 40
7. De Boerenoorlog *Concentratiekampen, collectes en Kruger* 55
8. Logistiek *Zonder snauw, zonder vloek, zonder geschreeuw* 64
9. Spelling *Indieviedu's in het sirkus* 72
10. Wilhelmina en haar prins-gemaal *Trouwen met het rijkste meisje van Nederland* 76
11. Feminisme *De moderne vrouw beheerst de arena* 84
12. Vrouwenkleding *Korsetten of hobbezakken* 90
13. Zedelijkheid en prostitutie *Geheelonthouding en Middernachtzending* 96
14. Moderne technologie *Prachtwerken van vernuftige vinding* 104
15. De circusgemeenschap *Toonbeeld van eendracht, kracht en voorspoed* 112
16. Krotten en sloppen *Grauw, smerig en benauwd* 118
17. De dieren *Aristocratie van de natuur* 125
18. De kleine geloven *Vegetariërs, christen-anarchisten en andere profeten* 131
19. De moord op McKinley *Een anarchist op de elektrische stoel* 140
20. Misdaad *Zakkenrollersgilde en criminele antropologie* 147
21. De onderneming *Hollands geld naar z'n grootje* 155
22. Slot *Het Mensbeest* 162

Bronnen en literatuur 166

Dank 174

Noten 175

INLEIDING

weer van ons. Wij gevoelden ons prettig bij het idée, het voorrecht te hebben genoten, te leven in 1901, het jaar van de
„Barnum and Bailey Show, de grootste van de wereld”.

Leeuwarder Courant, 04-09-1901[1]

Op 9 september 1901 liep er een kudde olifanten door de Utrechtse Voorstraat. Het waren er zestien en ze liepen kalmpjes en statig door de stad, onder vrolijk getrompetter[2]. Het was een bijzonder schouwspel waar veel Utrechters op af waren gekomen, want zoiets zag je niet iedere dag. De mensen verdrongen zich langs de kant van de weg, de winkeliers stonden voor hun winkels te kijken en een jongetje was op de vensterbank geklommen om alles beter te kunnen zien.

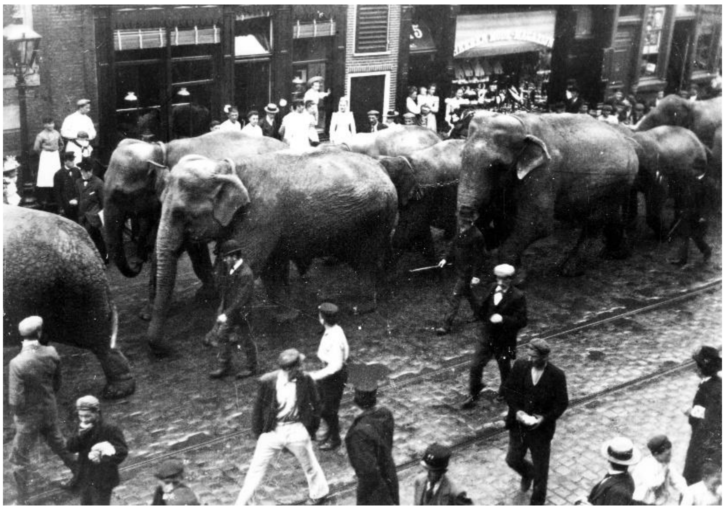

De parade in Utrecht, 1901, foto Johannes Anthonius Moesman

De olifantenkudde maakte deel uit van het circus Barnum & Bailey, dat die dag in Utrecht was gearriveerd. De circusstoet was onderweg van het station naar het voorstellingsterrein. In een lange parade trokken wilde dieren, circusartiesten en wagens door de stad. Behalve de olifanten waren er ‘allerliefste ponnies’, rijpaarden, kamelen, dromedarissen, lama’s en ‘andere vreemde viervoeters’ te zien[3]. Zo kreeg het publiek vast een voorproefje van de voorstellingen. Ondanks het slechte weer stonden veel mensen al uren te wachten en sommige waren extra vroeg hun bed uitgekomen om maar niets te missen.

Barnum & Bailey was een groot Amerikaans circus dat van 1898 tot 1902 op tournee was door Europa. Het was een enorm bedrijf, dat met zo’n 680 personeelsleden rondreisde in vier eigen treinen[4]. Ze traden in dertien Europese landen op, waaronder Nederland in september en oktober 1901. Hier deden ze niet alleen Utrecht aan, maar in totaal achttien plaatsen, van Groningen tot

Maastricht en van Enschede tot Vlissingen. Het publiek stroomde toe en de kranten stonden vol juichende verhalen. Achteraf schreef de *Leeuwarder Courant:*

> Wij gevoelden ons prettig bij het idée, het voorrecht te hebben genoten, te leven in 1901, het jaar van de "Barnum and Bailey Show, de grootste van de wereld".[5]

Tegenwoordig is het moeilijk voor te stellen hoe bijzonder een circus in 1901 was. En dan was Barnum & Bailey nog eens de overtreffende trap van alles wat Nederlanders gewend waren. Overal brak de Barnum & Bailey-koorts uit. Zelfs wie geen voorstelling bezocht, ontkwam er niet aan door de overweldigende reclamecampagne. De steden hingen vol aanplakbiljetten. Kranten- en tijdschriftlezers kregen dagelijks berichten voorgeschoteld over de wervelende show, de wilde dieren, de menselijke 'freaks' en de indrukwekkende logistiek. Dit was veel meer dan een circus — maar hoe moest je het dan wel noemen? Zelf noemde het bedrijf zich *Barnum and Bailey, the Greatest Show on Earth* en in het Nederlands 'Barnum & Bailey, grootste tentoonstelling der aarde'. De kranten hadden het over wereldtentoonstelling, of iets minder serieus over reuzenkermistroep, kijkspel of 't spul[6].

Dit boek reist met Barnum & Bailey mee door Nederland. Ook voor de hedendaagse lezer is het een fascinerend schouwspel. Niet alleen de voorstellingen, maar ook wat er achter de schermen gebeurde, hoe het voorstellingsterrein iedere keer vliegensvlug werd opgebouwd en weer afgebroken, hoe de pr-machine draaide, hoe de circusmensen met elkaar omgingen en hoe Barnum & Bailey gebruik maakte van de modernste technologie.

Onderweg blijkt de tournee bovendien mooie doorkijkjes naar het Nederland van 1901 te geven, een land dat in hoog tempo aan het veranderen was. Dit wordt weerspiegeld in de opbouw van dit boek. Ieder hoofdstuk begint met een kort krantenknipsel en gaat over een bepaald aspect van Barnum & Bailey. Naar aanleiding daarvan volgt er steeds een uitstapje naar de Nederlandse samenleving. Een greep hieruit: Prins Hendrik bezocht de voorstelling in Den Haag en dat is een mooie aanleiding om zijn huwelijk met koningin Wilhelmina (7 februari 1901) te beschrijven. De exotische dieren lokten niet alleen bewondering uit, maar ook een enkel kritisch geluid; dit geeft de gelegenheid om in het tijdschrift van de Vegetariërsbond te duiken en kennis te maken met allerlei alternatieve opvattingen en wereldverbeteraars. Barnum & Bailey trad ook op zondag op, terwijl tegelijkertijd het Congres voor de Zondagsrust werd gehouden en er in Nederland gediscussieerd werd over de vrije zondag.

Zo komen met Barnum & Bailey als rode draad heel verschillende kanten van Nederland aan bod, van de Boerenoorlog tot vrouwenkleding; van armoedige krotten tot de nieuwste technologie; van spellingsvereenvoudiging tot prostitutie; en van de moord op de Amerikaanse president McKinley tot de criminele antropologie. Bij al deze onderwerpen klinkt op de achtergrond de modernisering van Nederland door. Het was een periode van optimistisch vooruitgangsgeloof, maar ook van zorgen over de moderne wereld.

Ik heb mij bij de keuze van de onderwerpen laten leiden door mijn eigen nieuwsgierigheid en verwondering: wat was Nederland toen anders dan nu en wat was er tegelijkertijd veel vergelijkbaar. Lang niet alle aspecten van de Nederlandse samenleving komen aan de orde. Zo blijven bijvoorbeeld economie, politiek, kolonies, kunst en sociale ontwikkelingen onderbelicht. Het draait om de tournee van Barnum & Bailey en de manier waarop die weerspiegelt hoe Nederlanders tegen hun eigen tijd aankeken. Waar maakten ze zich druk over, hoe wilden ze de wereld beter maken en wat schreef de

pers daarover? Dit boek is een soort caleidoscoop: een kijkinstrument om te genieten van mooie patronen van fragmenten die elkaar weerspiegelen.

Alles in dit boek is gebaseerd op kranten, tijdschriften en enkele boeken uit 1901, met soms wat achtergrondinformatie om het beter te kunnen plaatsen. Kranten en tijdschriften waren in deze periode nog veel belangrijker dan nu. Ze waren voor de meeste mensen de voornaamste bron van nieuws en informatie. Dit boek volgt zo veel mogelijk de oorspronkelijke teksten, met veel citaten en parafraseringen. Vanwege de leesbaarheid is niet bij ieder citaat de bron in de lopende tekst vermeld, maar in de literatuurlijst zijn ze allemaal opgenomen. Ook is er een geannoteerde e-book-versie beschikbaar waarin alle bronnen in de noten worden genoemd.

Terug naar het startpunt, de tournee van Barnum & Bailey. Circussen spreken tot de verbeelding, ook vandaag de dag nog. Het publiek raakt betoverd door het bijzondere, het exotische, de spanning van de wilde dieren en de gevaarlijke acrobatische toeren. Het circusleven heeft grote aantrekkingskracht en sommige mensen koesteren zelfs het romantische idee om met het circus mee te gaan. Dat was ook in 1901 het geval, zoals bij twee jongens van 12 en 13 uit Den Haag. Ze waren van huis weggelopen en ‘bevinden zich vermoedelijk in elkanders gezelschap en zullen zich wel ophouden bij het circus van Barnum en Bailey’, aldus een opsporingsbericht in de kranten[7].

Een bekentenis: ikzelf houd eigenlijk helemaal niet van circus. Als kind al voelde ik me ongelukkig in mensenmassa’s en kon ik me niet overgeven aan het spektakel. Ik had medelijden met de wilde dieren en vond de clowns van een ondraaglijke treurigheid. En ik had al helemaal geen dromen over een leven bij het circus. Maar ik blijk wel van verhalen over circussen te houden, dus daar gaan we: met het circus mee.

DE OPSTAND VAN DE FREAKS

ABNORMALITEITEN OF WONDERMENSEN

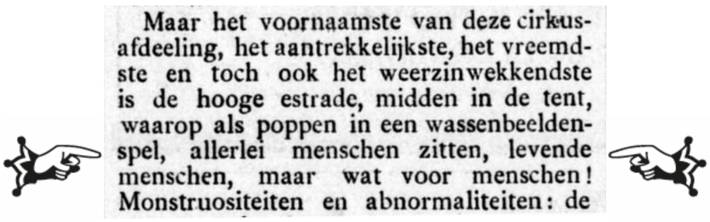
Maar het voornaamste van deze cirkus-
afdeeling, het aantrekkelijkste, het vreemd-
ste en toch ook het weerzinwekkendste
is de hooge estrade, midden in de tent,
waarop als poppen in een wassenbeelden-
spel, allerlei menschen zitten, levende
menschen, maar wat voor menschen!
Monstruositeiten en abnormaliteiten: de

De Gooi- en Eemlander, 11-09-1901[8]

Een van de grootste attracties van Barnum & Bailey bestond uit de 'freaks', dat wil zeggen mensen met bijzondere lichamelijke kenmerken. Ze riepen gemengde gevoelens op. *De Gooi- en Eemlander* schreef:

> Maar het voornaamste van deze cirkusafdeeling, het aantrekkelijkste, het vreemdste en toch ook het weerzinwekkendste is de hooge estrade, midden in de tent, waarop als poppen in een wassenbeeldenspel, allerlei menschen zitten, levende menschen, maar wat voor menschen! Monstruositeiten en abnormaliteiten.[9]

De pers besteedde veel aandacht aan deze wondermensen en publiceerde eindeloze opsommingen van wie er te zien waren: Annie Jones, de dame met de baard; Jo-Jo, de poedelman; Queen Mab, de kleinste dame ter wereld; Charles Tripp, het wonder zonder armen; Lalloo, de hindoe met het dubbele lichaam; James W. Coffey, het levende geraamte; Annie Howard, de getatoeëerde vrouw; Frank Howard, haar getatoeëerde man; John McDonald, de dikke man; Billy Wells, de man met de harde schedel; Hermann, de uitzetbare man; Rob Roy, de albino met de draaibare gewrichten; Alfonso, de man met de struisvogelmaag; Tomasso, het menselijke naaldenkussen; James Morris, de elastieken man; juffrouw Clifford, de degenslikster; Joe Stone, de vlugge rekenaar; Zip, de aapmens; en zo ging het nog een tijdje door[10].

Voordat de hoofdvoorstelling begon, kon het publiek zich aan hen vergapen in een afzonderlijke grote tent, waar ook de wilde dieren te zien waren. De wondermensen stonden op een 'estrade' (verhoging), waar ze door een 'explicateur' aan het publiek werden voorgesteld[11]. Ze maakten een praatje met het publiek en verkochten ansichtkaarten van zichzelf om een zakcentje bij te verdienen. Een deel van hen trad op in een afzonderlijke *sideshow*, waar ze hun kunsten vertoonden voor een extra toegangsprijs van 30 cent[12].

WONDERBAARLIJKE VERHALEN

De publiciteitsmachine van Barnum & Bailey verspreidde mooie verhalen over deze 'freaks' en was niet vies van enige mythevorming voor een beter effect. Veel van die verhalen werden gretig overgenomen door de Nederlandse pers.

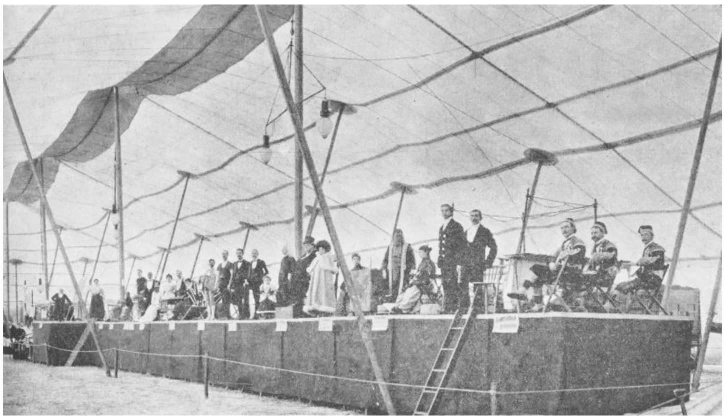

Het verhoogde podium met de wondermensen, *Nederlandsche Illustratie,* 12-10-1901

Zo was er Tomasso, het 'menschelijke naaldenkussen'. Die kon zich over zijn hele lichaam met spelden, naalden of andere voorwerpen prikken, zonder dat het pijn deed. Ook kon hij zonder problemen naald en draad door zijn huid of lippen steken. Dat maakte hem volgens een verslaggever tot een zeer geschikte huwelijkskandidaat voor vlijtige huismoeders. Die hadden hun spelden dan altijd bij de hand. Ze hoefden maar te vragen: geef me eens een speld aan, Tomasso, en hij zou er eentje uit zijn lichaam plukken. Ideaal: 'Nooit een speld weg, nooit een naald zoek, nooit gescharrel naar 't immer onvindbare kussen!'[13]

Een ander wondermens was Billy Wells, de 'hardhoofdige man'. Bij zijn optreden werden er met een moker een paar stenen op zijn schedel kapotgeslagen. Hij kreeg in Nederland extra veel aandacht, omdat hij in Amsterdam geboren was. Hij was in zijn jonge jaren naar Amerika vertrokken en had daar zijn speciale gave ontdekt toen hij tegen de Sioux-indianen had gevochten. 'Die veerversierde, koperkleurige heeren hadden met tomahawks en breekijzers op zijn wondermenschen-hersenpan geslagen... maar zijn triplepantserschedel had hun proefnemingen doorstaan', aldus verslaggever Willem Schürmann in *De Nieuwe Courant*. Of het pijn deed, werd hem gevraagd? Welnee! Het kietelde alleen maar een beetje. Wells verzekerde de journalist dat hij niets anders zou willen. Waarom zou hij zich te sappel maken in een ander beroep? Hier was zijn kostje gekocht en hoefde hij slechts vier stenen per dag op zijn hoofd te laten stukslaan. Hij had trouwens van de gelegenheid gebruik gemaakt om zijn familie in Amsterdam te bezoeken, die hij al vijftig jaar niet had gezien[14].

Wonderbaarlijk was ook Lalloo, de 'hindoe' met het 'dubbele lichaam'. Hij had 'een dubbele romp met vier armen' en zou dus in zijn eentje quatre-mains kunnen spelen[15]. Een andere beschrijving luidde dat hij een tweede lichaam had, 'in den vorm van een miniatuur Hindoetje zonder hoofd aan zijn middel gegroeid — een onvoltooide tweeling dus'[16]. Weer een ander krantenbericht wist te melden dat dit tweede lichaam van het vrouwelijk geslacht was. 'Dit wordt gevoed door zijn eigen bloedsomloop en heeft geen beweging uit zich zelf, ofschoon het in het bezit is van gevoelszenuwen, die met zijn eigen zenuwcentrum correspondeeren.'[17] Artsen vonden het heel bijzonder allemaal en vooral dat het tweede lichaam van het andere geslacht was. Dat kwam eigenlijk nooit voor, aldus de pers[18]. En inderdaad, dit komt nooit voor, want Siamese tweelingen zijn altijd eeneiig en dus van hetzelfde geslacht. Het was dan ook een verzinsel van Barnum & Bailey om Lalloo nog bijzonderder te laten lijken.

Dan was er Alfonso, de 'menschelijke struisvogel'. Hij had een 'raadselachtige slokdarm en spijsvertering' en hield er bijzondere eetgewoonten op na: 'hij kauwt glas en steenen en slikt ze in

met spijkers en draadnagels, gebruikt ruwe boomwol als naspijs met groene zeep en spoelt het door met olie en geest van Salmiak.’ Hij was bovendien een menselijke lamp, want hij dronk ook petroleum[19].

Veel aandacht kreeg Annie Jones, de ‘juffrouw met den baart’. Zij glimlachte liefjes en streek sierlijk met haar hand door de ‘golvend zwarte kinnehaarpracht’[20]. Eigenlijk was ze heel aantrekkelijk:

> Wat ziet dat mensch er uit! Een gezicht om een snorloos gymnasiastje aan het springen te brengen van jalouzie. En dan die fijne blanke handjes, wat steken ze ruw af bij het donker van den vollen baard.[21]

Verder had je nog Joe Stone, de snelrekenaar. Als je hem je geboortedatum vertelde, wist hij onmiddellijk op welke dag van de week je was geboren. Met een paar armzwaaien kon hij razendsnel rekensommen maken op een bord vol cijfers. Een journalist probeerde hem uit: hoeveel is 37 keer 791? Dat is 29.097, riep Stone enigszins schamper, want kennelijk was dit te makkelijk voor hem (het lijkt de verslaggever te zijn ontgaan dat dit antwoord niet klopt). Naar eigen zeggen was Stone in onderhandeling met een grote maatschappij voor levensverzekeringen om wiskundig adviseur te worden. Daar vond hij zichzelf geknipt voor, want hij kon binnen een halve seconde de levenskansen van duizenden mensen uit het hoofd berekenen.[22]

Een andere publiekslieveling was ‘Jo-Jo de poedelman’ oftewel de ‘hondenmensch’. Hij was over zijn hele lichaam bedekt met lange haren, die op hondenhaar leken. Volgens een van de beschrijvingen was hij een ‘klein kereltje met haarbegroeid gezicht, pukneus en dikke lippen’[23]. Volgens een ander zag hij ‘er grappig uit met den gouden bril op zijn hondenkop’[24]. Weer een ander beschreef hem als ‘een geboren Rus, die een allerleelijkst met haar begroeid hoofd en wonderschoon gevormde handen bezit’[25]. Volgens de pr-verhalen van Barnum & Bailey was hij uit Rusland afkomstig, waar hij als wilde in de bossen had geleefd. Maar al snel werd duidelijk dat daar weinig van waar was. Barnum & Bailey verzekerde dat het verhaal niet bedoeld was om het publiek te bedriegen, maar alleen om te vermaken. In werkelijkheid heette Jo-Jo Fedor Jefichew en was hij opgegroeid in een Frans circus. Hij had de ziekte hypertrichose, die haargroei over het hele gezicht veroorzaakt. Vanaf 1884 werkte hij voor Barnum en na de Europese tournee overleed hij in 1904 in Griekenland aan longontsteking tijdens een nieuwe tournee.[26]

Jo-Jo de poedelman, foto Charles Eisenmann

Heel bekend was ook Eli Bowen, de man zonder benen. Hij kon zich met zijn sterke armen voortbewegen. In de verhalen over hem werd benadrukt dat hij verder een volkomen normale man was, met een gezin van vier kinderen. Hij vormde een bijzonder duo met zijn vriend Charles Tripp, die geen armen had. Samen reden ze op een fiets, waarbij de een stuurde en de ander trapte. 'Zoo vormen ze met hun beiden één fietsmensch.' Bowen verkocht hier ansichtkaarten van, maar helaas gingen de zaken hier slecht: 'De menschen hier koopen niks! Ze geven alleen geld voor de groote voorstelling.'[27] Tripp demonstreerde hoe hij zonder armen toch alles kon: met zijn voeten eten, zagen, hameren en schrijven. Hij gaf een verslaggever een 'eigenvoetig geschreven visitekaartje, hij heeft een mooien...voet.'[28]

Ook was er nog James Morris, 'den man met de rekbare huid'. Die kon zijn vel 'een halven meter van het lichaam trekken, terwijl men met het vel van zijn kin en hals zijn geheele gezicht kan bedekken'[29]. En Hermann, die 'zijn borst tot een ballon wist te doen opzwellen', maar die zijn borstkas ook weer kon intrekken. Zo kon hij een ijzeren ketting laten springen die om zijn borstkas zat gebonden. Ook kon hij naar verluidt zijn hart naar rechts verplaatsen.[30]

Freaks of wondermensen?

Al met al was het een bonte verzameling aan mensen, die het publiek fascineerden. In het Engels werden ze *freaks* genoemd, een aanduiding die ook in Nederland vaak werd gebruikt. Ook werd in de Nederlandse pers gesproken van 'menschelijke abnormaliteiten', 'menschelijke curiositeiten', 'allerwonderlijkst zootje menschen' of zelfs 'gedrochtelijkheden'[31].

Tegenwoordig beschouwen we dit als beledigende, vernederende benamingen. We zijn geneigd de freakshows te zien als exploitatie van mensen met een beperking, als 'pornografie van handicaps'. De Amerikaanse socioloog Robert Bogdan heeft een boek over de freakshows geschreven (of *sideshows*, zoals de Amerikanen ze destijds noemden)[32]. Hij neemt het hedendaagse ongemak over deze shows als uitgangspunt, maar hij laat zien hoe freaks in de hoogtijdagen (1840-1940) veel meer waren dan individuen met een lichamelijke of geestelijke bijzonderheid. Een erg lange man is op zichzelf nog geen freak, schrijft Bogdan. Dat gebeurt pas door de presentatie en door de kijk van het publiek. Deze mensen werden 'freak' door de manier waarop ze ten tonele werden gevoerd, de rol die ze

speelden, de levensverhalen die over hen werden verspreid en de gearrangeerde foto's die er van hen werden gemaakt.

Showmanagers besteedden dus veel aandacht aan de presentatie van de freaks, om een zo groot mogelijk publiek te trekken. Daarbij werd er soms een beetje gesjoemeld, zoals bij het levensverhaal van Jo-Jo met de hondenkop. Bogdan noemt als ander voorbeeld een foto van een 'reus' naast een setje minimeubels die hem extra groot laten lijken. Soms was er sprake van regelrecht bedrog, zoals opgeplakte beharing, Siamese tweelingen die in werkelijkheid helemaal niet aan elkaar vastzaten of 'wilden' die uit exotische oorden zouden komen maar in werkelijkheid geboren en getogen Amerikanen waren. Dergelijke 'humbug' (bedrog) was vaak wel bekend voor wie het wilde weten, maar er werd geen groot probleem van gemaakt. Alles ten dienste van de show.

Volgens Bogdan waren veel van de freaks geen slachtoffer van uitbuiting door de showmanagers, zoals tegenwoordig vaak gedacht wordt. Meestal werkten ze graag mee aan hun bestaan als freak. Het was voor hen een manier om in hun levensonderhoud te voorzien en sommigen werden er zelfs heel rijk mee. Ze zagen het als een zakelijke samenwerking met de showmanagers en hadden geen enkel bezwaar tegen hun rol.

Hoewel… tijdens de Europese tournee van Barnum & Bailey protesteerden de freaks wel. Dit is beschreven door Harvey L. Watkins, de perschef van Barnum & Bailey, die na afloop van de Europese reis een terugblik publiceerde[33]. Het protest van de freaks vond in 1899 plaats, toen het circus in Engeland verbleef. Ze vonden het beledigend om 'freak' genoemd te worden en bovendien hadden de meesten van hen helemaal geen afwijkingen, zeiden ze. Onder leiding van Annie Jones, de vrouw met de baard, dreigden ze met een staking. Bailey benoemde daarom een heuse commissie om een betere benaming te verzinnen. De Engelse pers kreeg er lucht van en schreef er in geuren en kleuren over. Het publiek stuurde ingezonden brieven met suggesties. Uiteindelijk kwam de anglicaanse kanunnik Basil Wilberforce met het verlossende woord: *prodigies* (wondermensen). De *prodigies* gingen akkoord, want dit woord deed meer recht aan hun bijzonderheden. Bailey liet onmiddellijk al het reclamemateriaal aanpassen. De persafdeling rook er een goed verhaal in en verspreidde het bericht over de 'opstand van de freaks' overal. Watkins zelf bleef trouwens in zijn boek over *freaks* spreken, alleen zette hij het voor de vorm tussen aanhalingstekens. Of hij schreef 'freaks, (pardon prodigies)'.

Het is een prachtig verhaal, dat in de loop der jaren vaak is naverteld, tot op de dag van vandaag. Maar het is de vraag of het echt gebeurd is. Historici zijn het daar niet over eens. Volgens sommige was het een verzinsel van de pr-machine van Barnum & Bailey, dat werd verspreid om meer aandacht te trekken[34]. Wel jammer, want het verhaal is eigenlijk te leuk om niet waar te zijn. En je zou op zijn minst kunnen zeggen dat deze pr-stunt alleen maar succesvol was doordat het woord 'freak' al een beetje ongemakkelijk begon te klinken. Barnum & Bailey toonde zich in Nederland in ieder geval wat voorzichtiger in zijn taalgebruik, zoals in het *Wonderboek*[35]*.* Dit was een boekwerkje vol prachtige verhalen en afbeeldingen dat tijdens de tournee te koop was. In de Nederlandse versie stond te lezen dat je het beste 'wondermensen' of 'menschelijke curiositeiten' kon zeggen.

Hoe dan ook, in 1901 nam vrijwel niemand aanstoot aan de tentoonstelling van wondermensen. Ook zijzelf hadden er geen probleem mee, althans volgens de kranten. De skeletman James Coffey vertelde aan een verslaggever dat zijn werk heel gewoon was. Iedereen had nou eenmaal zijn eigen talenten en hoedanigheden om de kost mee te verdienen[36]. Dat werd beaamd door Annie Jones, terwijl ze een 'dik volgevreten basterdhondje zat te vertroetelen'. Zij zei: ik heb een baard, een ander

heeft een mooie stem en je moet het doen met wat je van de natuur gekregen hebt. Als je helemaal niks bijzonders had, dan was je 'nog verder van honk'[37]. Coffey en McDonald (de dunste en de dikste man) beaamden dit: als de één lichamelijk erbij zou krijgen wat de ander te veel had, dan zouden ze samen gewone stervelingen zijn. Maar 'dan hadden we geen van beiden te eten'[38].

Alleen Rob Roy, een albino met wit haar en vurig rode ogen, had eigenlijk liever geen freak maar acteur willen worden. Hij had daar wel aanleg voor, dacht hij, maar hij zou met zijn uiterlijk alleen maar duivelsrollen krijgen. Een rol als jonge minnaar zat er niet in. Collega Coffey plaagde hem: je zou een goede socialist zijn met je rode ogen[39].

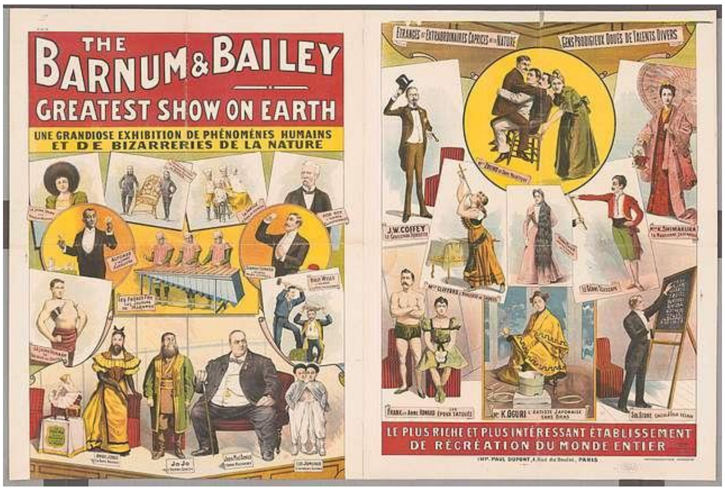

Affiche met de 'wondermensen'. De affiches werden in verschillende talen gedrukt voor de Europese tournee.

MISSING LINK

Sommige 'wondermensen' werden als exotische half-wilden voorgesteld op een manier die tegenwoordig als regelrecht racistisch geldt. Struisvogelmens Alfonso werd bijvoorbeeld als 'barbadosneger' beschreven[40]. Ook waren er de 'wilden van Borneo', van wie afbeeldingen werden verspreid waarop ze bezig waren 'matrozen en kapiteins te doorsteken met bloedbeklonte messen'. In werkelijkheid, aldus de pers, waren het 'twee kleine kereltjes met lange haren en ongekamde baarden, de een is 70, de andere 75 jaar oud'. Ze waren onschadelijk, 'klein en nietig als achterlijke kleuters van 10 en 11 jaar'[41].

Zip de 'aap-mens' werd door Barnum & Bailey voorgesteld als half mens, half dier. Hij was gekleed in een 'wollige bruine imitatie-gorillavacht'. Zijn 'kaalgeschoren negerhoofd' was alleen getooid met een wollig plukje haar. Hij praatte niet, maar hij begreep wel wat er gezegd werd en nam dankbaar een sigaar in ontvangst. Naast hem stond een bordje met de vraag 'Wat is het?, mens of dier?' En het gefascineerde publiek riep: 'het is een aap'![42]

In werkelijkheid was Zip een zwarte Amerikaan, William Henry Johnson genaamd. Hij werkte al van jongs af aan bij Barnum en bleef dat doen tot hij in 1926 op 84-jarige leeftijd overleed. Barnum had hem volgens sommige verhalen op vierjarige leeftijd van zijn berooide ouders gekocht en volgens andere berichten uit de slavernij bevrijd. Johnson beeldde gedurende zijn hele werkzame leven allerlei stereotiepe 'primitieven' uit, waaronder Zip. In die rol moest hij zwijgen om een onontwikkelde indruk te maken, als een evolutionaire schakel tussen mens en dier[43].

Zip, Wat is het?, *De Wereldkroniek 1901*

Deze rol van Zip speelde in op de evolutieleer, waar in deze periode veel belangstelling voor was. Sinds Charles Darwin in 1859 zijn baanbrekende werk hierover had gepubliceerd, werd er veel over dit onderwerp gediscussieerd. Volgens de toen gangbare interpretatie vormden zwarte mensen een ras dat lager op de evolutieladder stond dan andere rassen, dichterbij de apen. Arts en onderzoeker Eugène Dubois (1858-1940) had veel bekendheid verworven met zijn zoektocht naar fossielen die de *missing link* tussen apen en mensen vormden. Freakshows als die van Barnum & Bailey zinspeelden op deze ideeën, zo schrijft historica Janet Davis in haar boek over de grote Amerikaanse circussen. Alleen al doordat de wondermensen samen met de wilde dieren werden tentoongesteld, werd dit beeld in de hand gewerkt.[44]

Zwarte mensen waren volgens deze denkbeelden onderontwikkeld, net als kinderen. Vandaar dat Zip als een geestelijk beperkt wezen werd gepresenteerd dat niet kon praten. In werkelijkheid kon hij dat wel degelijk. Zijn geestelijke vermogens zijn nu niet meer precies vast te stellen, maar zijn collega's vertelden aan de pers dat hij een volkomen normale man was die volop deelnam aan het leven achter de schermen van het circus. Overigens was Zip lang niet de enige die als *missing link* werd gepresenteerd, schrijft Bogdan. Andere bekende voorbeelden in de Amerikaanse *sideshows* waren Casper Hauser ('half mens, half aap') en Mlle Fanny, die als verbindende schakel tussen mens en dier werd beschreven maar die in werkelijkheid een aap was.[45]

In 1901 werd er nog niet in termen van racisme over de beschrijvingen van de wondermensen gedacht en geschreven. Wel werd er soms met mededogen naar hun bestaan gekeken. De verslaggever van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* bijvoorbeeld schreef met sympathie over de 'curiositeiten'. Hij benadrukte dat ze net zulke gewaarwordingen en gevoelens hadden als andere mensen. Ze waren er helemaal op ingesteld om door het publiek te worden aangegaapt: 'Ze storen zich niets aan 't dagenlang bekeken-worden, zoo rustig verdragen ze onbescheiden en honende observatie'.[46]

ZUCHT NAAR SENSATIE

De kritiek die in 1901 klonk, ging niet zozeer over racisme of over de exploitatie van beperkingen, maar meer in het algemeen over de vernederingen van het circusbestaan. Daarin zijn bezwaren tegen het moderne, ontaarde leven te beluisteren.

In het *Bataviaasch Nieuwsblad* werden de circusartiesten beklaagd, omdat zij hun leven ten dienste moesten stellen van de 'zucht naar sensatie en emotie'. De spectaculaire optredens brachten het publiek in verrukking, maar

> boezemen den menschenvriend een gevoel van groote deernis in met de kunstenmakers en kunstenmaaksters, die op deze manier, waarbij het telkens om hun leven gaat, hun kost moeten winnen — zoolang het dan gaat, om ten slotte verminkt, aan armoede en gebrek prijs te worden gegeven.[47]

Anderen bekritiseerden het hoge tempo waarin de circusmedewerkers iedere dag moesten optreden, steeds opnieuw alles moesten opbreken en steeds weer moesten doorreizen om elders alles weer te moeten opbouwen. Dat was toch niet vol te houden, vooral niet voor ouder wordende medewerkers?

> Wat toch een zenuwachtig, afmattend, sloopend leven, dat vliegen en jagen van de eene stad naar de andere. Wie kan dat uithouden! Waar blijven de oude circusmenschen? Krijgen ze met vijftig jaar allen hun villa, of timmert het noodlot de meesten na een afgejaagd leven al vroeg het laatste kleine houten huisje?[48]

Nog feller was het tijdschrift *Androcles*, dat vooral over dieren ging, maar dat ook geen goed woord overhad voor de vernederende manier waarop de circusartiesten werden behandeld. De mensen stonden er niet bij stil dat de artiesten hun broeders en zusters waren. En als ze er al over nadachten, dan interesseerde het hen niet. In feite vernederde het publiek zichzelf in de behoefte aan 'verstrooiing', 'zinnenprikkel' en 'vermaak van laag gehalte', aldus *Androcles.* Maar de moderne mens gaf hier niet om, want die was alleen maar op zoek naar vermaak:

> Genieten, verstrooiing zoeken, prikkeling van de zinnen, vulling van de akelige leegheid in hoofd en hart, ten koste van wie of wat het ook zij! Dat is de eisch van den tijd.[49]

Ook het tijdschrift *Vrede, blad van de christen-anarchisten* was fel over het aanstootgevende karakter van Barnum & Bailey:

> Dat het onze broeders en zusters zijn, die zich vernederen door hun lichaamsgebreken te laten bekijken of door hun leven te verdoen aan het instudeeren van excentrieke toeren en het te wagen voor amusement van het kijkgrage publiek — wie vraagt daarnaar. Als men zich maar amuseert en maar eens griezelen kan![50]

Volgens het blad waren het vooral de zogenaamd 'beschaafde' mensen die zich kritiekloos lieten meeslepen door de behoefte aan amusement. Maar eigenlijk waren zij het die 'achterlijk' waren. De voorstellingen lieten zien hoe treurig het was gesteld met de samenleving. Het was een en al 'geweld, gezag, uitbuiting, zinnenprikkeling, weeldezucht'. Hier moest tegen worden gestreden met 'de ideeën van Liefde en Heiligheid', aldus *Vrede*.

In *De Vrije Socialist* schreef ene Johan een ingezonden stuk waarin hij Barnum & Bailey een walgelijk, mens- en dieronterend bedrijf noemde[51]. Het personeel werd volgens hem blootgesteld aan de

grootste gevaren en de dieren werden ‘door honger en marteling tot de onnatuurlikste dingen gedwongen’. Het publiek werd ‘in zenuw-overspanning gebracht door de meest opwindende toeren, kleuren en tonen’. De bezoekers dachten alleen maar aan hun dagje uit, genoten, waren opgetogen en bewonderden de show. Maar niemand stond stil bij al het leed dat daarvoor moest worden geleden. De mensen waren domme, wrede en ontaarde massawezens. Ze stonden eigenlijk lager dan de dieren. Ze verlangden halsbrekende toeren te zien, maar wilden niet weten dat de artiesten door economische omstandigheden werden gedwongen zich te vernederen met gevaar voor hun leven. Straks brak er nog één zijn nek, vreesde Johan. En dan durfden de circusondernemers zich voor te doen als ‘voorgangers, helpers der mensen, steunpielaren van wetenschap en kunst’. Gelukkig vertrok Barnum & Bailey weer uit het land, maar het bedrijf had een hoop geld opgestreken; dat was aan arme gezinnen onttrokken, die dat eigenlijk nodig hadden om brood te kopen. Het circus liet heel veel bedorven kinderharten achter en heel veel herinneringen aan monsterachtige wreedheid.

NEDERLAND MODERNISEERT

Hier klonk grote bezorgdheid door over de moderne wereld. Het leven ging volgens critici te snel en alles draaide om geld. De massa was alleen gericht op oppervlakkig amusement en laagwaardig vermaak. De zenuwen raakten overprikkeld door de vele indrukken, maar de moraal raakte uit beeld en de mensheid degenereerde.

Deze bezorgde geluiden hadden te maken met de modernisering van Nederland en de steeds sneller gaande veranderingen. Nu is modernisering voor historici een lastig begrip, omdat het niet neutraal klinkt, maar een waardeoordeel van vooruitgang suggereert. Toch wordt het vaak gebruikt voor de veranderingen in deze periode en ook de mensen uit 1901 beschreven hun eigen tijd vaak als modern. Zeker vanaf de periode na de Franse Revolutie (1789) werden de ontwikkelingen als snel en onomkeerbaar beleefd.

Historicus Auke van der Woud vat het ontstaan van het moderne Nederland samen in vier woorden: massaproductie, massacommunicatie, massamobiliteit en massaconsumptie[52]. De groeiende industrie schakelde steeds meer over op grootschalige productie, die plaatsvond in fabrieken met steeds verder gestroomlijnde productieprocessen. Door de industrialisatie trokken er steeds meer arbeiders naar de steden, die sterk groeiden. De transportmogelijkheden namen eveneens snel toe. Het spoornet werd sterk uitgebreid, evenals het wegennet. Reizen ging steeds gemakkelijker en sneller, zowel binnen Nederland als naar andere landen. Ook de verbindingen over zee verbeterden. Door de opkomst van stoomschepen sinds het begin van de negentiende eeuw was er voor de oversteek tussen Europa en de VS steeds minder tijd nodig.

Barnum & Bailey profiteerde van die verbeterde vervoersmogelijkheden. Het hele bedrijf was eind 1897 met drie stoomschepen vanuit Amerika de oceaan overgestoken, inclusief de olifanten, de andere wilde dieren, het personeel, de vele transportwagens, de circustenten en al het andere materiaal. Na dertien dagen arriveerde de *Greatest Show on Earth* in Groot-Brittannië voor het eerste deel van de Europese tournee, terwijl je er voorheen per zeilschip zo’n vijf weken over deed. Vooral de verscheping van de wilde dieren trok veel aandacht. Zo’n 600 circusdieren werden ingescheept op het stoomschip *Massachusetts*, als een ware Ark van Noach. Niet alle dieren vonden het overigens fijn aan boord. De olifanten hadden soms moeite op de been te blijven bij onstuimig weer. De apen werden zeeziek en moesten met whiskey worden gekalmeerd. En Daisy de giraffe brak op de derde dag haar nek en overleed; om haar waarde niet helemaal verloren te laten gaan, werd haar huid bewaard om tentoon te stellen. Na aankomst in Groot-Brittannië liet Barnum &

Bailey daar vier speciale treinen bouwen, met kooien voor de dieren, slaapplaatsen voor het personeel en een speciale directiewagon. Twee jaar later stak het hele circus over naar Duitsland, opnieuw met grote stoomschepen en dit keer met ook de treinen aan boord.[53]

Naast massaproductie en massatransport was er in het moderniserende Nederland ook sprake van de opkomst van massacommunicatie. Telegraaf en telefoon zorgden voor steeds betere en snellere verbindingen. Daar profiteerden ook de kranten van. Het nieuws kon vliegensvlug worden doorgestuurd uit alle delen van Nederland en de rest van de wereld. Zo konden lezers in Nederlands-Indië bijvoorbeeld al binnen enkele dagen lezen over de optredens van Barnum & Bailey en hoefden ze niet meer te wachten tot de berichten per post in de kolonie waren aangekomen. Ook op andere gebieden boden wetenschap en techniek veel nieuwe vindingen, zoals elektriciteit en fotografie.[54]

Het was ook een periode waarin steeds meer groepen hun rol in de samenleving opeisten: vrouwen, arbeiders, gereformeerden, katholieken en Joden. Zij werden gemobiliseerd via massamedia en politieke partijen en kregen een steeds grotere stem in de maatschappij. Abraham Kuyper (1837-1920) liep hierin voorop als voorman van de orthodox-gereformeerde 'kleine luyden'. Hij maakte van zijn achterban een massabeweging met een eigen krant (*De Standaard*), een eigen politieke partij (de Anti Revolutionaire Partij, ARP) en een eigen universiteit (de Vrije Universiteit). Al snel organiseerden meer maatschappelijke groepen zich als massabeweging, wat uitmondde in een verzuilde samenleving.

Optimisme en zorgen

Nederland maakte al met al een bloeitijd door in economie, cultuur en wetenschap. De periode rond 1900 wordt daarom wel de Tweede Gouden Eeuw genoemd. Voor zover je dat van een land kunt zeggen, was Nederland optimistisch gestemd. Er heerste een sterk vooruitgangsgeloof en een soort nationaal zelfvertrouwen. Veel mensen omarmden de vernieuwingen, zetten zich in voor sociale verbeteringen of experimenteerden met alternatieve levenswijzen.[55]

Historici Jan Bank en Maarten van Buuren typeren de periode rond 1900 als het hoogtij van de burgerlijke cultuur. Daarmee bedoelen ze niet de spruitjeslucht die later met het woord burgerlijk werd geassocieerd, maar de klasse van burgers die de dienst uitmaakte. Het was een periode van nationaal zelfbewustzijn, waarin Nederlanders trots waren op hun koloniale rijk en hun vaderlandse verleden. Er was veel belangstelling voor de eigen geschiedenis, met name voor de Tachtigjarige Oorlog waarin het kleine Nederland zich heldhaftig had bevrijd van Spanje. De zeventiende-eeuwse schilder Rembrandt groeide rond 1900 uit tot een vaderlands icoon, een genie dat de ziel van het land uitdrukte.[56]

Maar het was ook een periode vol tegenstrijdigheden. Naast het optimisme en vooruitgangsgeloof was er ook een sterk bewustzijn van de gevaren van het moderne leven en een terugverlangen naar vroegere tijden. De groeiende steden kampten met veel armoede, verpaupering, verkrotting, misdaad, alcoholisme en ongezonde leefomstandigheden. Ook leidde het moderne leven volgens sommigen tot onzedelijkheid, oppervlakkigheid, gejaagdheid en gebrek aan gemeenschapszin. Bovendien waren er zorgen over de groeiende politieke macht van de massa, die tot revolutie en chaos zou kunnen leiden. Nieuwe ideeën als socialisme, anarchisme en feminisme werden als bedreigingen gezien omdat ze de heersende verhoudingen op z'n kop wilden zetten. Voor anderen waren dit juist bewegingen die hoop gaven op radicale vernieuwingen. Bij de meeste mensen lijkt het optimisme de overhand te hebben gehad.

Al deze reacties op de moderne tijd klinken door in de verhalen over Barnum & Bailey, zoals in dit boek zal blijken. Maar wie de krantenberichten uit 1901 bekijkt, ziet vooral enthousiaste verhalen, zoals:

> En in alle dorpen onzer provincie zal men met evenveel nieuwsgierigheid staan gapen voor de wondermenschen, de wonderbeesten, de ongeziene kunstenmakers, de onovertroffen rijders.[57]

❧

3

HET PUBLIEK STROOMT TOE
ALS LACHENDE HYENA'S

> Zoodra de touwen voor den ingang worden weggenomen, stroomen de menschen binnen. Zij juichen en schreeuwen. Eindelijk dan zullen zij alles van dichtbij zien.
> Overal ziet men lachende gezichten.

De Nieuwe Courant, 03-09-1901[58]

Voordat de show begon, was er al heel wat aan voorafgegaan. Niet alleen in Utrecht, maar in alle standplaatsen kon het publiek meegenieten als Barnum & Bailey op het station alles uitlaadde en in een uitbundige parade naar het voorstellingsterrein trok. Daarna werd het terrein opgebouwd. Meestal waren er vervolgens twee voorstellingen per dag, 's middags en 's avonds. Om het publiek in groten getale naar de voorstellingen te krijgen, waren er extra verkeersmaatregelen nodig.

BARNUM & BAILEY, DE SELFMADE MEN

Eerst iets over de onderneming Barnum & Bailey. De naamgevers waren Phineas Taylor Barnum (1810-1891) en James A. Bailey (1847-1906). In 1880 vormden ze samen *Barnum and Bailey, the Greatest Show on Earth*. Toen Barnum in 1891 overleed, zette Bailey het bedrijf alleen voort.

Rond 1900 waren rondreizende circussen in de VS een bekend fenomeen. Er waren er bijna 100, waarvan er 38 per trein rondreisden.[59] Barnum & Bailey was een van de grootste, naast Ringling Brothers. Ringling Brothers profiteerde van de langdurige tournee van Barnum & Bailey en kon flink groeien in afwezigheid van de belangrijkste concurrent. Toen James Bailey in 1906 overleed, nam Ringling Brothers zijn bedrijf over. Tot op de dag van vandaag treedt dit circus op onder de naam *Ringling Bros. and Barnum & Bailey's Combined Shows*.

Phineas Barnum en James Bailey hadden eerst ieder een eigen onderneming. Barnum timmerde al decennialang aan de weg met grote, succesvolle shows. Bailey's bedrijf was in vergelijking met dat van Barnum slechts bescheiden. Er deed een mooi verhaal de ronde over de manier waarop hun samenwerking tot stand was gekomen. Het begon ermee dat er in de 'menagerie' (dierenverzameling) van Bailey een olifantje werd geboren. Dat was de eerste keer dat een tamme olifant een jong kreeg en daarom wilde Barnum het jonge olifantje graag van Bailey kopen voor zijn eigen show. Hij bood er 100.000 dollar voor, maar Bailey weigerde. In plaats daarvan liet hij op zijn aanplakbiljetten drukken: 'Bailey heeft in zijn circus een daar geboren olifantje, dat Barnum voor honderdduizend dollar heeft willen, maar niet kunnen koopen.' Barnum kon deze reclamestunt wel waarderen en stuurde Bailey een bericht: ik ben weliswaar een groot reclamekoning, maar jij bent nog beter. Zullen we in het vervolg onze shows samenvoegen?[60]

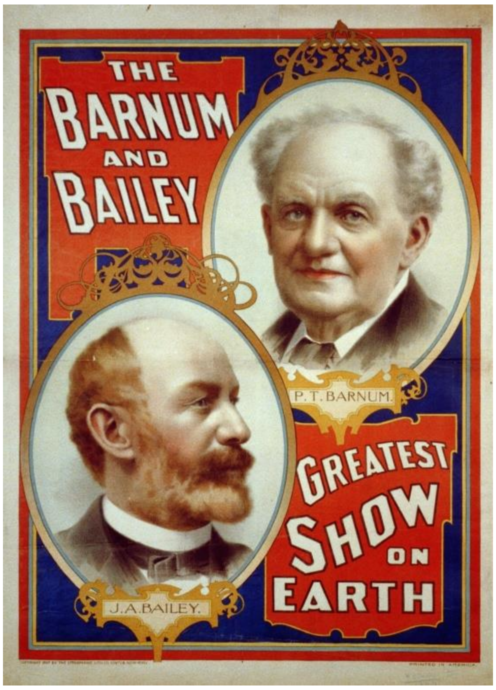

Affiche Barnum en Bailey

Het pr-materiaal van Barnum en Bailey vertelde nog veel meer mooie verhalen over het circus en de circusmensen. Onderzoekster Janet Davis laat zien hoe de eigenaren werden voorgesteld als *selfmade* mannen, die zich volgens het ideaal van de *American Dream* hadden opgewerkt.[61] Bailey was geboren in 1847 als James A. McGinnis. Toen hij acht jaar was, overleden zijn beide ouders. Hij kwam onder de voogdij van zijn oudste zus, die hem veel sloeg en hem 'als een hond' liet werken. Op zijn elfde liep hij weg en kwam bij het circus *Robinson and Lake* terecht. Daar voelde hij zich veilig en vrij. Hij begon onderaan de ladder als aanplakker van posters. Vanaf die tijd nam hij de naam Bailey aan, naar degene die zich over hem ontfermd had. Hij werkte hard en leerde alle kanten van het circusleven kennen. Hij bleef zich altijd met de kleinste details bezighouden, ook toen hij de hoogste baas van zijn eigen circus was geworden. Hij eiste absolute gehoorzaamheid. Zijn zwager Joseph McCaddon, een van de managers bij Barnum & Bailey, zei: zelfs al verordonneert hij dat alle posters ondersteboven moeten worden opgehangen, dan nog moet je doen wat hij zegt. In hun publicaties benadrukten de persagenten hoe Bailey zich had opgewerkt en hoe gedisciplineerd hij was. Zelfs nu hij inmiddels een fortuin had verdiend, was hij nog steeds de 'arbeidzaamste man' van het hele bedrijf. Maar hij bleef afstandelijk in de omgang en zelfs zijn kompaan Barnum noemde hem altijd Mr. Bailey.[62]

De Nederlandse pers nam de mooie verhalen over Barnum & Bailey graag over. Bailey werd geprezen als een uitmuntend organisator. Hij was binnen de circuswereld de eerste die tijdens de voorstelling meerdere tonelen tegelijk gebruikte.[63] Andere circussen hadden geprobeerd dit na te doen, maar wegens geldgebrek konden ze dat meestal niet bolwerken. Dat had Barnum & Bailey gemaakt tot de 'greatest show on earth', aldus de pers. Bailey was

> de vlijtigste, onvermoeidste werkkracht van deze onderneming, die hij met een ongekend succes en bekwaamheid leidt. Hij brengt al zijn tijd op het terrein door. (…) Zelfs de kleinste kleinigheden boezemen hem belangstelling in, en zijn organisatie-talent is woordelijk genomen onverzadelijk.[64]

Bailey reisde gedurende de hele Europese tournee mee. Tijdens het Nederlandse deel van de reis was hij er echter niet bij, omdat hij alvast was doorgereisd naar Parijs ter voorbereiding van de Franse tournee aan het einde van het jaar. In zijn afwezigheid werden de honneurs waargenomen door McCaddon[65].

DE PARADE

Het tourneeschema was als volgt:

Groningen, Noordersportterrein	31 aug - 1 sep
Leeuwarden, bij het Nieuwe kanaal	2 sep
Zwolle, Wipstrikkerallée	3 sep
Enschede, Volkspark	4 sep
Deventer	5 sep
Zutphen, De Wolzak	6 sep
Nijmegen	7-8 sep
Utrecht, Hoogeland sportterrein	9-10 sep
Watergraafsmeer, Oud-Roosenburgh	11-18 sep
Den Haag, Alexanderveld	19-22 sep
Rotterdam, Heuvelterrein achter het Park	23-29 sep
Bergen op Zoom, Kijk in de Pot	30 sep
Vlissingen, Het Eiland	1 okt
Breda, achter het Wilhelminapark	2 okt
Tilburg, Besterd	3 okt
Den Bosch, Koningsweg	4 okt
Arnhem, Sonsbeek	5-6 okt
Maastricht, De Kommen	7 okt

Al weken van tevoren werden de optredens aangekondigd met een grootse reclamecampagne van aanplakbiljetten en berichten in de krant. Als het eindelijk zover was, arriveerde de wereldtentoonstelling met zijn speciale treinen. Het uitladen van alle wagens en dieren was een bezienswaardigheid op zich, waar veel mensen op afkwamen. Omdat de aankomst vaak ‘s ochtends vroeg was, moest je voor dag en dauw je bed uit om dat mee te maken. Mensen stonden soms al uren te wachten totdat eindelijk alles uit de treinwagons was geladen en de tocht naar het circusterrein begon. Een Haagse verslaggever vroeg zich af of de mensen eigenlijk wel naar bed waren geweest, want het zag om twaalf uur ‘s nachts al zwart van de mensen bij station Staatsspoor. Daar waren de wachtkamers de hele nacht open en de mensen vochten om een consumptie. In afwachting van wat er komen ging, sliepen sommigen op drempels of in kozijnen[66].

Tijdens de parade van het station naar het circusterrein maakten vooral de wilde dieren veel indruk:

> Met Engelsch phlegma wandelen de kameelen door onze straten en met statigen stap maakte de ontzaglijke kudde olifanten, waaronder zeer groote en ook kleintjes, deze ochtendwandeling, met souvereine onverschilligheid neerziend op het langs den weg opgehoopt publiek.[67]

Overigens was niet alles te zien tijdens deze tocht. De wondermensen bleven buiten beeld, uit angst dat het publiek anders niet meer naar de voorstelling zou komen. Langs de kant van de weg maakten

de mensen er intussen een feestje van. In Vlissingen bijvoorbeeld: 'cafés en sigarenwinkels hadden goede nering, en voor de vensters van alle huizen, ja zelfs op de daken van velen zag men kijklustigen'. Een 'zoetelaar' deed in de vroege ochtend al goede zaken met zijn koopwaar[68]. In Watergraafsmeer was er onderweg een soort kermis met allerhande kraampjes. En ook in Utrecht kon je langs de route van alles kopen, zoals pruimen, peren, koek en paling, bier, oliebollen, meloen, kokosnoot, prentbriefkaarten, circusalbums, sigaren en lucifers. Alles onder het motto: 'waar 't volk is, is de nering'.[69] Maar er waren ook zorgen over de grote drukte, zoals in Den Haag, waar sommige winkeliers uit voorzorg zand hadden gestrooid. Dit moest de trillingen van de parade en het publiek dempen, zodat er geen winkelruiten zouden springen.[70]

De lange colonne begaf zich naar het voorstellingsterrein. De wagens werden 'bestuurd van den bok door mannen met den breedgeranden Buffalo-Bill-hoed'[71]. Op het terrein aangekomen werd alles in gereedheid gebracht voor de voorstellingen.

De stad der witte tenten

De show van Barnum & Bailey was veel omvangrijker dan wat Nederland gewend was en vond plaats op grote terreinen. Al maanden van tevoren werden er 'pionniersagenten' vooruitgestuurd om geschikte locaties te zoeken. Ze letten op de grootte van het terrein, de ligging, de toegangswegen, de spoorwegen en de stations, die geschikt moesten zijn voor de speciale treinen.[72]

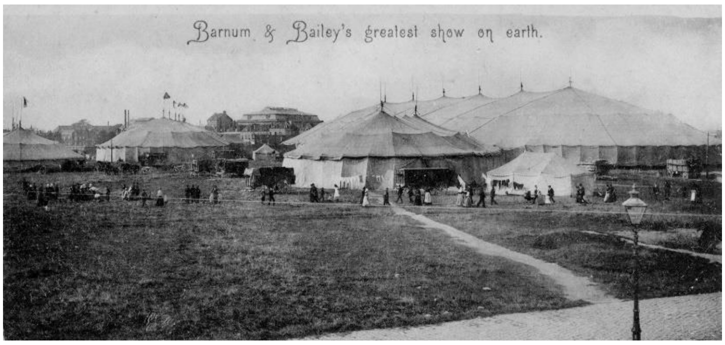

Ansichtkaart van de opbouw van het circus op het grasveld bij de Joost de Moorstraat op het Eiland, Vlissingen.

Wie naar het voorstellingsterrein kwam, kon in de verte al een groot doek zien met rode letters: 'Hoofdingang van de grootste tentoonstelling der wereld'[73]. Voorbij de ingang zag je een groot kamp, een 'stad der witte tenten'[74]. Er waren twaalf grote tenten, waarvan de grootste voor de hoofdvoorstelling was. De afmetingen waren indrukwekkend: 185 bij 77 meter met ruimte voor 12.000 bezoekers[75]. Het hoogste punt van de tent was 20 meter. Hij was 'vuurproef en waterdicht, aan den zwaarsten storm weerstand biedend'[76].

Overigens was niet iedereen te spreken over de kwaliteit van de voorstellingstent. Een verslaggever meldde dat het tentdoek ondanks de beloftes helemaal niet waterdicht was, zodat het publiek bij slecht weer met paraplu's op de natte banken zat, wat toch wel afbreuk deed aan het geheel. Een ander klaagde over de harde zitplaatsen:

> Men raadt overigens den Bredaschen, Tilburgschen en Bosschen dames en heeren in ernst aan, een zitkussen, zij het dan in den vorm van een gevouwen mantel of demi-saison mede te brengen, want heusch, de banken en klepstoeltjes zijn hard.[77]

Direct naast de hoofdtent stond de tent waar de wondermensen en de wilde dieren te bewonderen waren. Verder waren er tenten voor de *sideshow*, verblijfstenten voor de bijna 700 medewerkers, een smederij en directiekantoren. Voor de dieren waren er afzonderlijke tenten en kooien. Ook was er een speciale tent voor het koken en eten, waar 650 personen tegelijk terecht konden, zittend op planken aan tafels van schragen. Voor bezoekende journalisten was er een speciale perstent, gerieflijk ingericht met tafels, stoelen en typemachines die onophoudelijk ratelden[78].

VERKEERSPERIKELEN

Barnum & Bailey bracht mensen uit alle lagen van de bevolking op de been. Tot uit de verre omgeving stroomden ze toe om de show te zien: 'Te voet, per fiets, per rijtuig, met de tram, met het spoor, met stoombooten, trok men van alle kanten de stad binnen.'[79] Het had heel wat voeten in de aarde om alles en iedereen naar het voorstellingsterrein te krijgen.

Bij slecht weer werden de wegen drassig en zompig en zakten de zwaarbeladen wagens en karren soms in de modder. Ze moesten er dan door werkpaarden worden uitgetrokken en een enkele keer moesten de olifanten te hulp schieten. *De Telegraaf* beschreef hoe dat op weg naar Oud-Roosenburgh in Watergraafsmeer was gegaan: een olifant

> stapte met rustige bedaardheid, die hem te midden van de grootste drukte niet verlaat, over het terrein en gaf nu en dan, waar zulks noodig was, goedmoedig met zijn kop een duwtje achter tegen den wagen, die 'n eind in het drassig terrein was weggezonken.[80]

Soms was al tevoren duidelijk dat toegangswegen te drassig, modderig of wankel waren. Dan werd er een 'corduroy' weg aangelegd, dat wil zeggen dat er met houten dwarsbalken versteviging werd aangebracht[81]. Waar nodig werden zwakke bruggen gestut.

Bij de aankomst op de stations kwamen vaak zo veel mensen kijken dat er extra politie moest worden ingezet om de menigte in toom te houden. In Amsterdam bijvoorbeeld moest worden ingegrepen toen een aantal nieuwsgierigen probeerde door de ijzeren hekken op het rangeerterrein te komen om daar alles van dichtbij te kunnen zien.[82]

In veel plaatsen werden speciale verkeersmaatregelen genomen om alles in goede banen te leiden. Er golden soms bepalingen voor de precieze route en de tijden waarop rijtuigen mochten af- en aanrijden. In Den Haag bijvoorbeeld werden gedetailleerde instructies via de pers verspreid: rijtuigen moesten voorafgaand aan de voorstelling via de Javastraat aan komen rijden en daarna richting de Laan Copes van Cattenburgh weer wegrijden. De politie hield toezicht en hun bevelen moesten 'onmiddellijk worden opgevolgd.'[83]

Voor mensen die van verder weg kwamen, werd extra vervoer geregeld. Voor de voorstellingen in Den Bosch bijvoorbeeld werden extra treinen ingezet tussen Den Bosch en Helmond, met speciale goedkope kaartjes. Kinderen van 4-10 jaar reisden voor de halve prijs[84]. Wie vanuit Drachten naar de voorstelling in Leeuwarden wilde, kon 's ochtends om acht uur de stoomboot nemen met een retourtje van 75 cent voor de 'eerste kajuit' of 60 voor de tweede klas.[85] Er gingen ook extra treinen naar Leeuwarden, maar die waren zo druk dat veel mensen een plekje in de bagagewagens voor lief moesten nemen.[86]

In Amsterdam waren de voorstellingen niet in de stad, maar op het terrein Oud-Roosenburgh in Watergraafsmeer. Dat was een aardig eindje reizen vanuit de stad. Veel mensen kwamen met de tram. *De Telegraaf* meldde: alleen al op de lijn Dam – Linnaeusstraat waren er tussen 11 en 17

september 35.600 meer passagiers vervoerd dan in de week ervoor. Op andere lijnen was het eveneens extra druk, zodat soms niet iedereen in de tram paste en er mensen moesten blijven wachten op de volgende.[87]

HET PAARD DER DEMOCRATIE

Een deel van het publiek kwam op de fiets. Lokale ondernemers organiseerden vaak fietsenstallingen waar je tegen betaling je rijwiel kon stallen[88].

Fietsen was in 1901 een relatief nieuw fenomeen. Het was in de tweede helft van de negentiende eeuw opgekomen en werd in eerste instantie als sport bedreven, zowel door mannen als vrouwen. Er ontstonden fietsclubs en er werden wedstrijden gehouden. In 1883 werd de ANWB (Algemeene Nederlandsche Wielrijders Bond) opgericht, die het fietsen stimuleerde, tochten organiseerde en ijverde voor verkeersborden en -regels. Al snel werd de fiets ook gebruikt als vervoermiddel. Steeds meer arbeiders konden zich een fiets veroorloven voor werk en vrije tijd. De fiets werd dan ook wel 'het paard der democratie' genoemd. In 1901 was het aantal fietsen in Nederland gegroeid naar zo'n 133.000. Auto's waren er nog nauwelijks. In 1900 waren het er naar schatting 250; zo weinig dat ze nog niet in de officiële statistieken werden opgenomen.[89]

Het verkeer was nog niet ingesteld op de fietsen en auto's die zich tussen de drukte van voetgangers, karren, rijtuigen en trams begaven. Er gebeurden dan ook regelmatig ongelukken, zo schreef het dagblad *De Tijd*. Het was vooral gevaarlijk voor mensen die slecht ter been waren, hardhorend, slechtziend of verstrooid. Fietsers en automobilisten gedroegen zich alsof de weg alleen aan hen toebehoorde. Als ze een voetganger aanreden, vroegen ze vaak verontwaardigd waarom die dan ook midden op de weg liep. *De Tijd* bepleitte daarom betere regels voor de nieuwe vervoersmiddelen. Zo zou iedere fiets van een duidelijk zichtbaar nummer moeten worden voorzien, zodat de wielrijder bij overtredingen gemakkelijk kon worden opgespoord. Ook moest het strafbaar worden om ongeoefend met een fiets of een auto op de openbare weg te rijden, want de meeste ongelukken waren 'te wijten aan de onvoorzichtigheid van personen, die volstrekt hun stuur niet meester zijn en zich desniettemin, dikwijls met vrij groote snelheid, bewegen door drukke straten'. Daarom moesten er rijbewijzen worden ingevoerd, zodat iedere bestuurder kon bewijzen 'dat hij het bestuur van dat voertuig volkomen in zijn macht heeft'.[90]

DE WEG NAAR WATERGRAAFSMEER

Terug naar de vervoersperikelen rond het circus. Zoals gezegd werden de voorstellingen in de regio Amsterdam niet in de stad zelf gehouden, maar op het terrein Oud-Roosenburgh in Watergraafsmeer, wat toen nog een afzonderlijke gemeente was. Twee plaatselijke ondernemers, Augustinus en Kerremans, hadden een speciale weg laten aanleggen waarmee de mensen sneller vanuit Amsterdam naar Oud-Roosenburgh konden komen. Vanaf de tramhalte was het dan nog maar tien minuten lopen over de nieuwe 'plankenweg'. Ook legden ze een tijdelijke steiger aan voor boten die vanaf het Rokin kwamen. Verder was er een plankier over het weiland gelegd, waren er controleurs aangesteld en waren er entreekaartjes voor het gebruik van de weg gedrukt (10 cent).

Maar er rezen problemen. Barnum & Bailey vond de ligging van de weg ongelukkig en de verlichting onvoldoende; daarom werd de kersverse weg afgesloten. Dat leidde tot veel onvrede bij het publiek, omdat mensen hierdoor na de voorstelling een dure koets moesten huren om terug naar de Amsterdamse binnenstad te komen. Toen de weg alsnog was opengesteld, werd hij weinig gebruikt.

Mensen klaagden over de tien cent die je ervoor moest betalen en op de terugweg nog een keer. Als je op de fiets kwam, kostte de rijwielstalling ook nog eens tien cent.

Augustinus en Kerremans beschuldigden Barnum & Bailey ervan dat het bedrijf hen van meet af aan had tegengewerkt. Door al het gedoe waren er berichten in de pers verschenen dat het publiek de weg beter kon mijden. Het circusbedrijf ontkende de tegenwerking, maar de twee ondernemers eisten een schadevergoeding. Ze namen een jurist in de arm en lieten via een deurwaarder beslag leggen op een deel van het banktegoed van Barnum & Bailey, een bedrag van *f* 10.500,-.

Er was nog meer juridische nasleep. De eigenaar van Oud-Roosenburgh eiste eveneens een vergoeding vanwege de schade die aan het terrein was ontstaan. Die wilde hij op zijn pachter verhalen, want dat was degene die het terrein aan het circus had verhuurd. Een maand na het vertrek van Barnum & Bailey was het terrein nog steeds totaal onbruikbaar voor de voetbalwedstrijden die er normaal gesproken werden gehouden. De plaatselijke voetbalclubs moesten naar elders uitwijken.[91]

Boeren, boerinnekes en deftige lui

Een onderneming als Barnum & Bailey kon natuurlijk alleen maar bestaan dankzij het publiek. Zoals meestal in de geschiedenis, krijgen we hiervan slechts mondjesmaat een indruk. Maar af en toe valt er toch wat op te vangen over wie dit publiek was en hoe zij de voorstellingen beleefden. Het waren mensen uit alle lagen van de bevolking:

> Boeren en boerinnekes, deftige lui, alles doorelkaar. Equipages zelfs met «hoogen» uit stad en dorp. Ook omnibussen, huifkarren en sjeezen.[92]

Voor veel mensen was het een grote belevenis, want vooral in kleinere plaatsen was er niet veel vertier. Over veel Hollandse stadjes lag 'een waas van onmiskenbare saaiheid en doodschheid', aldus het *Bataviaasch Nieuwsblad.*[93]

Voor kinderen was het optreden van Barnum & Bailey een bijzondere dag, zelfs als ze niet naar de voorstelling gingen. Veel scholen gingen een dagje dicht als het circus optrad.[94] Ook sommige bedrijven sloten hun deuren. In Utrecht adverteerde Stoomzuivelfabriek-Melkinrichting C. v.d. Lee dat er op dinsdagmiddag 10 september geen melk aan huis bezorgd zou worden om 'het personeel in de gelegenheid te stellen de voorstelling van BARNUM & BAILEY bij te wonen'[95].

De Tilburgse lakenfabrikant Brouwers deed zijn personeelsleden een vrijkaartje cadeau.[96] Een schoenfabrikant uit Kaatsheuvel bezocht de voorstelling met zijn voltallige personeel. Ook een sigarenfabrikant uit Oisterwijk bezocht de voorstelling met al zijn werknemers, waardoor zo'n beetje het hele dorp leegliep, onder de vrolijke muziek van de harmonie van de fabriek. De feestvreugde werd nog verhoogd doordat een van de sigarenmakers die dag was getrouwd en zijn bruid meenam bij wijze van huwelijksreis.[97] In Breda was iemand zo enthousiast dat hij zijn pasgeboren zoontje de namen Barnum en Bailey gaf. Een van de kranten vroeg zich spottend af 'of de burgerlijke stand die malligheid slikte'. Dat blijkt de burgerlijke stand wel degelijk te hebben gedaan, zo blijkt uit de geboorteakte van Barnum Bailey Broekaart die in het archief bewaard is.[98]

Twee Rotterdamse heren hoopten twee vliegen in één klap te slaan en plaatsten de volgende advertentie:

> Twee heeren vragen twee Dames, om gezamenlijk het Circus te bezoeken en na wederzijdsch goedvinden de kennismaking voort te zetten.[99]

Je zou zo graag willen weten of zich inderdaad twee dames hebben gemeld en of het tot een verdere kennismaking is gekomen. Of hoe het is afgelopen met de twee weggelopen Haagse jongens uit hoofdstuk 1, die met het circus waren meegegaan.

Voor veel mensen sprak Barnum & Bailey extra tot de verbeelding omdat het Amerikaans was. Sommigen strooiden met Amerikaanse woorden om te laten merken dat ze iets van het land afwisten:

> De een hield een retrospectieve beschouwing over zijne ervaringen, opgedaan in de American Bar, weer een ander verkocht grappen over Broeder Jonathan, een derde neuriede, om zijn kennis van Amerikaansche toestanden te luchten, de Yankee doodle en een vijfde had zijn broek allerzonderlingst omgeslagen, om toch maar door te gaan voor een 'New-York swell'.[100]

Die 'Broeder Jonathan' was de hoofdpersoon uit een negentiende-eeuwse roman van John Neal en stond symbool voor Amerika.

Barnum & Bailey roemde de 'flinke houding' van het publiek, zonder herrie en 'lompheden'. De Amerikanen vonden Leeuwarden helder en proper en keken hun ogen uit naar de grachten die ze hier voor het eerst zagen (en roken). Ze vonden het verbazingwekkend hoe goed veel mensen Engels en Duits spraken.[101]

Een wriemelende mensenmassa

Twee uur voordat de hoofdvoorstelling begon, mocht je het terrein op:

> Zoodra de touwen voor den ingang worden weggenomen, stroomen de menschen binnen. Zij juichen en schreeuwen. Eindelijk dan zullen zij alles van dichtbij zien. Overal ziet men lachende gezichten. Het is als een zee van hoofden, bewegende golving van kleurige hoofddeksels, altijd wisselend in voortdurend bewegen. Sommigen hebben daar al van zes uur 's morgens gestaan.[102]

De duurste toegangskaartjes waren in de voorverkoop verkrijgbaar, maar de meeste mensen moesten op het terrein een kaartje zien te bemachtigen. Af en toe leidde dat tot geduw en gevloek, waarbij het recht van de sterkste gold. Soms

> moest men twee uren vóór de avondvoorstelling zich in niets minder dan levensgevaar begeven om voor twee a drie gulden 'n plaatskaart machtig te worden. We zagen vele 'gelukkigen', die voor hun goede geld zich een kaart veroverd hadden, zich uit het menschenkluwen ontwringen met half uitgetrokken jas, ingedeukten hoed, scheefzittende boord, enz.[103]

Soms was het zo druk, dat er mensen teleurgesteld moesten worden, zoals in Groningen:

> Op de Groote Markt ontmoetten wij tegen zeven uur al een massa wagens van het 'spel' en naarmate wij verder kwamen in de richting van de Ebbingepoort, kwamen wij een eindelooze processie van menschen tegen, wier gezicht allesbehalve een feeststemming uitdrukte. Geen

> wonder. Er was hun zooveel beloofd in de bladen en op de muren en nu konden zij geen toegang krijgen, waar de laatste rang reeds om half zes uitverkocht was.[104]

Wie wel een kaartje had bemachtigd, kon eerst de tentoonstelling van wondermensen en wilde dieren bezoeken. Dit kon op veel enthousiasme rekenen:

> Nu en dan brult het publiek nog harder dan de lachende hyena's, tijgers, leeuwen en beren, die achter de stevige traliën van hun vergulde gevangenissen te keer gaan tegen de loerende, spottende, wriemelende menschenmassa.[105]

Als het tijdstip voor de hoofdvoorstelling naderde, werd het publiek onder de muziek van de 'Guatamaalsche Giramba' naar de hoofdtent gedirigeerd.[106] Bij het naar binnen gaan was er een uitstekend orkest te horen en vertoonden clowns hun grappen. Dat was een kunst op zich, aldus manager McCaddon: 'Een goede clown is evenveel waard als de meest durvende acrobaat.' Een van de clowns was als een 'opzichtige Yankee' gekleed in een geel geruit pak met hoge hoed. Hij had een fototoestel en vroeg wie een kiekje wilde laten nemen. Het kostte niets! De clown wachtte tot er een echtpaar op afkwam, liep dan druk om hen heen, trok aan het jasje van de man, zette de hoed van de vrouw recht en zei dat ze lief moesten kijken. Als ze dan eindelijk stokstijf stilstonden, liep de clown stilletjes weg en liet het echtpaar voor schut staan, tot groot vermaak van de rest van het publiek.[107]

En dan begon eindelijk de langverwachte hoofdvoorstelling.

❧

4

DE HOOFDVOORSTELLING

NOOIT GEZIENE VOLMAAKTHEID

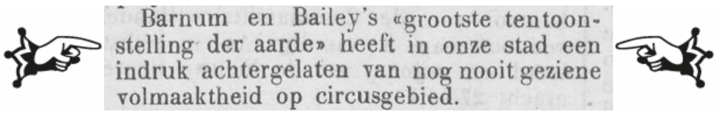
Barnum en Bailey's «grootste tentoonstelling der aarde» heeft in onze stad een indruk achtergelaten van nog nooit geziene volmaaktheid op circusgebied.

Zutphensche Courant, 09-09-1901[108]

De verslaggevers buitelden over elkaar heen in superlatieven om de voorstelling te beschrijven. Een van hen schreef:

> Barnum en Bailey's 'grootste tentoonstelling der aarde' heeft in onze stad een indruk achtergelaten van nog nooit geziene volmaaktheid op circusgebied.[109]

Een ander:

> Het is dierlijk, woest en toch betooverend. Het zit in de kleur van kostumen, in het strakke van tricots, het naakte van vleesch, het vreeselijk gewaagde van durftoeren, in het licht van lampen, het gekruis van touwnetten, het gezigzag van draden, het schuinscheeve van palen, maar bovenal in het bedwelmende ruischen van succes, de betoovering van het circusdoen.[110]

In de enorme hoofdtent waren vijf tonelen opgesteld voor de optredens: twee podia en drie 'maneges' voor de paardennummers. Daaromheen was een ellipsvormige renbaan. Aan het koepeldak van de tent waren 'luchttoestellen' opgehangen voor de acrobatiek.[111] Het publiek zat rondom de renbaan. Aan de uiteinden bevonden zich de goedkoopste plaatsen van 60 cent, terwijl de mensen met duurdere kaartjes meer in het midden zaten, waar je alles beter kon zien.

Het *Dagblad van Noord-Brabant* drukte een handige plattegrond af, zodat je van tevoren kon kiezen waar je wilde zitten. Rondom stonden de prijzen van de plaatsen afgedrukt.

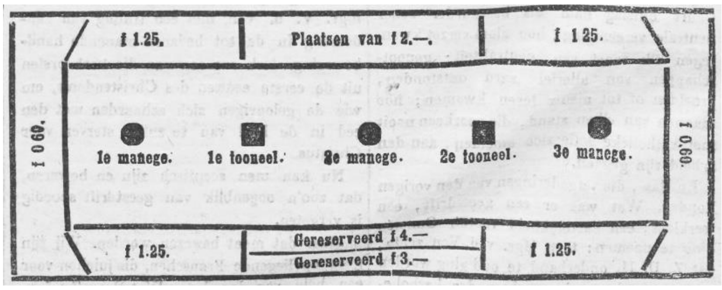

Schets van de zitplaatsen, *Dagblad van Noord-Brabant,* 02-10-1901[112]

De krant schreef er verontschuldigend bij:

> Deze schets maakt geen aanspraak op nauwkeurigheid; (…) Het circus is niet vierkant, zooals hierboven staat geteekend (de zetter kan moeilijk boogjes maken) maar is een ovaal.[113]

Een andere krant schreef dat de tent zo lang als een straat was en zo hoog als een kerk. Hij was vochtig en slecht verlicht, maar dat mocht de pret niet drukken vanwege de 'schilderachtige bekoringen der dingen' die er te zien waren. Doordat er op vijf tonelen tegelijkertijd werd opgetreden, waren de voorstellingen overweldigend. Je wist niet goed waar je moest kijken als je niks wilde missen, hoewel er op de verschillende tonelen hetzelfde te zien was. De afstand tussen het publiek en de tonelen was groot, maar dat had volgens een journalist ook voordelen, want je hoefde daardoor niet voortdurend te applaudisseren. Je kon zelf bepalen wat je bekeek en wat niet, je kon intussen wat praten en zelfs weggaan zonder dat iemand het merkte.[114]

VIJFTIEN RONDES

De kranten beschreven in geuren en kleuren wat er tijdens de voorstelling te zien was. Het waren vijftien opeenvolgende rondes, waarin iedere keer op de verschillende tonelen nummers werden uitgevoerd. Achter de schermen zat een regisseur, die steeds met een bel de volgende ronde inluidde.[115] Zo volgden de nummers elkaar op, iedere keer zo'n vijf tot tien minuten, zonder pauze. Hier volgt een opsomming, maar de lezer is gewaarschuwd, want het *Rotterdamsch Nieuwsblad* verzuchtte halverwege dat het eigenlijk te veel was:

> Zóó gaat het zonder ophouden: deze vermelding heeft alleen de bedoeling een indruk te geven van de massa.[116]

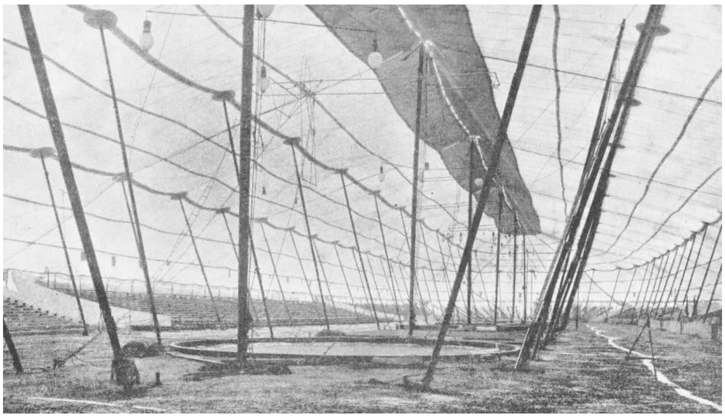

De voorstellingstent, *Nederlandsche illustratie,* 12-10-1901[117]

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* beschreef de vijftien rondes stuk voor stuk, evenals de eerder genoemde journalist Willem Schürmann.[118] De voorstelling begon met twee kuddes olifanten aan beide uiteinden van de arena. De 'reuze grauwgrijze lompe beesten' sjokten naar hun plek om hun kunsten te vertonen. Ze lagen op hun rug, klommen op elkaar, liepen op een ton, stonden op hun achterpoten, draaiden aan een orgel en speelden krijgertje 'op echt lompe olifantenmanier'. Een van de verslaggevers bewonderde de manier waarop ze waren afgericht:

> Een achttal zware logge olifanten kwamen de arena binnen wandelen. 't Waren prachtexemplaren van 't dikhuidige ras, die nu op de beide platforms proeven gingen afleggen van de hoogere dressuur, die zij hadden genoten, waartoe o.m. degelijk

> dansonderwijs behoorde. Hoe zoo'n olifant zijn Oostersche natuur zoo verloochenen kan en niet anderen voor zich laat dansen, maar schijnbaar genoegelijk walst naar het pijpen van een troep muzikanten![119]

Na de olifanten volgden twee groepen acrobaten in 'bontgekleurde satijncostumes, de gespierde beenen nauw omsloten door strak gespannen zijden maillots'. Op muziek deden ze salto's, maakten ze spectaculaire sprongen en haalden ze andere gymnastische toeren uit. Een jongetje stuiterde als een bal in het rond, nauwelijks de grond rakend. De acrobaten werkten in drie ringen tegelijk, zodat je onmogelijk alles kon overzien. 'Het wirrelt voor de oogen. (…) Wanneer men Barnum en Bailey gezien heeft is men voor een jaar lang bevredigd van circus-mooidoenerij.'

De derde ronde was een vrouwenaangelegenheid. Je zag drie groepen vrouwen op ongezadelde paarden in de drie maneges. Ze sprongen over zijden sjerpen, glimlachten liefjes, trippelden over de glanzende paardenruggen, kropen door hoepels en wierpen kushandjes naar het applaudisserende publiek. De stalknechts, pikeurs en andere officials waren allemaal 'bloomerladies' met hoge hoeden. Bloomers waren een soort korte pofbroeken die door feministen waren geïntroduceerd omdat je er beter in kon bewegen dan in de destijds gebruikelijke vrouwenkleding.

In de vierde ronde volgden diverse kunststukjes, zoals een paar broers met een stoelpiramide, een goochelende jongeling, een dame die met een heer bokste, een juffrouw die door vele hoepels kroop, vier mannen aan een driedubbele rekstok, iemand die op zijn handen bovenop een blokkenpiramide stond, diverse acrobaten en een vrouw die op een kogel danste. In deze ronde maakte een groep van tien Japanners de meeste indruk. Ze wierpen trefzeker met messen en balanceerden met paraplu's op een gespannen koord; zelfs de kinderen in de groep beheersten deze meesterstukjes.

De vijfde ronde bestond uit het optreden van dierentemmers: 'één werkt met de zwijnen en apen, één met geiten, één met een poney, één met een beer, één met een clown-olifant'. Dan kwam er een ronde met tien groepen die 'luchtspecialiteiten' vertoonden aan koorden, trapezes en ringen.[120] Er was ook iemand die in een grote kogel kroop, waarmee hij langs een spiraaltrap omhoog bewoog en vervolgens weer naar beneden. Je snapte als publiek niet door welke kracht de kogel werd aangedreven en ook niet hoe de man in die kleine holte paste, schreven de verslaggevers. Met grote spierkracht en behendigheid kon hij de kogel bewegen en sturen. Het was niet zonder gevaar, want als hij onverhoopt het bewustzijn zou verliezen, dan zou de kogel ter aarde storten, schreef een krant er enigszins sensatiebelust bij.[121]

Ronde zeven bestond opnieuw uit paarden; ronde acht weer uit atletiek, acrobatiek en gymnastiek. In het negende nummer waren er zeventig paarden te zien, die op verschillende treden van een grote piramide in verschillende richtingen bewogen. Dat was een prachtig gezicht: 'Dit doorééngeloop heeft werkelijk iets caleidoscoopachtigs.' Na afloop van dit nummer moest de piramide weer razendsnel worden afgebroken, waarbij het publiek even werd vermaakt met een orkest vol vals gestemde instrumenten, 'heel dol'.[122]

Het lijkt erop dat het *Rotterdamsch Nieuwsblad* hier de tel een beetje kwijtraakte, want in het laatste deel van de beschrijving komen we niet tot de aangekondigde vijftien rondes. Hoe dan ook, er was nog een man die met een fiets onder zijn arm tot in de nok van de tent klom. Daar zette hij de fiets kalmpjes op een hellend vlak, groette nog even en kwam vervolgens pijlsnel naar beneden zetten. 'Het is werkelijk een verademing voor wie 't aanziet, dat hij tenslotte weer veilig beneden is.'

Anderen waren minder onder de indruk en vonden het een truc die iedereen zou kunnen nadoen, want de banden waren van lood.

Verder waren er nog ‘luchtgymnasten’ te zien. Zij haalden toeren uit aan touwen en trapezes en er werd ‘met de menschen omgeworpen alsof ‘t kaatsballen zijn’. Een van de attracties van circusacts is natuurlijk het griezelen over de gevaarlijke nummers en de sensatie die uitgaat van het idee dat het mis kan gaan. Ook bij Barnum & Bailey zag de luchtacrobatiek eruit ‘om van te ijzen’, maar gelukkig waren er valnetten gespannen voor geval van nood.

Tussendoor liepen de clowns te schreeuwen, zodat horen en zien je verging. Ze waren soms heel grappig en soms heel flauw, ‘zooals dit bij clowns gebruikelijk is’.

> Clowns doen de zotste dingen. Een snelt ons in galop, gezeten op een varken, voorbij; een ander wordt door een olifant in miniatuur, Jumbo genaamd, gevolgd; een clown-orkest stelt onze trommelvliezen bloot aan een ‘puncture’.[123]

Niemand bleef ongevoelig voor de clowns. ‘Zij brengen kinderen aan het huilen van lachen, oude vrijsters raken in verrukking van pleizier, gevestigde familie-vaders krijgen de lachtranen in de oogen.’[124]

DE PAARDENRENNEN

Het klapstuk van de voorstelling kwam aan het einde. Dan werden er op de renbaan paardenraces gehouden. Met dit ‘equestrische deel’ onderscheidde Barnum & Bailey zich van alle andere circussen, volgens veel toeschouwers.[125] Er waren verschillende wedrennen, zoals tussen vrouwelijke jockeys, tussen een hardloper en een ruiter te paard en tussen windhonden. Ook waren er pony’s met aangeklede aapjes als ruiters: ‘Het was een koddig gezicht, deze leuke koetsiertjes te zien zitten, grimassen makend tegen de vele menschen.’[126]

Verder was er een wedren tussen twee mannen op dubbelspannen, dat wil zeggen dat ze ieder op twee paarden stonden, op elk paard met één been. ‘In dollen ren ging het door het circus, de kluiten vlogen over de toeschouwers, die met spanning den rit volgden.’[127] Er was ook een hengst die door een amazone werd bereden en die touwtje sprong op de maat van muziek. En een *buggy*, een ‘echt elegant Yankeerrijtuig voor één persoon’, met het prachtige paard Evergreen ervoor gespannen. De juffrouw die het rijtuig mende, liet Evergreen polka’s, walsjes en gavottes dansen.[128]

Deze laatste ronde werd afgesloten met een wedren tussen ‘coloseum-wagens’ zoals in de Romeinse tijd:

> En deze Romeinsche karrennen over ‘t ongelijke terrein met woeste vaart voortjagend, het is een enorm slot. Het is Barnum en Bailey op zijn best![129]

Ook al moet je de superlatieven in de krant af en toe wel met een korreltje zout nemen, het is duidelijk dat het een prachtige show was. Het publiek liet tijdens de voorstelling een ‘aanzwellend hoerageroep’ horen:

> Het zwelt, het ruischt aan als donderrollen, de zee van menschenhoofden is vol bewegen, het is een rekken van halzen, kreuken, van stijflinnen halsomheiningen om beter te zien, een oogvermoeien, een zinsopwinding van duizenden.[130]

Krankzinnig en geniaal

Een van de verslaggevers vond het bijwonen van de voorstelling haast onwerkelijk. De tent was zo groot, vochtig en slecht verlicht dat je alles in een soort grijze damp zag, waar de mensenmassa doorheen schemerde, als een vreemde wereld. Je zag de artiesten als kleine figuurtjes in de verte. Doordat er tegelijkertijd op de verschillende tonelen werd opgetreden, hoorde je regelmatig applaus in een ander deel van de tent.[131]

Het Volksdagblad schreef dat alles volgens de modernste ontwikkelingen ging: het circus, de reclame, de snelheid, de grootte, de 'halsbrekerij' en de organisatie. Maar het publiek kon het misschien nog niet helemaal bijbenen en keek er verbaasd, beduusd en overdonderd naar:

> Wij vroegen ons eerst af of dit werkelijk een ernstige voorstelling was dan wel het door elkaar geloop van een verzameling zwakhoofdigen, die onder den indruk van het oogenblik de dolste dingen doen.[132]

Toch wenden je ogen langzaam aan alle duizelingwekkende dingen en ging de bewondering overheersen. Wat een genie was Bailey, die dit alles georganiseerd had! Daarin zag de verslaggever de bevestiging van de regel 'dat krankzinnigheid en genialiteit aan elkaar grenzen'.

En als de voorstelling was afgelopen, schuifelden de mensen voetje voor voetje naar buiten, helemaal vervuld van alles wat ze hadden gezien:

> men vergeet de harde banken, men vergeet de onvoldoende verlichting, men vergeet de ongemakkelijke houding, waarin men twee uur lang verstijfd is, men heeft slechts één gedachte: Het was spannend, het was wonderbaar, het was reusachtig! Barnum en Bailey geven waar voor hun geld![133]

Het was dus een massavoorstelling voor een massapubliek. Volgens circushistorica Janet Davis vond James Bailey dat eigenlijk maar niks. Hij droomde van een meer stijlvol circus voor een select publiek, zoals de traditionele Europese circussen. Hij wilde een kleinschaliger voorstelling, met slechts één toneel, waar individuele artiesten beter tot hun recht zouden komen. Geen oppervlakkige parades, geen goedkope *sideshows*, geen ergerniswekkende verkoop van allerlei pr-materiaal. Er zouden alleen goed getrainde dieren te zien zijn en interessante artiesten. De tenten zouden veel kleiner zijn, met comfortabele zitplaatsen en waterdicht. Maar Bailey heeft deze ideeën niet verwezenlijkt. Barnum & Bailey bleef massavermaak en *big business*.[134]

De extra voorstelling

Met een regulier kaartje kon je de menagerie bezoeken, de wondermensen bewonderen en natuurlijk de hoofdvoorstelling bijwonen. Daarnaast was er ook nog de afzonderlijke voorstelling met 'eenige curiositeiten', die je met een afzonderlijk kaartje van 30 cent kon bijwonen.[135] Volgens Barnum & Bailey was die bedoeld voor mensen die te vroeg waren gekomen, of juist te laat, of voor wie de volledige toegangsprijs te hoog was.

Deze extra voorstelling was in een aparte tent, die de hele dag open was. Maar hij trok in de pers weinig aandacht en het is moeilijk te reconstrueren wat er precies te zien was. Er werd gesproken over 'een groote vaudeville, een gemengd program van zang, dans en humoristische voordrachten'[136]. Andere verslagen noemden minstrelen, 'negerliederen' en 'musicale clowneriën', een trompetsolo en een saxofoonsolo door twee jongedames, een zangkwartet van vier mannen met

‘weemoedige liederen’. Deze nummers werden afgewisseld met luchtiger optredens, zoals een ‘dubbele klompendans’ en een ‘tamboerijnenspel’. Ook was er een kattenconcert, hoewel niet helemaal duidelijk werd wat dat inhield. Een verslag vermeldde een ‘oerkomische en door de Gebrs. Baker met groot imitatietalent gezongen kattenduet’. Een ander verslag had het zelfs over een ‘zeer eigenaardige kattenkapel, waarbij heel serieus eene verzameling aardige katjes, met violen, schuiftrompetten enz. geleid door een expressief-dirigeerenden kapelmeester, een uitvoering geven’.[137]

Verder traden er nog enkele wondermensen op. Een slangenbezweerster hield drie slangen in bedwang van drie meter lang, ‘zoo dik als een flinke mansarm’. Er was een Siamese tweeling, twee ‘aaneengroeide Chineesjes, twee aardige, blijkbaar gezonde, levenslustige knaapjes, die zich bewonderenswaardig schikten in hun onaangename positie’. Verder was er een boeienkoning:

> Hij houdt een speech, kruipt dan in een koffer die zeer sterk gemaakt is en nadat hij minzaam ‘atjé’ gezegd heeft, sluit men hem er in op, en windt er touwen, kettingen, enz. om. ‘t Gordijntje gaat toe en ‘roef!’ komt de man, die bovendien nog flink geboeid was weer te voorschijn en in zijn plaats haalt men een ander geboeid uit den koffer.[138]

De extra voorstelling was niet om over naar huis te schrijven, volgens sommige kranten. Veel mensen gingen alleen naar de hoofdvoorstelling en zij hadden groot gelijk. De extra’s waren niet onaardig, maar er was ‘stellig niets Barnumachtigs aan’. Bovendien was de tent lek waardoor het ook binnen regende. Verder werd er gemopperd dat je er 30 cent voor moest bijbetalen, terwijl dat niet van tevoren was aangekondigd. Dat was ‘humbug of boerenbedrog’.[139]

Kermis en circus in Nederland

Veel Nederlanders hadden natuurlijk wel vaker mooie circussen gezien. Ze kenden bijvoorbeeld circus Carré, circus Schumann en het paardenspel Blanus. Maar Barnum & Bailey was toch van een andere orde vanwege de overweldigende omvang: ‘het zijn 10 Carré’s, twintig Schumann’s, 30 Blanussen, het is de essence van 100 paardenspellen geconcentreerd in 2 uur’[140]. Het enige unieke aan Barnum & Bailey was de duizelingwekkende hoeveelheid. Het wekte ‘bewondering door organisatie, snelheid, grootsche opvatting’[141]. Vooral de kwantiteit van de optredens viel op:

> ‘t Is meer de veelheid, welke geboden wordt, die treft dan wel het exquise van de verschillende nummers.[142]

Nederland had heel lang een traditie van kermissen gekend, die in veel plaatsen jaarlijks plaatsvonden en waar altijd veel publiek uit de verre omstreken op afkwam. Hier waren allerlei natuurwonderen te zien, zoals

> wilden, dwergen, reuzen, misgeboorten, herculessen en atleten, jongleurs en balanceerders, springers en vliegers, kwakzalvers en horoskooptrekkers, goochelaars en kaartleggers, tandtrekkers en buiksprekers.[143]

Aldus een beschrijving van de Amsterdamse kermis uit 1841, die door kermishistorica Marja Keyser wordt geciteerd. Vaak waren er ‘freaks’ te zien, zoals kolossale mensen, levende geraamten of een vrouw met een baard. Ook kende Nederland rondreizende menagerieën, ook wel ‘beestenspel’ genoemd. Hier waren wilde en exotische dieren te zien, zoals beren, wolven, hyena’s en soms een leeuw of een tijger. De dieren deden allerlei kunstjes waarbij ze menselijke trekjes vertoonden, zoals gedresseerde olifanten en dieren die toneelstukjes opvoerden of piano speelden. Ook op andere

plaatsen konden Nederlanders bijzondere dieren en mensen zien, zoals in de dierentuin of op de wereldtentoonstelling van 1883 in Amsterdam.

Het circus in Nederland was in de negentiende eeuw ontstaan, althans in de vorm zoals we het nu kennen. De hoofdschotel van circusvoorstellingen bestond uit een paardenshow en er werd dan ook vaak van een 'paardenspel' gesproken. Verder waren er meestal acrobatische nummers, clowns en pantomimes te zien. De circussen waren meestal onderdeel van de kermis en de scheidslijn tussen de twee is in deze periode soms moeilijk te trekken. Maar aan het einde van de negentiende eeuw werden de kermissen in veel plaatsen verboden, omdat ze niet langer als 'verantwoord vermaak' werden gezien. De Amsterdamse kermis bijvoorbeeld stond bekend als een drie weken durende orgie en was vanaf 1876 verboden.[144]

De circussen maakten zich door de kermisverboden los van de kermis. Sommige betrokken voor hun optredens een vast gebouw, zoals Carré in Amsterdam, dat nu een theater is, maar dat lange tijd een circus was. Andere circussen trokken rond met tenten van hout of zeildoek. Van oudsher was een circusbedrijf vaak een familiedynastie, maar steeds vaker werden het rondreizende ondernemingen die losse nummers inhuurden. Onder invloed van het genre van de variétés breidden circusvoorstellingen zich uit en gingen ze hun publiek ook illusionisten, goochelaars, schlagerzangers en luchtacrobatiek voorschotelen. Ook waren er vaker wilde dieren te zien, voortbouwend op de menagerieën.[145]

KWALITEIT OF KWANTITEIT

Nederland was dus echt wel wat gewend, maar de show van Barnum & Bailey was van een volstrekt andere orde. Het was eigenlijk een circus, variété, dieren- en mensentuin tegelijk. Vandaar dat het zich ook geen circus wilde noemen, maar liever wereldtentoonstelling. Het *Algemeen Handelsblad* oordeelde:

> Het is niet zoozeer de qualiteit — ofschoon in enkele gevallen zeer zeker wel — als de quantiteit van het vertoonde, het overweldigende van al die verschillende opvoeringen voor die menschenmassa in die reusachtige tent, de snelheid waarmede de nummers elkaar opvolgen, de echt Amerikaansche blufferige reclamemanier waarop alles gedaan wordt.[146]

Een enkele Nederlandse criticus gaf de voorkeur aan kleinschalige circussen boven de typisch Amerikaanse 'humbug'. De reclame van Barnum & Bailey schiep torenhoge verwachtingen, maar je kon bij andere gezelschappen minstens zulke goede acts zien met de nieuwste snufjes. Bij Carré of Renz was alles netter, werd het beter uitgevoerd en waren de kostuums kleurrijker en fleuriger.[147]

Bovendien waren er volgens de critici bij de Nederlandse circussen betere voorzieningen met 'schitterend verlichte lokalen en welgeplaatste zetels'.[148] Bij Carré of Schumann had je goede verlichting, prachtige wandschilderingen en 'gemakkelijke, zachte leunstoelen', terwijl Barnum & Bailey niet meer was dan een inderhaast opgebouwde kermistent.[149] Voor mensen van het platteland was het allemaal wel mooi, want die waren over het algemeen niet erg verwend. Maar voor stedelingen bood Barnum & Bailey niet veel nieuws, zo vonden de critici.

Maar er was zo veel tegelijk te zien 'dat het hoofd je omloopt'[150]. Daardoor hield je een teleurgesteld gevoel over van 'het is mij te machtig, dit is eenvoudig niet te volgen'.[151] Een ander sprak van een 'driedubbel overgehaalde circusvoorstelling'.[152] Dan toch maar liever de charme en het 'genoegelijke en huiselijke' van circus Carré.[153]

Het tijdschrift *Androcles* had sowieso geen goed woord over voor het circus, de bezoekers en voor de samenleving in het algemeen. Zo gebruikte Barnum & Bailey soms terreinen die normaal gesproken voor militaire oefeningen werden gebruikt, zoals in Den Haag en Maastricht. Het militarisme was zeer bedenkelijk, volgens het blad, maar nu werd het terrein bezocht door het circuspubliek. Het was maar de vraag wat erger was:

> En nu staan de tenten van het reclame-gezelschap op het veld waar anders de militairen exerceeren; het veld, gewoonlijk de schouwplaats van de achterlijke uitingen van verkeerd nationaliteitsgevoel — nu het tooneel van een nog beuzelachtiger cosmopolitisme; zoodat we ons afvragen, welke van beide uitingen vernederender is voor den mensch: waar hij, als ruw egoïst, zich voorbereidt op het dooden en verminken van medemenschen, of waar hij met idiotig gegrinnik van welbehagen het ongewone staat aan te gapen. Het eerste mag wijzen op achterlijke barbaarschheid, het laatste is misschien nog treuriger als teeken van holheid, van futiliteit, van gebrek aan gevoel en aan levensernst.[154]

5

ZONDAGSRUST

EEN DAG VOOR HET SCHONE EN HET GOEDE

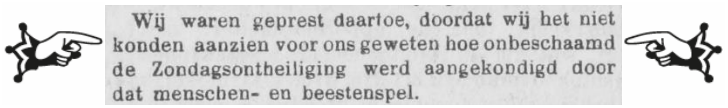
Wij waren geprest daartoe, doordat wij het niet konden aanzien voor ons geweten hoe onbeschaamd de Zondagsontheiliging werd aangekondigd door dat menschen- en beestenspel.

De Nederlander, 04-10-1901[155]

Barnum & Bailey had een strak programma met dagelijks voorstellingen, week in week uit, iedere dag van de week. In Groningen, Nijmegen, Watergraafsmeer, Den Haag, Rotterdam en Arnhem waren er voorstellingen op een zondag gepland. Sommige mensen hadden daar echter bezwaar tegen omdat dit tegen de Zondagswet indruiste.

Terwijl Barnum & Bailey in Den Haag optrad (inclusief een zondagse voorstelling), vond in diezelfde stad het Nationaal Congres voor Zondagsrust plaats. De deelnemers waren allemaal voorstander van een vrije zondag, een dag waarop er niet gewerkt werd en er dus ook geen circusvoorstellingen werden gehouden. Maar een correspondent schreef: ‘Ik durf voorspellen, dat Barnum er heel weinig van zal merken, dat men hier in Den Haag blijkens het gehouden congres zeer warm gestemd is voor Zondagsrust en Zondagsheiliging.’[156]

DE ZONDAGSWET

De zondagskwestie zorgde al lang voor discussie in Nederland.[157] Sinds 1815 was er een Zondagswet, die openbare arbeid op zon- en feestdagen verbood. Onder kerktijd mochten er geen koopwaren worden verkocht, moesten kroegen gesloten blijven, mochten er geen sporten worden beoefend en moest het stil zijn in de buurt van kerkgebouwen. Openbaar vermaak was gedurende de kerkdiensten eveneens verboden, zoals toneel- of muziekvoorstellingen, danspartijen of harddraverijen. Pas als de kerk uit was, waren dit soort activiteiten toegestaan.

In de praktijk werd de Zondagswet slecht nageleefd. Er werden veel uitzonderingen gemaakt en er waren grote plaatselijke verschillen. Soms werd de wet creatief uitgelegd, bijvoorbeeld door kroegen die hun deur wel dicht maar niet op slot deden tijdens de kerkdienst en die in feite dus gewoon open bleven. Eind negentiende eeuw laaide de discussie over de Zondagswet weer op. In de moderne fabrieken moesten arbeiders steeds vaker op vaste tijden werken en lange dagen maken, waardoor de roep om een wekelijkse vrije dag sterker werd. Tegelijkertijd kregen veel mensen meer vrije tijd en werd de zondag niet alleen een dag om naar de kerk te gaan, maar ook een vrije dag om je te ontspannen. Anderen moesten op zondag juist werken omdat hun arbeid ook op die dag als onmisbaar werd gezien, zoals spoorwegbeambten, dienstpersoneel en kleine winkeliers.

Dit alles zorgde voor een politiek debat, waarin gepleit werd voor een betere regulering en een nieuwe wet. Koningin Wilhelmina kondigde in de Troonrede van 1901 aan dat de Zondagswet zou worden aangepast:

> De bestaande Zondagswet eischt herziening. Het zedelijk karakter van het openbare volksleven zal op meer afdoende wijze door de wet beschermd moeten worden.[158]

Er klonken twee soorten argumenten voor de vrije zondag. In religieuze kringen, vooral bij de orthodox-protestanten, lag de nadruk op *zondagsheiliging.* Men zag de zondag als een heilige dag, een dag des Heeren. Een dag waarop mensen zich met hogere zaken konden bezighouden, waardoor ze minder snel in materialisme, losbandigheid en zonde vervielen. Anderen legden meer de nadruk op *zondagsrust.* Arbeiders konden op die dag uitrusten van hun geestdodende arbeid, zodat ze niet tot 'dierlijkheid' vervielen. Dit geluid kwam uit liberale hoek en soms ook van katholieke en sociaaldemocratische kant. In de praktijk vonden beide groepen elkaar in een gezamenlijke, algemeen christelijke opvatting, waarin zondagsrust bijdroeg aan een geordende en goede samenleving.[159]

BARNUM & BAILEY ALS ZONDAGSONTHEILIGERS

Voor Barnum & Bailey was zondag een gewone werkdag. Juist op zondag stroomde het publiek toe, want dat was immers de algemene uitgaansdag. Volgens de Zondagswet zouden ze echter niet mogen optreden. Maar de Nederlandse overheid durfde kennelijk niet tegen de Amerikanen op te treden, aldus de *Nieuwe Haarlemsche Courant:*

> Ware 't een Hollandsch paardenspel geweest, de autoriteiten zouden wel bezwaren hebben gemaakt, maar die mannen uit het land van sterren en strepen doen alles met het leukste gezicht van de wereld.[160]

In verschillende steden waren er discussies over de zondagse optredens. Voor- en tegenstanders roerden zich via krantenartikelen, ingezonden stukken en politieke lobby's. Zo was in Arnhem de voorstelling op zondagmiddag afgelast na protest van antirevolutionaire zijde.[161] In Groningen waren de bezwaarmakers niet op tijd bij de les. Pas na het vertrek van Barnum & Bailey deden de Groningse kerkenraden een beroep op de gemeenteraad om een volgende keer geen vergunning meer te geven voor dergelijke zondagsontheiligingen.[162] Het was een voorstel zonder tanden, omdat het leed al geschied was. Het leverde niet veel meer op dan wat gesteggel over de vraag of dit onder de bevoegdheid van de gemeenteraad viel of onder burgemeester en wethouders.[163]

In Amsterdam was de Zondagswet de reden dat Barnum & Bailey niet in die stad optrad maar in Watergraafsmeer. Het zou natuurlijk veel logischer zijn geweest om in de hoofdstad neer te strijken. Maar waarnemend burgemeester Van Hall had geweigerd toestemming te geven als er op zondagmiddag een voorstelling zou plaatsvinden.[164] De *Middelburgsche Courant* vond dat een blunder, want de gemeente liep hierdoor een aardige som geld mis. Bovendien was het inconsequent, want ander vermaak werd wel toegestaan, zoals filmvertoningen of panorama's:

> Het is, dunkt ons, een zeer onverantwoordelijk besluit (…) om zoo'n voorwaarde te stellen, en daardoor de gemeentekas zoo'n belangrijke bate te doen derven. Te meer waar in hun stad in Flora en in het Panopticum iederen Zondagmiddag zonder bezwaar zeer druk bezochte en voor een elk toegankelijke voorstellingen van specialiteits-troepen gegeven worden.[165]

Anderen juichten het juist toe dat Van Hall zich niet had laten verleiden door de 'geldelijke baten' en dat hij Barnum & Bailey geen toestemming had gegeven om op zondag op te treden.[166]

Ook in Rotterdam liepen de gemoederen hoog op en was het hele feest bijna niet doorgegaan. Uiteindelijk kwam er toestemming voor de optredens, ook op zondag. Maar vier antirevolutionaire gemeenteraadsleden lieten het er niet bij zitten en bleven bezwaar maken tegen de zondagse voorstellingen. Bij de liberale burgemeester Frederik Bernard 's Jacob kregen ze nul op het rekest. Die liet weten dat hij er niets tegen kon doen, omdat het handhaven van de Zondagswet buiten zijn bevoegdheid lag. Bovendien wilde hij een burgemeester voor iedereen zijn, dus ook voor 'de burgerij die gepast genoegen niet versmaadde'. Alle overtuigingen verdienden evenveel vrijheid, vond hij.[167]

Daarom wendde het viertal zich tot de ministers van Binnenlandse Zaken en Justitie.[168] Een van hen, W. B. van Staveren, schreef in een ingezonden stuk in *De Nederlander* dat ze tot die stap genoodzaakt waren

> doordat wij het niet konden aanzien voor ons geweten hoe onbeschaamd de Zondagsontheiliging werd aangekondigd door dat menschen- en beestenspel.[169]

Ook *De Telegraaf* vond het maar niks dat Barnum & Bailey gewoon op zondag zou gaan spelen, 'alsof Zondagswet noch plaatselijke overheid bestond'. Er werd weliswaar gesproken over een nieuwe Zondagswet, maar: 'Waarom zou men niet beginnen met het bestaande te handhaven?' [170] Andere Rotterdammers vonden de bezwaren juist grote onzin. Een ingezondenbrievenschrijver vond een verbod onlogisch, want er werden op zondag toch ook 'mensch onteerende' wieler- en voetbalwedstrijden gehouden, er werden in het Park 'marschen en polka's' gespeeld, er reden trams, enzovoort. Dus waarom zou Barnum & Bailey dan op zondag niet mogen? Ontspanning liet zich niet verbieden, aldus de briefschrijver.[171] Uiteindelijk gingen de zondagse voorstellingen in Rotterdam gewoon door.

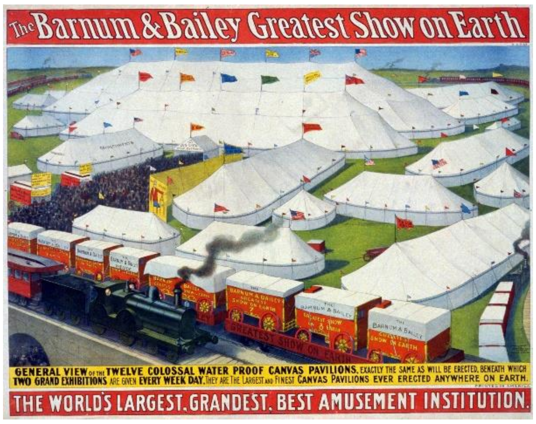

Affiche van het voorstellingsterrein

HET CONGRES OVER DE ZONDAGSRUST

Op 19 en 20 september werd het Nationaal Congres voor Zondagsrust gehouden. Het congresverslag biedt een interessant inkijkje in de discussies.[172] Ook de kranten deden uitgebreid verslag.[173]

Het congres was georganiseerd door de Vereeniging tot Bevordering van Zondagsrust, die in dit jaar haar 20-jarig bestaan vierde. Er was veel bereikt in de afgelopen jaren, zo blikte de voorzitter terug. De leden hadden 'zonder marktgeschreeuw, maar met groote kracht en veel vrucht' het belang van de zondagsrust onder de aandacht weten te brengen. De vereniging had geschriften uitgegeven, voordrachten gehouden, enquêtes ingesteld en gelobbyd. Met succes. Bij de posterijen was inmiddels het werken op zondag beperkt. In de meeste fabrieken werd op zondag niet meer gewerkt

en steeds meer winkels waren op zondag gesloten. In de pers en in de politiek kwam steeds meer steun voor de zondagsrust. Het voornemen uit de Troonrede om de Zondagswet te herzien, was eveneens een succes. Belangrijk was ook dat de werkende 'zondagsslaven' zelf hun stem steeds meer begonnen te laten horen en een vrije zondag eisten. Confectiebedienden, kappers, bakkers en anderen vormden een 'leger van mannen, die voor hun recht opkomen en met kalm overleg en volhardende kracht hun recht zullen weten te doen zegevieren', aldus de congresvoorzitter.

Maar er was nog een lange weg te gaan. Er was nog veel 'uitbuiterij' waarbij mensen gedwongen werden op zondag te werken. Soms kwam dit voort uit angst, bijvoorbeeld bij bedrijven die bang waren voor omzetverlies omdat de concurrent wel op zondag werkte. Vaker ging het om mensen die op zondag moesten werken om het vermaak van anderen mogelijk te maken. Dit was puur 'egoïsme van het publiek, dat zijn bakker en zijn winkelier, zijn barbier en zijn postbode geen rust gunt, omdat 't daardoor kleine gemakken en geriefelijkheden moet missen'. De strijd voor de zondagsrust werd volgens de congresgangers bemoeilijkt doordat de kwestie veel mensen onverschillig liet. Alsof je met een sabel op een pak watten inhakte, of op het strand een kwal opraapte, aldus een van de sprekers.

Het nut van één rustdag per week was bewezen, volgens een van de voordrachten. Hiervoor bestonden 'hygiënische, economische, sociale en moreele gronden'. Je kon het vergelijken met een werktuig, dat zonder wekelijkse rustdag sneller zou slijten en minder lang mee zou gaan. Een rustdag was net zo essentieel als 'licht, lucht en voedsel'. Bovendien diende de vrije zondag ook een algemeen maatschappelijk belang. Alleen al vanwege de volksgezondheid, omdat immers 'krankzinnigengestichten en zenuwlijdersinrichtingen tal van slachtoffers bevatten van overmatigen arbeid'.

Hierin klonken bezwaren door tegen de moderne industrialisatie, waarbij de arbeider tot machine werd verlaagd. De onafgebroken fabrieksarbeid doodde langzaam maar zeker de 'reinheid naar lichaam en geest', vonden de congresgangers. Het was de plicht van de staat om hiertegen op te treden, onder meer door de vrije zondag te handhaven. Je werd al bestraft als je in de stad een hondenkar bereed, een wagen onbeheerd liet staan of een kleedje op het verkeerde moment uitklopte. En dan zou je wel je bedienden mogen dwingen om op zondag 14 uur of meer te werken en hen blootstellen aan 'vreeselijke arbeidersziekten' die het gevolg waren van overwerk?

De zondagsrust was bovendien goed voor de gezondheid van arbeiders. In de moderne samenleving raakte de menselijke geest afgestompt door dag in dag uit hetzelfde eentonige werk te doen. Bepaalde hersenfuncties werden dan onvoldoende aangesproken, waardoor de hersencellen in onbruik zouden raken. Rust roest, ook voor de geest. Maar de zondagsrust moest meer zijn dan 'het op orde houden van zijn arbeidsinstrument'. Het moest een tegenwicht bieden tegen de snelheid waarmee alles zich voordeed: de gebeurtenissen, de vermoeienissen, de 'koortsachtige agitatie', de worstelingen en de onrechtvaardigheden van de moderne tijd.

De christelijke congresgangers benadrukten het belang van de zondag als heilige dag. Volgens de zondagsheiligers moest de vrije zondag meer zijn dan een dag niet werken, meer dan een dag vrij van het 'geraas en rumoer'. Het recht op zondagsrust kwam voort uit de plicht aan God, de plicht om Zijn wet 'hoog en heilig' te houden.

DE VOLKSZIEL OP ZONDAG

Anderen benadrukten de vrije zondag als een dag voor gezellig samenzijn, lezen, stichtelijke overdenkingen of de natuur. Dit was goed voor het gezinsleven, omdat het vaak de enige dag was die familieleden samen konden doorbrengen. Verder kon op die dag het evenwicht in lichaam en geest worden hersteld. Je kon andere indrukken opdoen en alles verwerken waar je door de week niet aan toekwam. Je moest wel uitkijken dat je de zondag niet in 'geestdodende ledigheid' doorbracht, want verveling was een groot gevaar en kon tot drankmisbruik leiden. Op zondag konden mensen zich bezighouden met 'het schoone en het goede':

> De volksziel wil niet alleen schorsing van het werk, neen, de volksziel wil van den Zondag een niet gewonen dag, maar een dag van hoogere beteekenis, van hoogere wijding, een dag, waarop voor de fantasie een andere zonnestraal doorbreekt dan op een gewonen dag. Dat is het wat de echte volksziel verlangt. Niet een stilstaan van machines, niet een ophouden van allerlei geraas en rumoer in fabrieken, neen een dag die is gewijd door een overlevering van hooger beginsel.

Het was verder een dag die van belang was voor het 'zedelijk karakter van het volk'. Er werd tijdens het congres zelfs gewaarschuwd dat arbeid voor sommige mensen te belangrijk was (workaholics avant la lettre). Bijvoorbeeld voor wetenschappers, voor wie de studie een hartstocht kon worden die alles verdrong, waardoor zij hun andere plichten verwaarloosden en hun gezondheid ondermijnden. 'Ook de arbeid kan een afgod worden.'

Het sociaaldemocratische tijdschrift *Recht voor allen* was het niet met de congresgangers eens en vond dat Barnum & Bailey gewoon op zondag mocht optreden. Een circus had net zoveel recht om het publiek te vermaken als de kerk dat had, schreef het blad. Bovendien was het circusvermaak onschuldiger dan dat van de kerk, want het circus liet de mensen lachen, terwijl de kerk het publiek onverdraagzaam maakte en de mens verlaagde.[174]

Zo bleven de discussies over de zondagsrust voortduren. Ondanks het voornemen uit de Troonrede kwam het in 1901 niet tot een nieuwe Zondagswet en een poging in 1920 haalde het ook niet. De discussies verbreedden zich. Het ging niet alleen meer over een wekelijkse vrije dag, maar over arbeidsregulering in het algemeen, ter bescherming van de arbeiders. Deze thema's maakten deel uit van het politieke klimaat van eind negentiende eeuw, waarin veel gesproken werd over de 'sociale kwestie' en er meer wetgeving op dat gebied kwam. Het bekendste voorbeeld is de Kinderwet van Samuel van Houten (1874). Rond 1900 volgde een serie andere wetten, zoals de Arbeidswet, de Woningwet, de Leerplichtwet en de Gezondheidswet. Pas in 1953 kwam er een nieuwe Zondagswet, die tot op heden van kracht is.

6

DE PUBLICITEITSCAMPAGNE

HUMBUG EN MONSTERRECLAME

> We zijn volstrekt geen grimmige Nurks of een pruikerige zuurpruim, die anderen een gepast vermaak of ontspanning misgunnen, maar toch meenen wij het een minder verkwikkelijk schouwspel te mogen noemen dat zoovele kleine burgers en werklieden zich door die schetterende reclame hebben laten verleiden en

Tilburgsche Courant, 13-10-1901[175]

Een van de opvallendste kanten van Barnum & Bailey was de uitgebreide publiciteitscampagne, die veel bewondering oogstte, maar soms ook ergernis opwekte. Het was een uitgekiende combinatie van persberichten, posters, advertenties, persoonlijke ontvangsten van verslaggevers, ansichtkaarten en enkele boekjes die speciaal voor de tournee waren uitgebracht. Er was een speciale persafdeling, onder leiding van Richard F. Hamilton en Harvey L. Watkins. Met het publiciteitsoffensief liep het bedrijf voorop in de moderne marketingmethoden.

VOORSPEL

Al ruim van tevoren werd het enthousiasme van het publiek aangewakkerd. Al maanden voor de Nederlandse tournee verschenen er krantenberichten uit andere landen waar Barnum & Bailey geweest was. Vermoedelijk had de persafdeling deze berichten doorgestuurd naar de Nederlandse pers, waar ze vaak letterlijk werden overgenomen.

Zo beschreef een Weense correspondent in maart 1901 hoe daar overal reusachtige aanplakbiljetten verschenen met afbeeldingen van de circusmensen en -dieren. Er was geen ontkomen aan, overal waar je keek, zag je Barnum & Bailey. De voorstellingen waren geweldig, vervolgde hij. De enige klacht was dat het eigenlijk te veel was. Het hoogtepunt was een gratis optreden voor 10.000 schoolkinderen. Barnum & Bailey was niet zuinig en schotelde de kinderen precies dezelfde voorstelling voor als betalende gasten. Het geluid van al die opgetogen, lachende kinderen was ook voor de artiesten een belevenis.[176]

Het artikel eindigde spottend met de opmerking dat er in Wenen een nog veel groter vermaak te zien was dan het circus, namelijk het parlement. Dat was nog eens theater. Een van de parlementariërs had een stem die nog veel snerpender klonk dan ‘al het gekrijsch en gehuil der hyena’s’. Andere volksvertegenwoordigers waren clowns zoals Barnum & Bailey in hun ‘heele établissement’ niet had. En de kloppartijen tussen de verschillende politieke stromingen waren ‘veel zenuwspannender en opwindender dan het razende Romeinsche wagenrennen aan het slot der Barnum-voorstelling’. Barnum & Bailey had de ‘vreemdsoortigste wondermenschen’ in zijn show, maar het was eigenlijk

merkwaardig dat het circus nog niet op het idee was gekomen om 'eenige Oostenrijksche afgevaardigden voor zijn collectie te werven'.

Verder werd in de Nederlandse pers een artikel van een Duitse collega-journalist geciteerd. Die was heel enthousiast maar ook wel enigszins overrompeld. Hij kon niet alles beschrijven, want hij had slechts twee ogen en dat was veel te weinig om alles te kunnen zien. Het leek hem een welbewuste tactiek die ook wel paste in de moderne tijd:

> Want dit is de truc dezer Amerikanen, iemand vooreerst geen tijd te laten om lang te kunnen toezien, oog en oor met kaleidoscopisch afwisselende massa-indrukken om zoo te zeggen te overrompelen, op het hoogste te prikkelen en te vermoeien en weer te prikkelen, kortom met alle kunstmiddelen van den nieuwen tijd de menschen snel en zeker te verbijsteren.[177]

Zo werden de Nederlandse geesten rijp gemaakt voor een overweldigende ervaring.

Het persteam van Barnum & Bailey

EEN BUREAU OP WIELEN

De volgende stap in de publiciteitscampagne vond plaats in de weken voordat Barnum & Bailey ergens neerstreek. Dan werd er een reclameploeg vooruitgestuurd, reizend in een speciale treinwagon. Dit team zorgde ervoor dat overal affiches werden opgehangen en ander pr-materiaal werd verspreid, zodat het de bewoners niet kon ontgaan dat het circus in aantocht was. Volgens persagent Hamilton was dit de spil waar alles om draaide. Zonder reclame zou de hele onderneming

in duigen vallen.[178] Overigens ging over Hamilton het verhaal dat hij al 25 jaar voor Barnum & Bailey werkte, maar dat hij de voorstelling nog nooit had gezien omdat hij altijd vooruit reisde.[179]

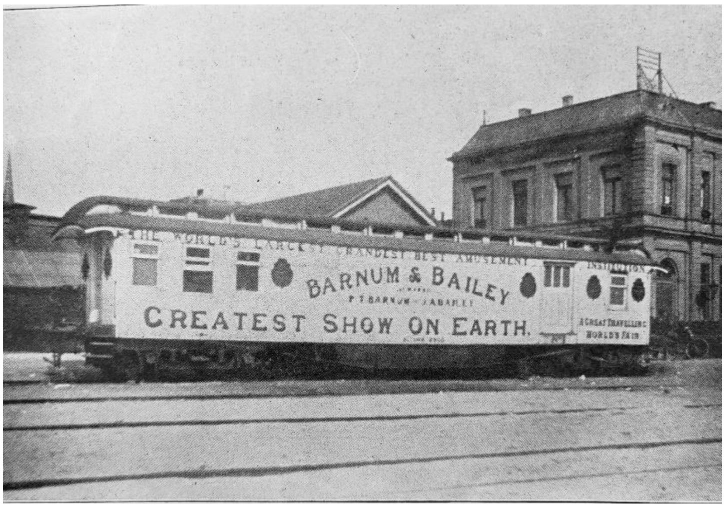

De reclamewagon, *Wereldkroniek 1901*

De reclamewagen was een wit geverfde treinwagon waarop aan beide zijden in gouden letters 'Barnum & Bailey Greatest Show on Earth' was te lezen. Hij was gebouwd 'volgens echt Amerikaansch model'. Hij rustte op 'twee vierwielige veren' en was voorzien van alle denkbare moderne snufjes, waarmee hij aan een trein kon worden vastgekoppeld. Vanbinnen was de wagen heel handig ingericht als een 'bureau op wielen'.[180] Er was een mooi kantoor:

> 't Is haast een salonnetje. Op den vloer een smaakvol tapijt, aan de wanden schilderijen, verder een sierlijk ameublement van amerikaansch grenenhout.[181]

Er waren speciale kasten voor aanplakbiljetten en voor allerhande plakmateriaal, zoals grote stijfselpotten. Aan de onderkant van de wagen was een opbergplaats voor 'borstels, kannen, boekjes en vlugschriften'. Ook waren er in de wagen twintig slaapplaatsen voor de rondreizende reclameploeg. Plus een complete drukkerij waar steeds een nieuwe voorraad affiches werd gedrukt.

Iedere dag werden de plakkers op pad gestuurd om het pr-materiaal overal op te hangen.[182] Ze hadden daar meestal drie of vier dagen voor nodig, maar in een grote stad als Amsterdam acht dagen. Hun dag begon 's ochtends om vijf uur met het klaarmaken van het stijfsel. Na het ontbijt vertrokken ze met hun emmers, kwasten en aanplakbiljetten, meestal met een plaatselijke koetsier die de weg kende. Ze waren de hele dag op pad en keerden pas 's avonds weer terug. Ze gingen ook naar omringende dorpen.

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* beschreef hoe anders dit verliep dan bij de reclamecampagnes die Nederland gewend was. Normaal gesproken kwam er één 'heel gewoon mannetje' op een fietsje aanrijden, met één stijfselpotje, één kwastje en één koffertje met reclamebiljetjes. De plakkers van Barnum & Bailey daarentegen kwamen met paard-en-wagen, grote koffers en stijfselemmers waar de complete was van een gezin met tien kinderen in paste. De hele ploeg van vier of vijf mannen was tegelijkertijd aan het plakken. En dan niet met een kwastje, maar met een bezem, waarmee ze grote kwakken stijfsel tegen de reclameborden aan smeten en er met grote handigheid de reuzenbiljetten tegenaan smakten, aldus deze krant.[183]

Affiche met de wondermensen

De affiches waren prachtig ontworpen, met opvallende kleuren die met de modernste technieken waren gedrukt. Ze werden overal waar het maar kon opgehangen, 'op de hoeken van straten en pleinen, op de muren van stegen of schuttingen en reclamen-vakken'.[184] Ze gaven een voorproefje van wat het publiek van de voorstelling kon verwachten, zoals de acrobaten, de wondermensen, de wilde dieren en vooral de paarden. Alles 'terwille van het kijkgrage publiek en de beurs van de humbug-mannen'.[185] Ook hier dook het woord 'humbug' weer op, omdat de reclame wel eens een tikkeltje overdreef. De affiches trokken veel aandacht en waren op zichzelf al een bezienswaardigheid. In Leeuwarden werd er een reclamebord geplaatst van maar liefst 70 bij 3½ meter, waar mensen uren naar stonden te kijken, volgens de *Leeuwarder Courant*. Als je door de Baljéestraat liep, leek het wel alsof je een lange zaal binnenging met aan het eind het reusachtige bontgekleurde bord dat een heel panorama bood. Het was zo mooi dat mensen zich soms niet op tijd konden losmaken en zodoende hun trein misten.[186]

Verder werden de winkeliers ingeschakeld. Als ze een affiche voor hun raam hingen, kregen ze een vrijkaartje. Er werd gecontroleerd of de reclamebiljetten volgens afspraak waren opgehangen. Zo niet, dan kreeg de winkelier een proces aan zijn broek, zoals in Amsterdam een keer gebeurde. Een andere winkelier voelde zich bekocht. Hem was verzekerd dat hij goede plaatskaarten zou krijgen van *f* 2,-. Toen bleek dat hij goedkopere kaartjes zou krijgen, had hij de raambiljetten er boos weer afgetrokken. Hij was niet van plan om drie weken lang reclame te maken voor 'zoo'n inrichting' en hij had dit verhaal van meer collega's gehoord.[187] Een Bredase winkelier daarentegen was juist blij dat hij als rechtgeaard stadsbewoner zijn winkelruit ter beschikking kon stellen. Dat hij een vrijkaartje kreeg, was alleen maar meegenomen.

Barnum, de eerste marketingman

Barnum & Bailey bediende zich van moderne campagnestrategieën, die allemaal uitgingen van het principe dat ook overdreven berichten effect hebben. De omvang van de publiciteit was ongekend. 'De menschen moeten niet anders zien dan Bailey Bailey', was het devies.[188] En het werkte: 'Overal staan de menschen stil en lezen aandachtig de lange lijst der op het programma voorkomende nummers.'[189]

In zijn boek *Pioneers of Promotion* beschrijft Joe Dobrow (zelf werkzaam in de marketingsector) Phineas Barnum als een van de grondleggers van de moderne marketing en *public relations*.[190] Al vanaf het midden van de negentiende eeuw wist Barnum veel publiek te trekken door geraffineerde advertentiecampagnes. Hij maakte handig gebruik van de opkomende commerciële massapers. Hij realiseerde zich al snel dat hij daarmee het publiek op grote afstand kon bereiken en dat hij met de nieuwe fototechniek een aanlokkelijk beeld kon geven van zijn show. Dobrow laat zien hoe Barnum hiervoor allerlei overredingstactieken ontwikkelde. Hij plaatste niet alleen advertenties, maar zorgde ervoor dat de pers ook op andere manieren aandacht aan zijn show besteedde. Hij stuurde de redacties persberichten, teksten voor hun hoofdartikelen, ingezonden brieven (onder een andere naam) en berichten van correspondenten. Ook nodigde hij verslaggevers uit om zelf te komen kijken en een verhaal over de show te schrijven. Verder waren er de aanplakbiljetten, ansichtkaarten, foto's en ander reclamemateriaal. Dit alles maakte het publiek warm voor de show en klopte de verwachtingen op. Mensen hoorden overal over Barnum, werden er nieuwsgierig naar, praatten erover en wilden niets liever dan alles met eigen ogen komen bewonderen.

Dobrow beschrijft ook de rol van Richard Hamilton, die vanaf 1880 als perschef door Barnum was aangetrokken en ook na de fusie bij Barnum & Bailey bleef. Hamilton ontwikkelde de moderne marketingtechnieken verder. Hij was een woordkunstenaar, die heel bedreven was in het vinden van pakkende beschrijvingen en slogans. Hij wist precies de juiste toon te treffen om mensen te interesseren en te raken met prachtige verhalen over de wilde dieren en de 'freaks'. Over hen publiceerde Barnum & Bailey afzonderlijke boekjes en levensverhalen, al dan niet aangedikt of geheel verzonnen. Enkele staaltjes daarvan waren de eerdergenoemde levensbeschrijvingen van Zip, Jo-Jo en de wilden van Borneo.

Hamilton bedacht ook publiciteitsstunts, waar de pers vervolgens uitgebreid over schreef. Daarbij wist hij de emoties van het publiek uitstekend te bespelen. Het bekendste voorbeeld hiervan was de olifant Jumbo, die door Barnum in 1882 in Engeland was gekocht. Jumbo werd met veel fanfare in een schip gehesen en naar de VS getransporteerd. In 1885 stierf hij een heroïsche dood onder een goederentrein terwijl hij een jonge olifant probeerde te redden, althans zo luidde de mythe die door Hamilton in het leven werd geroepen. Na zijn dood werd de roem van Jumbo nog vergroot door zijn skelet tentoon te stellen. De aandacht voor Jumbo werkt tot op de dag van vandaag door. Er zijn vele boeken en films over Jumbo verschenen en zijn naam is in ons taalgebruik opgenomen als aanduiding voor iets groots, zoals in het woord 'jumbojet'. Jumbo was tijdens de Nederlandse tournee al lang dood, maar de publiciteitsmachine van Hamilton draaide op volle toeren.

FRAAIE ADVERTENTIES

Ook in Nederland gebruikte Barnum & Bailey veel advertenties als publiciteitsmiddel. Voor iedere standplaats van de tournee verschenen er grote advertenties in de landelijke en plaatselijke kranten. Ze vielen op omdat ze vaak een halve krantenpagina besloegen, met mooie tekeningen en veel tekst over wat het publiek kon verwachten. Ook hier toonde Barnum & Bailey zich een koploper, want de meeste andere advertenties waren veel eenvoudiger. Rond 1901 waren de kranten veel minder aantrekkelijk opgemaakt dan tegenwoordig. De nieuwsberichten bevatten alleen tekst, die dicht aaneen gedrukt de kolommen vulde, zonder illustraties. De advertenties stonden meestal op afzonderlijke pagina's en waren over het algemeen vrij klein. Veel advertenties bestonden alleen uit tekst, maar in vergelijking met de gewone berichten hadden ze wel meer variatie in typografie en lay-out. Sommige advertenties waren geïllustreerd met eenvoudige tekeningen, zoals een wijzende

vinger om de aandacht te trekken. Langzaamaan verschenen er in deze periode wat meer uitgewerkte tekeningen. Foto's zag je rond 1901 nog niet in de kranten, daarvoor was de druktechniek nog te duur.

Advertentie van Barnum & Bailey, *Nieuwe Groninger Courant,* 26-08-1901

Naast de advertenties verkocht Barnum & Bailey allerlei publiciteitsmateriaal, met ook hierin de nodige *humbug*. Bij de ingang werden ansichtkaarten verkocht van Barnum-mensen, zoals de foto van de man zonder benen en de man zonder armen die samen op één fiets reden. Ook kon je voor slechts een kwartje de officiële gids kopen, getiteld *Het Boek der Wonderen in Barnum en Bailey's Grootste Bezienswaardigheid op Aarde.* Dit boekje werd voor de landen van de Europese tournee vertaald uit het oorspronkelijke Engels. Het bevatte 'uitvoerige beschrijvingen der wondermenschen en zeldzame dieren'. Een bezoek aan Barnum & Bailey werd aangeprezen als een goede gelegenheid om de natuur in al zijn mysterie te aanschouwen en te bestuderen. Verder waren hier de levensverhalen en foto's van de wondermensen te lezen. Als onderdeel van de pr-campagne heeft Barnum & Bailey deze gids ongetwijfeld ook onder journalisten verspreid. Het valt in ieder geval op dat de thema's uit het boekje in veel kranten terugkomen.

VERTROETELD DOOR WATKINS

De persafdeling van Barnum & Bailey onderhield uitgebreid contact met de Nederlandse journalistiek. Al in de weken voor de voorstellingen werden er persberichten rondgestuurd, die vaak rechtstreeks in verschillende kranten werden geplaatst. Op die manier wist het bedrijf mooie verhalen over zichzelf onder de aandacht te brengen. Het is niet altijd duidelijk welke krantenberichten op deze manier tot stand kwamen, maar sommige kranten meldden het netjes:

> De pers-vertegenwoordiger van Barnum en Bailey heeft ons enkele belangwekkende gedrukte mededeelingen verstrekt over hunne reusachtige ondernemingen. Wij zullen die mededeelingen bij gedeelten afdrukken.[191]

Waarschijnlijk heeft Barnum & Bailey ook de verhalen over zijn eigen persafdeling en perswagen op deze manier verspreid. Nederlandse kranten hebben er dankbaar gebruik van gemaakt. Bij veel van

de in dit boek gebruikte krantenberichten moet je dit in het achterhoofd houden. De journalisten zelf hadden natuurlijk ook wel door dat de informatie gekleurd was. Soms dreven ze daar een beetje de spot mee, zoals *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's Courant*. De verslaggever wilde beschrijven hoe spectaculair het optreden van de eerdergenoemde fietser was. Hij deed dit door letterlijk de tekst uit het programmaboekje over te nemen, maar schreef erbij: als je zelf niet goed weet hoe je het moet beschrijven, dan weet Bailey het wel, dat kun je moeilijk overtreffen.[192]

Een ander belangrijk element van de publiciteitscampagne was het persoonlijk contact met Nederlandse journalisten. Zij werden regelmatig uitgenodigd voor een uitgebreid bezoek. *De Nieuwe Courant* schreef vol bewondering over perschef Harvey Watkins. Die wist hoe het moest, want hij was zelf journalist geweest. Hij bereidde zijn collega-journalisten een hartelijke ontvangst. Je zou cynisch kunnen zeggen dat dit onderdeel van de reclamecampagne was, maar dat was niet zo, aldus deze krant. Watkins was een op-en-top *gentleman*, die 'stormenderhand' de sympathie en het vertrouwen van de journalisten won.[193] Hij was joviaal en wist zijn Nederlandse gasten persoonlijk aan te spreken. Het was 'alsof dit nu een heel expresselijk voor mij alleen bewaard romannetje was, waar niemand anders mee te maken had', schreef de verslaggever van de *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*.[194] Het *Algemeen Handelsblad* prees de oprechte collegialiteit van Watkins, die heel anders was dan 'dien hinderlijken, egoïstischen aard, zooals wij vaak genoeg ondervonden'.[195]

Watkins verstond zijn vak en leidde Nederlandse journalisten uitgebreid rond achter de schermen van het bedrijf, zodat zij ook daar mooie berichten over konden schrijven. Voor de verslaggevers die geen Engels verstonden, werd er een tolk geregeld. Een van de journalisten beschreef hoe de pers na afloop van de avondvoorstelling in Utrecht werd ontvangen. Ze mochten eerst de wilde dieren en de 'abnormaliteiten' bekijken. Vervolgens zagen ze hoe gestroomlijnd het afbreken en vervoeren van al het materiaal verliep. Daarna mochten ze met de treinen van Barnum & Bailey meereizen naar Amsterdam in een speciale 'salonwagen', onder het genot van versnaperingen en bier.[196] Het werden enkele gezellige uurtjes, waarbij Watkins prachtige verhalen vertelde. Bij een andere gelegenheid was de sleutel van de salonwagen zoek, maar Watkins liet snel wat tafels en stoelen improviseren van een stapel planken die er toevallig lag. Een van de verslaggevers schreef: 'en in den mooien nacht zaten wij buiten, gezellig en vroolijk, genietende van de Amerikaansche gastvrijheid'.[197]

Journalist Willem Schürmann reisde zelfs een dag of tien mee voor een serie reportages. Hij ging na de voorstelling in Groningen mee naar Leeuwarden en vervolgens naar Amsterdam en Den Haag. Schürmann (1876-1915) was schrijver van romans en toneelstukken. Als journalist was hij verbonden aan *De Nieuwe Courant,* waarvoor hij stukken over de Verenigde Staten schreef, waar hij jarenlang had gewoond. Later schreef hij voor de *Nieuw Rotterdamsche Courant*. Al in februari 1901 besteedde hij in zijn Feuilleton aandacht aan het fenomeen van het rondreizende Amerikaanse circus. Tijdens zijn tien dagen met Barnum & Bailey nam hij de lezers van *De Nieuwe Courant* bij de hand en leidde hen door de wondere wereld van het reuzencircus. Hij vertelde met veel smaak wat er allemaal te zien was, met veel oog voor de eigenaardigheden van artiesten, publiek en logistiek, zoals hierboven al bleek uit enkele citaten van zijn hand. Zijn reportages over Barnum & Bailey waren een groot succes en werden door een aantal andere kranten in hun geheel overgenomen. Een collega schreef: zo 'weet hij op bewonderenswaardige manier met de Barnummenschen om te springen en onderhoudend verteller, bekwaam stylist, weet hij den toon aan te slaan, die tot lezen noopt.'[198] Prompt kreeg Watkins ook van andere verslaggevers verzoeken om mee te mogen reizen. Als het zo doorging, zei Watkins, moesten ze nog een extra persslaapwagen laten bouwen.[199]

De publiciteitscampagne van Barnum & Bailey bereikte ook de Nederlandse kolonies. Ondanks de verbeterde communicatiemogelijkheden was het nog altijd een kunst om het nieuws uit het moederland enigszins actueel te brengen. De koloniale kranten namen vaak berichten over uit andere kranten, of ze werkten met correspondenten die nieuws vanuit Nederland doorstuurden. Zo had *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* een correspondent in 'Het Haagje'. Onder de titel 'omong-omong' (Indonesisch voor praatjes) liet hij zijn lezers ook meegenieten van Barnum & Bailey.

EEN VERGROOT IDEE VAN BARNUM & BAILEY

Toch wekte alle enthousiaste journalistiek over het Amerikaanse wereldcircus bij een enkele collega irritatie op. Het *Nieuwsblad van het Noorden* mopperde dat *De Nieuwe Courant* helemaal de kluts kwijt was. Ze lieten een speciale correspondent met de 'circustroep' meereizen (dat was dus Schürmann), die gezellig keuvelend verslag deed. Hij deed dat geheel in Amerikaanse stijl en liet de mensen een taaltje spreken dat voor Amerikaans moest doorgaan. Zijn verhalen werden gretig overgenomen door de andere bladen, uit steden waar Barnum & Bailey nog niet was geweest. Vervolgens maakte *De Nieuwe Courant* het wel heel bont door deze overgenomen verhalen weer vrolijk in zijn eigen kolommen op te nemen, om maar zo veel mogelijk Barnum & Bailey-nieuws te hebben, aldus het *Nieuwsblad*.[200]

In het *Dagblad van Noord-Brabant* verscheen een hilarisch verslag, waarin de schrijver de spot dreef met de sterke verhalen en goedgelovigheid van zijn collega-journalisten.[201] Hij beschreef hoe hij de aankomst van het circus meemaakte in gezelschap van 84 andere journalisten, die braaf de sensationele verhalen opschreven die hen werden voorgeschoteld. De aankomst van de treinen ging volgens dit verslag geheel automatisch:

> Om half vijf gaat in de roodgelakte sleeping-cars een electrische bel. Een zeer vernuftig uitgedacht toestel draait op hetzelfde oogenblik alle slaapkooien onderste boven en het geheele personeel ligt klaar wakker op den grond. Boven elk hoofd opent zich een koude douche, geel koperen hefboomen wasschen, drogen, kammen en scheren de gezichten der craniums, dan slaan de zijwanden der wagens open en geen twee minuten nadat de eerste bel gegaan is, staan de 7000 man geheel getoilletteerd op straat.

Het verhaal vertelde verder hoe een van de wagens in de modder zakte en met vereende krachten moest worden losgetrokken, met de nodige schade: 'Een ijzeren hek wordt tot splinters, een zuurkraampje tot pap en een troepje kinderen tot gehakt gereden.' De verslaggever observeerde zijn collega's:

> Vier en tachtig journalisten buigen snel het hoofd, vier en tachtig handen grijpen naar vier en tachtig reporterboekjes en vier en tachtig potlooden schrijven op (…). Mr. Watkins glimlacht en fluistert me in: We do it on purpose. Ik glimlach terug en fluister: Voor de reclame.

Daarna kwam het circus op het terrein aan:

> Er wordt op een knop gedrukt en de wagens zijn gelost. Een fluitje gaat en de masten staan, een tweede fluit en de tenten zijn gereed. De chef-kok komt met zijn keuken onder zijn arm aangewandeld. Hij drukt op een veer en drie groote fornuizen liggen aan zijn voeten. Onder de keuken is een kippenren. Amerikaansche kippen kakelen niet maar leggen. Die van

> Barnum leggen hun eieren naar boven, waar de kok ze opvangt, klutst en de ommelet is klaar.

En zo gaat het nog een tijdje door met steeds meer buitenissige details. Voor wie de grap nog niet doorhad, eindigde het artikel met: 'Bovenstaande is een grapje dat een journalist zich in het Haagsche Dagblad veroorloofde, 't Geeft een eenigszins vergroot idee van Barnum en Bailey's grootsche inrichting.'

De Nederlandse pers in 1901

De manier waarop de journalisten over Barnum & Bailey schreven, paste goed in de modernisering van de pers vanaf het einde van de negentiende eeuw.[202] Er ontstond een massapers, met een snel groeiend aantal abonnees, verbeterde druktechnieken, mooiere lay-out en aantrekkelijker inhoud. Het lezerspubliek was beter onderwezen dan voorheen en had een groeiende belangstelling voor buitenlandse ontwikkelingen, politiek, wetenschap, cultuur en amusement. De verspreiding van de bladen door heel Nederland ging steeds sneller en gemakkelijker door de betere vervoersmogelijkheden. De nieuwe communicatiemogelijkheden van telegraaf en telefoon waren een grote stimulans. Het nieuws kwam sneller binnen, werd sneller geplaatst en wakkerde op zijn beurt de behoefte aan snelle berichtgeving verder aan. Veel kranten hadden een afzonderlijke rubriek 'Per Telegram' voor de net binnengekomen berichten, waar ze soms de volgende dag uitgebreider op terugkwamen. Om te voldoen aan de vraag naar steeds meer en sneller nieuws gingen sommige kranten twee keer per dag verschijnen, met een ochtend- en een avondeditie.

Kranten waren van oudsher vooral op handelsnieuws gericht, maar verbreedden hun inhoud eind negentiende eeuw sterk. Rubrieken als Stadsnieuws en Gemengd Nieuws waren erg populair, met berichten over verkeersongelukken, inbraken, vergaderingen, gevonden voorwerpen, branden, verdrinkingen, jubilea en wat al niet. Voor rechtszaken was er vaak een afzonderlijke rubriek, evenals voor sport. Verder hadden veel kranten een feuilleton, waarin iedere dag een deel van een verhaal werd gepubliceerd, liefst met veel 'moord, liefde en vergif', aldus pershistorici Maarten Schneider en Joan Hemels.[203]

Veel kranten boden hun lezers een persoverzicht, waarin werd vermeld wat er in andere kranten en tijdschriften was verschenen, soms voorzien van eigen commentaar. Het was bovendien heel gebruikelijk om artikelen uit andere kranten letterlijk over te nemen, zoals de reportages van Schürmann over Barnum & Bailey. Sommige kranten werden zelfs bijna helemaal 'met de schaar gemaakt'. De *Echo van het Nieuws* bijvoorbeeld nam veel berichten over uit *Het Nieuws van den Dag* en werd daarom spottend 'De Echo van het Nieuws van den vorigen dag' genoemd. Soms vermeldden kranten het als ze een bericht overnamen, maar vaak stond het er niet expliciet bij. Persberichten werden eveneens vaak letterlijk overgenomen, maar ook dat is soms onduidelijk. Het is wel duidelijk dat een deel van de berichten over Barnum & Bailey afkomstig was van de persafdeling van het bedrijf zelf, maar welke precies is moeilijk te achterhalen.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw kwam er een nieuw journalistiek genre op: de reportage, waarbij journalisten als ooggetuige verslag deden van wat er gebeurde. Zo woonden zij debatten bij van de Staten-Generaal, waar een speciale perstribune werd ingericht. Ook gingen ze naar rechtszaken, betogingen, rellen, ongelukken, branden en plaatsen delict van misdrijven. Hun reportages bevatten niet alleen de gebeurtenissen, maar vooral ook sfeertekening en citaten. De stijl werd literairder en meer gericht op leesbaarheid en vermaak. Deze nieuwe journalistieke aanpak is

bij de berichten over Barnum & Bailey regelmatig terug te vinden, zoals bij Willem Schürmann. Nog een voorbeeld van zijn hand, waarin hij beschrijft hoe hij overnacht in de Barnum & Bailey-trein:

> Het slapen gaat lastig. Telkens word ik opgeschrikt door het hu-hu! roepen van kornaks langs den trein, het fluiten van stoommachines, het ratelen van wegrijdende treinen en het flikkeren van flambouwen langs de witgemaakte vensters. (…) Mijn reisgezel snorkt, geeft een stootend, reutelende ademhalingsmelodie ten beste, onbewust dat iemand naar hem luistert.[204]

En later:

> Mijn medekamerbewoner slaapt al. Nu heb ik reeds verschillende nachten met hem in denzelfden wagen doorgebracht en tot heden is het mij niet mogen gelukken, te weten wie hij is of hoe hij er uitziet. Alleen weet ik dat hij mooi-rhytmisch snorken kan.[205]

In deze periode werd het krantenbedrijf commerciëler. Dat hing samen met de afschaffing van het ‘dagbladzegel’ in 1869, een belasting op bedrukt papier. Door deze afschaffing werd het financieel aantrekkelijker om kranten uit te geven. Veel kranten gingen dagelijks verschijnen, stemden af op een groter publiek en trokken meer adverteerders. De koppen werden groter, de zinnen korter, het nieuws pakkender en de opmaak aantrekkelijker. Sommige kranten hadden zondagse edities met vermaak, zoals puzzels, tekeningen, verhalen en feuilletons. Het lezerspubliek werd breder en er verschenen speciale rubrieken voor vrouwen over voeding, opvoeding, schoonmaak, gezondheid en luchtige lectuur voor het hele gezin. Sommige tijdschriften waren geheel op vrouwen gericht en ook voor kinderen waren er speciale bladen.

De commerciële pers was meestal neutraal in politiek en religieus opzicht. Voorbeelden hiervan zijn *De Telegraaf* en *Het Nieuws van den Dag*, die soms flinke oplagen hadden; zo had *Het Nieuws van den Dag* rond 1900 zo’n 40.000 abonnees. Daarnaast waren er de kranten en tijdschriften met een duidelijk levensbeschouwelijk karakter. Die waren minder commercieel en hadden een vast lezerspubliek uit eigen kring, dat openstond voor de boodschap. Ze waren vaak nauw verbonden aan een politieke partij en publiceerden op hun voorpagina’s lange opiniërende artikelen van hun hoofdredacteur. Bekende voorbeelden waren *De Standaard* (nauw gelieerd aan de Anti Revolutionaire Partij), de katholieke krant *De Tijd* en de sociaaldemocratische krant *Het Volk* (partijblad van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij). Verder waren er liberale bladen, zoals de *Nieuw Rotterdamsche Courant,* het *Algemeen Handelsblad* en *Het Vaderland.* Voor de Joodse gemeenschap waren er ‘Israëlitische’ bladen, zoals het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*. Ten slotte waren er nog de vele plaatselijke en regionale bladen, die vaak ‘eenvoudige pretentieloze kolommenvullers’ waren, aldus mediahistoricus Huub Wijfjes.[206]

Kranten moesten sterker met elkaar concurreren om het lezerspubliek. Een van de manieren die socialistische kranten daarvoor inzetten, was het aanbieden van verzekeringen voor abonnees. Een verzekering tegen invaliditeit of overlijden was dan inbegrepen bij het abonnement, of kon door abonnees tegen een gering bedrag worden afgesloten. Zo konden lezers van *Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij* zich verzekeren tegen ongelukken bij de Haagse firma Fatum. Bij algehele invaliditeit kregen ze *f* 1.000,- en bij overlijden kregen hun nabestaanden *f* 400,-.[207]

Een schat aan tijdschriften

Ondanks de vernieuwingen waren kranten toch vooral op nieuws ingesteld. Daarnaast was er een keur aan tijdschriften voor wie geïnteresseerd was in politiek, cultuur, religie, wetenschap en maatschappij. Ze waren vaak veel levendiger dan kranten en mooier uitgegeven. Een deel van de tijdschriften was geïllustreerd met foto's, zoals *De Katholieke Illustratie,* de protestantse tegenhanger *Eigen Haard* of het neutrale *De Wereldkroniek.* Tijdschriften waren in deze periode vaak de spreekbuis van een van de vele verenigingen, politieke partijen, beroepsgroepen of wereldbeschouwingen die Nederland toen telde. Alleen al hun titels geven een kleurrijk beeld. Een kleine greep:

- Voor 't jonge volkje; een geïllustreerd tijdschrift voor de jeugd
- Maandblad van de Vereeniging tegen de Kwakzalverij
- Vrede door recht; orgaan van den Nederlandschen Vrouwenbond ter Internationale ontwapening
- Androcles; maandschrift aan de belangen der dieren gewijd
- Het toekomstig leven; halfmaandelijks tijdschrift gewijd aan de studie der proefondervindelijke zielkunde en bovenaardse verschijnselen
- Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding
- De Ware Jacob, satirisch blad
- ʾAḥawah; maandblad van den Bond van Israëlietische Godsdienstonderwijzers
- De Vrije Gedachte; weekblad voor Nederlandsche Vrijdenkers
- Vereenvoudiging; maandblad van de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze schrijftaal
- Theosophia; maandblad gewijd aan broederschap en aan de studie van god
- Berichten der Vereeniging tot Uitbreiding van het Evangelie in Egypte
- Berichten en mededeelingen der Vereeniging voor Lijkverbranding
- De fabrieksbode; weekblad der Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek---de fabriek voor allen – allen voor de fabriek
- De Geheel-Onthouder; orgaan van de Algem. Ned. Geh. Onth. Bond
- De middernachtzendeling; orgaan van de Nederlandsche Middernachtzending-Vereeniging
- De Nederlandsche jager; voor jagers en honden liefhebbers,
- De zweep; vrij communistisch weekblad
- Het regt in Nederlandsch-Indië; regtskundig tijdschrift
- Het sportblad; Officiëel orgaan van den Nederlandschen Voetbalbond
- Maandrozen ter eere van het H. Hart van Jezus en ter verbreiding van het Apostolaat des Gebeds
- Maandschrift gewijd aan de heilgymnastiek; orgaan van het Genootschap ter Beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland
- Sint Antonius; maandschrift voor de vereerders van den grooten wonderdoener

Een ware schatkist voor historici. Tijdschriften vormen dan ook een belangrijke bron voor dit boek. Maar Barnum & Bailey moest het vooral hebben van de kranten, zowel voor de berichten die er over het circus werden geschreven als voor de advertenties.

HET SUCCES VAN DE RECLAMEKONINGEN

Iedereen leek het erover eens dat het succes van Barnum & Bailey te danken was aan de reclamecampagne. Het *Bataviaasch Nieuwsblad* oordeelde hier positief over: 'Te prijzen is ook, dat haar reclame geen ijdele bluf of overdrijving bleek te zijn, maar dat zij waar gaf voor het geld'.[208] Anderen vonden de reclame wel succesvol, maar niet altijd positief: 'Door hun reclame alleen (…) nemen zij uit ons land wel een paar millioen goede Hollandsche guldens mee', schreef het *Rotterdamsch Nieuwsblad*.[209]

De pr-campagne zorgde ervoor dat Barnum & Bailey alomtegenwoordig was, aldus de commentatoren. Iedereen was vol van het Amerikaanse spektakel. Je mocht het niet missen en kon er niet omheen:

> Wij zijn allen ons gezond verstand kwijt en dat alleen door Barnum en Bailey's allergezondst verstand. (…) Zij hebben het zoover gebracht, dat men u uitlacht als ge er niet heen zijt geweest; dan zijt ge dood-ouderwetsch, leeft niet mee met uwen tijd, moest u bijna schamen. Niet naar Barnum en Bailey gaan beteekent zedelijken moed hebben, en als causeur niet over Barnum en Bailey schrijven beteekent geen causeur zijn, geen begrip van zijn taak hebben, het publiek onvoldoende 'voorlichten'.[210]

Volgens het *Dagblad van Noord-Brabant* was het volk een kind, dat in grote drommen op de voorstellingen van Barnum & Bailey afstroomde en vocht om een plaatsje. Dat was niet onverdeeld positief, vond de krant:

> We zijn volstrekt geen grimmige Nurks of een pruikerige zuurpruim, die anderen een gepast vermaak of ontspanning misgunnen, maar toch meenen wij het een minder verkwikkelijk schouwspel te mogen noemen dat zoovele kleine burgers en werklieden zich door die schetterende reclame hebben laten verleiden en zuur en zwaar verdiende centen hebben uitgegeven, die in het huishouden zoo goed en nuttig konden besteed, ja misschien zelfs noodig waren.[211]

In de *Limburger Koerier* verscheen een beschouwing over reclame als verschijnsel van de moderne tijd. Mensen waren nu veel beter dan vroeger op de hoogte:

> het nieuws wordt je met electrische snelheid toegezonden, de nieuwste snufjes der laatste uitvindingen op allerlei gebied worden met ongeëvenaarde vlugheid aan het menschdom bekend gemaakt. Vroeger leefden de menschen veel bekrompener, hunne behoeften, die toen nog gedeeltelijk sluimerden, konden niet geheel worden bevredigd.[212]

Reclame was hierbij het toverwoord. Daardoor leerde iedereen allerlei artikelen kennen, zoals Van Houtens cacao, Oostermans zeeppoeder, Sunlight- of Stuiverszeep, margarine, de pillen van Holloway die alle denkbare kwalen konden genezen, gaskachels, 'vélo's' (fietsen), gloeikousjes enzovoort. Deze bedrijven hadden begrepen dat reclame mensen in beweging bracht. Maar dit viel in het niet bij de reclamekoningen van Barnum & Bailey, aldus de *Limburger Koerier*. Die hadden met hun 'monsterreclame' het hele land in beroering gebracht en 'honderdduizenden guldens uit de Nederlandsche beurzen geklopt'.

EEN WERVELWIND VAN AMERIKAANSE HUMBUG

Ook de journalisten waren volgens critici te gevoelig voor de reclame en werden 'te zeer ingepalmd door de fraaie complimentjes en schoone reclame-verhaaltjes van Mr. Watkins'[213]. Daardoor kreeg het publiek een wel erg rooskleurig beeld voorgeschoteld. Anderen dachten dat alle kritiek Barnum & Bailey niet deerde, want uiteindelijk kwam het publiek toch wel toegestroomd. Iedereen wilde het met eigen ogen zien, zelfs als ze negatieve verhalen hadden gehoord, want je moest toch kunnen meepraten. Het stond 'ietwat gek, misschien zelfs armoedig om te zeggen, dat men niet bij Barnum & Bailey is geweest'[214].

Het christelijke blad *De Nederlander* vond de reclame moreel verwerpelijk en waarschuwde zijn lezers 'tegen den wervelwind van amerikaanschen humbug, die dezer dagen over ons land gaat'.[215] Met instemming werd de *Stichtsche Courant* aangehaald, die sprak van zedenverwildering bij 'de Amerikaanschen spullenman'. Alleen al de reclameposters moesten iedereen met afkeer en walging vervullen, want daar werden circusartiesten afgebeeld op een manier die strijdig was met de mens als 'beelddrager Gods'. De voorstelling bestond uit 'afschuwelijke, menschonteerende kunsten'. Het geld stroomde weg, terwijl dat hard nodig was als straks de winter weer voor de deur stond met al zijn ontberingen en ellende.[216]

De Nederlander meldde trots zelf te hebben geweigerd om advertenties van Barnum & Bailey te plaatsen. De directeur had weerstand geboden aan de druk van de Amerikanen. Die hadden aangevoerd dat Barnum & Bailey een keurig, christelijk bedrijf was en dat de eveneens christelijke krant *De Standaard* hun advertenties wel plaatste. Bovendien zouden de advertenties de krant veel geld opleveren en zouden de lezers toch wel naar de voorstellingen komen, zo probeerde Barnum & Bailey *De Nederlander* te overtuigen. Maar de directeur was onvermurwbaar. Iedereen moest zelf weten wat hij deed, maar daar hoefde hij nog niet aan mee te werken.

De allesoverheersende reclame van Barnum & Bailey riep ook weerzin op bij de schrijver van de rubriek 'Kijkjes van den Dom' in de *Utrechtsche Courant*. De reclame verscheen in de kranten, op de winkelruiten, op muren, deuren en schuttingen, kortom overal waar 'de zwijgend werkende plakkers in hun blauw linnen stijfselbroeken en met de lange kleefzwabbers' maar een plekje konden vinden. En dat niet alleen in de stad Utrecht, maar tot in Vreeswijk en Vreeland aan toe. Volgens hem was het geheim dat iedereen werd ingeschakeld om reclame te maken. Iedereen praatte erover: de melkboer, de dienstbode, de lantaarnopsteker, de straatjochies, er was geen ontkomen aan. De schrijver beklaagde zich verder over de lelijkheid van de reclame. Voordat je het wist zou reclame alles gaan ontsieren,

> want wat moet er van ons worden als dat voorbeeld navolging gaat vinden en de tram er zich toe leenen gaat om voor 'n paar ellendige guldens 's jaars zijn wagens te ontsieren door de voor- en achterfronten er van aan de reclame dienstbaar te stellen. Dan worden er heden de lapjes op geannonceerd, morgen komt een ander met brillen, breukbanden en kunstarmen aandragen; een derde, vierde en vijfde probeeren het met 'Monkey Brand', 'Theerandjes' of 'Ongeluksverzekering' en het einde van al die aanhoudend aanrollende reclame-plagerij langs onze straten is dan niet meer te overzien.[217]

Een journalist van de *Hoornsche Courant* had eveneens grote bedenkingen. 'Men zegt, dat de dollar koning dezer eeuw is, dan is zijn gemalin zeker niemand anders dan de reclame.' Het was heus niet zo dat hij niet met zijn tijd meeging, hij was 'geen kribbebijterige lofredenaar op den goeden ouden

tijd'. Hij verlangde echt niet terug naar de trekschuit en hij omarmde nieuwe ontwikkelingen als de fiets, de tandem en het automobiel. Maar toch maakte hij zich zorgen over al het 'kermismisbaar en de reclametrom' en vroeg zich af:

> waar gaan wij heen met ons gejaag en gejakker, met onze zenuwachtige haast en overspanning, met onze elkaar onderste boven loopende drift om toch maar de eerste te zijn in den dwarrelenden dans om het gouden kalf, in den wedloop naar gewin, in den kampstrijd om de macht.[218]

Instemmend haalde hij de schrijver Busken Huet aan, die al eerder de verderfelijke Amerikaanse invloed in Parijs had beschreven. Daar ging veel van het maatschappelijke leven verloren 'in het plebejisch lawaai en het brutale gerammel der dollars van de Amerikaansche spoorweg- en petroleumkoningen, of der millionairs geworden varkensslagers en spekhandelaars uit Chicago, die aan de oevers van de Seine hun rijkdommen kwamen verteren'.

POLITIEK ALS RECLAME

Het baarde deze journalist verder zorgen dat de reclametechnieken nu ook de politiek gingen beheersen. Vroeger was er rond verkiezingen nauwelijks sprake van politiek leven. Mensen verspreidden onderling het verhaal van de kandidaten of hoorden van de plaatselijke elite op wie ze het beste konden stemmen. Maar inmiddels hadden vooral de antirevolutionairen en de sociaaldemocraten de stille wateren in beweging gebracht, schreef hij. Ze hadden bij de Amerikanen afgekeken hoe je 'burgers en boeren moet bewerken met de reclame-trom, hoe men de tragen kan laten draven, de dooven hoorende kan maken en de blinden ziende'. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in juni 1901 hadden de agitatoren 'geen stad, geen dorp, geen straat, geen steeg, geen slop, geen kelder onbezocht' gelaten. De antirevolutionaire voorman Abraham Kuyper was hier een meester in. Zijn partij was 'van welbespraakte voorlichters van haar Program (…) ruim voorzien, evenals haar Pers op een reeks even handige als heftige propagandisten mag bogen'. Ook de sociaaldemocraten timmerden aan de weg met een plan om structureel politieke debaters op te leiden.[219]

In een spotprent van het *Geïllustreerd zondagsblad voor katholieken* werd Abraham Kuyper overigens getoond als nederige leerling van Barnum & Bailey. Je ziet Bailey staan tussen dierenkooien met politici erin. Kuyper (die net minister-president was geworden) staat naast hem, uitgerust als dierentemmer met een zweep in zijn hand en vraagt om raad hoe hij zijn politici onder controle kan krijgen:

> Waarde meneer, zou u mij niet eens willen zeggen, hoe u het heeft aangelegd, om in uw inrichting zooveel orde en kalmte te verkrijgen en al uw onderzaten maar te brengen waar u wil? Ook ik zal nu binnen kort wel veel behoefte hebben aan een dwangmiddel. Geef mij eens raad![220]

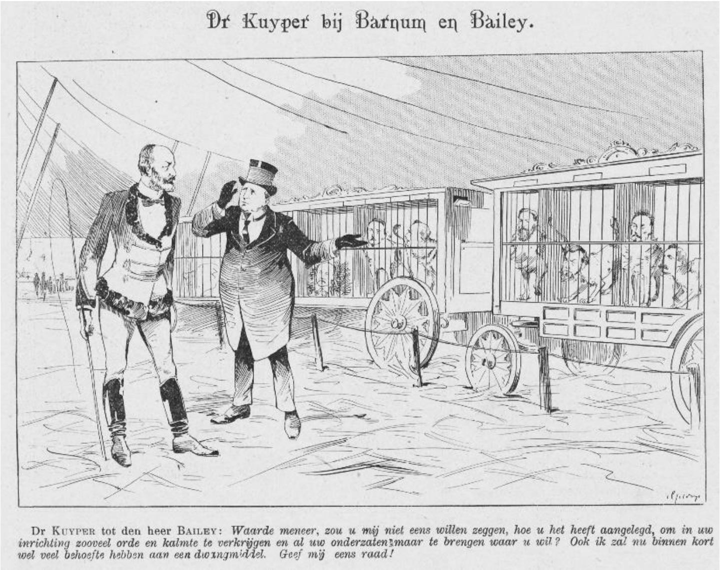

Spotprent van Abraham Kuyper die raad vraagt aan Bailey. *Geïllustreerd zondagsblad voor katholieken,* 22-09-1901

Volgens sommigen hadden de reclames zulke hoge verwachtingen gewekt dat het alleen maar tegen kon vallen. Zo bijzonder was de voorstelling nou ook weer niet, werd er gezegd. Maar al deze kritiek deerde Barnum & Bailey niet, schreef de *Hoornsche Courant*. De reclame had zijn werk gedaan en het publiek stroomde toe.

7

DE BOERENOORLOG

CONCENTRATIEKAMPEN, COLLECTES EN KRUGER

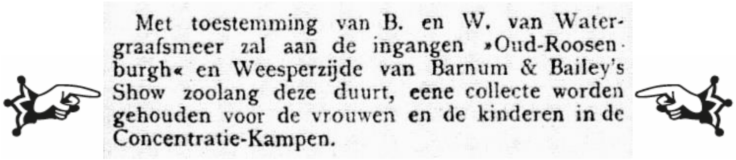

Met toestemming van B. en W. van Watergraafsmeer zal aan de ingangen »Oud-Roosenburgh« en Weesperzijde van Barnum & Bailey's Show zoolang deze duurt, eene collecte worden gehouden voor de vrouwen en de kinderen in de Concentratie-Kampen.

De Telegraaf, 12-09-1901[221]

De gemeente Watergraafsmeer had toestemming gegeven om bij de ingang van Barnum & Bailey te collecteren voor ‘de vrouwen en de kinderen in de Concentratie-Kampen’ in Zuid-Afrika.[222] Ook in andere gemeenten werd geld ingezameld voor dit doel. Het ging om slachtoffers van de Tweede Boerenoorlog (1899-1902) tussen de Boerencommando’s en de Britten. Nederland leefde enorm met de Boeren mee en veel mensen wilden iets doen. Er waren verschillende actiecomités, verenigingen en publicaties om steun te genereren.[223] Vooral de vrouwen en kinderen in de Britse interneringskampen riepen medeleven op. Overal werd geld ingezameld en zo kwamen er dus ook collectiebussen bij de circusvoorstellingen.

In de woorden van verslaggever Schürmann stonden er ‘meneeren in Transvaal kostuum bussenschuddend te wachten op goedgevige pro-Boerpleziermakers’ om geld in te zamelen voor de ‘gevallen Boerenwezen’.[224] De collecte in Watergraafsmeer leverde een bedrag van *f* 302,10 op. Het personeel van Barnum & Bailey had zes gulden gegeven, waaronder *f* 3,60 aan ‘vreemd geld’[225]. Er waren ook mensen die het niet gepast vonden om een dagje uit te gaan, terwijl de Boerenvrouwen en -kinderen zo leden. Een Zwols damescomité ontving een gift van *f* 2,50 met een briefje erbij: ‘Niet naar Barnum & Bailey.’ En na een vergelijkbaar geval riep *Het Vaderland* op: ‘Zouden er niet meer zijn, die het voorbeeld van de Amst. familie willen volgen’?.[226]

Anderen hekelden de grote bedragen die aan het circus werden uitgegeven, terwijl die beter aan Zuid-Afrika konden worden besteed. Dan zou het tenminste bijdragen aan een betere toekomst, aldus de *Deli Courant*:

> dan erger ik mij een beetje en zelfs veel aan het denkbeeld, dat de menschen uit Den Haag en omstreken een ton gouds zullen deponeeren op Barnum’s groote trom. (…) Want deze duiten zien we nimmer terug — het aan Zuid-Afrika besteede geld kan rente afwerpen. Daar ligt een stuk van ons historisch verleden — mogen wij niet hopen, dat er ook een goed deel van onze toekomst ligt?[227]

Ook de *Leeuwarder Courant* vond dat er meer geld voor de Boeren moest worden gegeven. Als je zag hoeveel er bij het circus omging, dan kon je niet aankomen met het argument dat je onvoldoende geld had voor de Boeren.

> Is er geen geld meer voor de Boeren? Wie zou dat durven beweren. Wanneer hier in ons gewest per jaar aan de noodlydenden in Zuid-Afrika gegeven werd, wat in één dag voor een amusement, voor Barnum en Bailey, is uitgegeven, zouden honderden geholpen zyn. Een halve ton, vyftigduizend gulden, sleepte de Amerikaan meê. En dan de duizenden guldens, die door ons, Friezen, uitgegeven werden voor treinen en trams en vervoerkosten om naar de groote show te kunnen gaan! En er zou geen geld zyn voor de Boeren![228]

Dit zijn slechts enkele voorbeelden van de grote betrokkenheid die Nederlanders voelden bij de Boerenoorlog. Dag in dag uit kon je in de kranten lezen over de laatste ontwikkelingen, de gevechtshandelingen en de situatie in de interneringskampen. Het is verreweg het meest beschreven onderwerp in de kranten van 1901.

Een oorlog tussen modern en traditioneel

De Tweede Boerenoorlog werd sinds 1899 uitgevochten tussen de Britten en de Boerencommando's.[229] De Boeren waren afstammelingen van Nederlanders die zich in de zeventiende eeuw in de Kaapkolonie hadden gevestigd. Begin negentiende eeuw hadden de Britten het gezag over de Kaap in handen gekregen. De Boeren wilden echter onafhankelijk blijven en trokken vanaf 1830 noordwaarts, in de zogeheten Grote Trek. Daar vestigden zij twee eigen republieken, Transvaal (ook wel de Zuid-Afrikaansche Republiek genoemd) en Oranje Vrijstaat. Het waren ministaatjes, waar zo'n 25.000 respectievelijk 12.500 Boeren woonden.

De Britten wilden hun invloed vanuit de zuidelijke Kaapkolonie naar het noorden uitbreiden. Zij droomden ervan hun imperium uit te breiden tot heel Afrika, met onder meer een spoorlijn 'van de Kaap naar Caïro'. Zij wilden ook zeggenschap over de Boerenrepublieken. Dat had alles te maken met het feit dat daar diamant en later goud werden gevonden. Er was een *booming business* ontstaan, met mijnen en industrialisatie. Daar kwamen veel arbeiders en ondernemers uit allerlei landen op af en de bevolking groeide snel. In 1896 telde Johannesburg zo'n 100.000 inwoners. De Boeren waren ineens in de minderheid, maar wilden hun onafhankelijkheid niet opgeven. De belangen botsten steeds meer en toen de Britten Transvaal annexeerden, leidde dat tot de Eerste Boerenoorlog (1880-1881). Het werd een overwinning voor de Boeren, waarna de Britten de onafhankelijkheid van Transvaal erkenden en Paul Kruger de president werd.

Kruger vertegenwoordigde de Boerencultuur waarin veel elementen van de Nederlandse zeventiende-eeuwse voorouders werden gekoesterd. Het was een conservatieve cultuur, geworteld in een fundamentalistisch protestantisme, in de Afrikaanse taal (afstammend van het zeventiende-eeuwse Nederlands) en in een afkeer van de oorspronkelijke zwarte bevolking. Er wordt vaak gezegd dat de Boerenoorlogen ook een conflict tussen modern en traditioneel waren.

De expansiedrang van de Britten en de belangen van de Boeren bleven botsen en in 1899 brak er opnieuw oorlog uit. In deze Tweede Boerenoorlog streed niet alleen Transvaal tegen de Britten, maar ook Oranje Vrijstaat. De Boerencommando's hielden het verbazingwekkend lang vol tegen het machtige Britse rijk. Zij streden met informeel georganiseerde manschappen tegen het veel beter uitgeruste Britse leger en behaalden aanvankelijk successen. De strijd mondde uit in een langdurige guerrillaoorlog.

In Europa was er veel sympathie voor de Boeren, niet alleen in Nederland, maar ook in Duitsland, Frankrijk, Rusland en België. Maar geen van deze landen was bereid de Boerencommando's actief te steunen. Daarvoor vonden ze de oorlog niet belangrijk genoeg. Het was te ver weg en het was een te

groot risico om het machtige Britse rijk tegen zich in het harnas te jagen. Uiteindelijk konden de Boerencommando's niet op tegen de Britse overmacht. Dat was in 1901 al wel duidelijk, maar een deel van de Boeren wist van geen opgeven. Daar werd verschillend over geoordeeld: voor de één waren de Boerencommando's helden en vrijheidsstrijders, voor de ander desperado's die vochten voor een verloren zaak. De oorlog zou nog tot 1902 duren.

De concentratiekampen

De Britten hanteerden een tactiek van de verschroeide aarde, waarbij ze de bevolking verdreven, de boerenbedrijven in brand staken, de oogsten vernielden en het vee plus de overige bezittingen wegvoerden. Veel Boeren kwamen terecht in Britse interneringskampen. Aanvankelijk waren deze kampen bedoeld voor Boerencommando's die de wapens hadden neergelegd. Al snel plaatsten de Britten er ook Afrikaner vrouwen en kinderen die waren achtergebleven in veroverde gebieden. Ook mannen die krijgsgevangen waren gemaakt, kwamen in kampen terecht.

Deze kampen werden 'concentratiekampen' genoemd. Daarbij denk je tegenwoordig onmiddellijk aan de vernietigingskampen uit de Tweede Wereldoorlog, maar het woord werd al veel eerder gebruikt. Tijdens de Boerenoorlog waren het weliswaar geen vernietigingskampen, maar de omstandigheden waren er erbarmelijk. In augustus 1901 zat ongeveer de helft van de Boerenbevolking in een kamp, zo'n 15.000 mannen, 40.000 vrouwen en 50.000 kinderen. De sterfte was er hoog. In totaal kwamen er 27.922 Boeren om, van wie 1.671 mannen, 4.177 vrouwen en 22.074 kinderen. Veel minder bekend was dat de Britten ook zo'n 110.000-115.000 mensen gevangen zetten uit de zwarte en gekleurde bevolkingsgroepen. Dit waren veelal mensen die waren verjaagd uit gebieden die de Britten leegveegden, of vluchtelingen die zich vrijwillig bij de Britse autoriteiten hadden gemeld. Veel van hen waren pro-Brits. Uit deze groepen kwamen zo'n 20.000 mensen om.[230]

Een Britse activiste, Emily Hobhouse, trok zich het lot van de Afrikaner vrouwen en kinderen aan. Ze trok er zelf op uit en bezocht enkele vrouwenkampen. Daar vertelden de vrouwen haar hoe de Britten tekeer waren gegaan, bijvoorbeeld:

> Drie keeren waren ze geweest om 't huis te doorzoeken, en den tweeden keer was haar kind pas twee dagen oud. De soldaten hielden vreeselijk huis, braken den vloer op, sloegen de vensters stuk, stootten de kalk van den zolder enz. Ten laatste vernielden zij al de meubelen en toen haar zuigeling twee maanden oud was, werd zij naar het kamp gezonden. Zij wilde haar echtgenoot niet vragen, zich over te geven.[231]

Hobhouse zocht de publiciteit en beschreef vol mededogen wat ze had gezien en meegemaakt. De vrouwen verbleven in een tentenkamp in het open veld, zonder beschutting tegen de brandende zon. Er waren geen bedden, geen stoelen, geen tafels. Als het regende, stond alles blank en er was gebrek aan schoon water. Er heersten veel ziektes, zoals mazelen, tyfus en kinkhoest. De sterfte was hoog, niet alleen door de ziektes maar ook door uitputting en ondervoeding. Medische hulp was er niet. Vooral het lot van de kinderen greep Hobhouse erg aan: 'Ik kan niet beschrijven, wat men gevoelt als men deze kinderen als het ware ineengekrompen ziet liggen. Het zijn net verwelkte bloemen, die men heeft weggegooid.' Iedere dag stierven er kinderen:

> Een ander kind was dien nacht gestorven en ik vond thans drie lijkjes. Ze werden gephotographeerd, om aan de vaders, die afwezig waren, ten minste het portret van hun

> kinderen te laten zien. Twee wit houten doodkistjes wachtten aan de poort, doch een derde ontbrak.[232]

Hobhouse probeerde ter plekke te helpen waar ze kon, maar haar sterkste wapen was haar pen. Ze schreef een boek, dat ook in het Nederlands verscheen. Het was een aanklacht tegen haar eigen land, dat deze vreselijke situatie had veroorzaakt. Ze deed een dringend beroep op haar landgenoten:

> Als het Engelsche volk slechts trachtte zich een kleine voorstelling te vormen van den geheelen rampzaligen toestand. Geheele dorpen en districten worden uitgeroeid en veranderd in een vreemde, naakte woestenij. Het instandhouden dezer kampen is een moord plegen aan de kinderen.[233]

Het was de plicht van de Britten om iets te doen, schreef Hobhouse. Het beste zou zijn om iedereen vrij te laten en de kampen op te heffen. ‘Sinds de dagen des ouden Testaments werd nimmer meer een geheele natie gevankelijk weggevoerd.’ De publiciteitscampagne van Hobhouse trok veel aandacht en had enig effect. Eind 1901 verbeterden de Britten de omstandigheden in de kampen, na de publicaties van Hobhouse en een kritisch overheidsrapport.

STAMVERWANTEN

De Nederlandse bevolking stond *en masse* aan de kant van de Boeren.[234] Die werden als stamverwanten beschouwd vanwege hun afstamming en taal, als een soort familieleden. De oorlog wakkerde bij veel Nederlanders nationalistische gevoelens aan. De kranten en tijdschriften stonden iedere dag vol van verhalen over de heldhaftige strijd van de Boerencommando’s. Ook verschenen er boeken over de oorlog, zoals van de schrijver Louwrens Penning (1854-1927). Zijn Wessels-serie bestond uit vijf jeugdboeken over de strijd voor de rechtvaardige zaak. In 1901 verscheen het tweede deel, *De held van Spionkop*. Penning vermengde zijn avonturenverhalen met historische gebeurtenissen en heeft lange tijd het Nederlandse beeld van Zuid-Afrika bepaald, vooral in protestantse kringen. Volgens een biografische schets wist hij zijn lezerspubliek te boeien met zijn beschrijvingen van het

> ras der stoere Voortrekkers, die met een psalmlied op de lippen en een geweer en een Bijbel gewapend, de huilende wildernissen binnentrokken, waar de speer van den bloeddorstigen Kaffer en het wild gedierte hun leven bedreigden.[235]

Ook in de kranten werden de dappere Boeren opgehemeld en de verderfelijke Engelsen veroordeeld. Bijvoorbeeld de oorlogstactiek van de Britten om honger in te zetten als wapen:

> Zoo worden alle voedingsmiddelen vernield, alle wagens, karren, molens, ploegen, trap- en dorschmachines verbrand, waterdammen vernield, zelfs koffiemolens worden vernield, omdat de vrouwen ermede koren malen![236]

Net als Emily Hobhouse schreef ook de Nederlandse pers uitgebreid over de concentratiekampen. Vooral het lot van de vrouwen en kinderen riep veel verontwaardiging op, zoals al bleek bij de collectes om hen te steunen. Het *Dagblad van Zuidholland en ‘s Gravenhage* schreef:

> als de buitenwereld ook maar een fractie zou weten van de toestand in de kampen, dan zou de gansche christenheid zich de kleederen scheuren en een groot geroep ten hemel verheffen tegen deze onbeschryfelijke barbaarschheid.[237]

Vandaar de commentaren op het schrille contrast tussen de oorlog en de tournee van Barnum & Bailey. Zoals de vlammende kritiek van de *Stichtsche Courant* op de grote opbrengsten van het circus terwijl in Zuid-Afrika de strijd tegen 'Albion' (Groot-Brittannië) voortduurde:

> Onze stamverwanten in Afrika worstelen nog steeds tegen de reuzenmacht van het rechtvertrappend Albion; hun edelste mannen worden als wilde dieren gejaagd of zuchten in jammerlijke ballingschap; hun vrouwen en kinderen bezwijken in de worgerkampen en in Holland heeft men nog lust de voorstellingen van Barnum te gaan zien![238]

Raak de president niet aan

Paul Kruger, de president van Transvaal, verbleef vanaf eind 1900 in Nederland. Hij was namens de Boerencommando's naar Europa afgevaardigd om daar steun voor de strijd te zoeken. Hij was opgehaald door het Nederlandse schip de *Gelderlander*, wat algemeen werd gezien als een huzarenstukje van koningin Wilhelmina.[239] Eerst ging hij naar Frankrijk, waar hij door enthousiaste menigten werd verwelkomd. Maar als het op daadwerkelijke steun aankwam, kreeg Kruger nergens gehoor. In Frankrijk bleef het bij een mooi onthaal en in Duitsland wilde men Kruger niet eens ontvangen, waarna hij op 2 december 1900 naar Nederland kwam.

Hier werd hij met open armen ontvangen. Het was de tweede keer dat hij in Nederland was, na een eerder bezoek in 1884. Dit keer oogde hij oud en broos, maar hij was nog steeds strijdbaar, zo schreef de pers.[240] Vlak na zijn aankomst werd er een grote receptie voor hem gehouden, waar heel vooraanstaand Nederland zijn opwachting maakte. Om de vermoeide president een beetje te sparen, stond er op de toegangskaartjes: 'Men wordt verzocht den president niet aan te raken.'[241] Maar ook in Nederland kreeg Kruger niet meer dan nationalistisch getinte mooie woorden. Daadwerkelijke steun bood de Nederlandse regering niet. Kruger zou nooit meer naar Zuid-Afrika terugkeren en stierf in 1904 als balling in Zwitserland.

Kruger was diepgelovig en stond bekend als een boerse man die niets begreep van de beschaafde omgangsvormen. Een voorbeeld hiervan werd in het tijdschrift *Hollandia* opgedist: vier jaar eerder was hij uitgenodigd voor een bal in Johannesburg. De dames hadden erg hun best gedaan en 'pronkten met laag uitgesneden halzen en ontbloote armen'. Toen Kruger de balzaal binnenging, keerde hij zich onmiddellijk weer om en riep: 'Ik ben te vroeg! De dames zijn nog niet gekleed!'[242] Maar tijdens de Tweede Boerenoorlog sloeg zijn imago om en werd hij door de Nederlandse bevolking op een voetstuk geplaatst.

Kruger werd vaak liefkozend oom Paul genoemd. Hij kreeg veel lof toegezwaaid als aanvoerder van de heldhaftige Boerencommando's die grote offers brachten voor de vrijheid. In een ingezonden brief in de *Arnhemsche Courant* werd hun strijd vergeleken met het 'je maintiendrai' van Willem van Oranje die in de Tachtigjarige Oorlog had gestreden tegen de Spaanse onderdrukkers:

> Na twee jaren van ellende zonder het minste levensgenot, na twee jaren rondzwervens, ver van huis en haard, ver van vrouw en kinderen, die in de concentratiekampen allertreurigst behandeld worden, als vogelvrij-verklaarden, zou menigeen het hoofd in den schoot gelegd hebben en gebukt zijn voor het brutale recht van den sterkste. Niet alzoo de Boeren, die nu reeds zoolang een bijkans wanhopige strijd volhouden voor vrijheid en recht tegen het machtigste volk der aarde. (…) Het is nog het oude onverbasterde ras der helden, die onder den zinspreuk: 'Je Maintiendrai' den strijd opnamen tegen geweld en onderdrukking.[243]

In verschillende gemeenten kwam er als blijk van waardering een Paul Krugerstraat, zoals in Dordrecht.[244]

KRUGER GROET ROTTERDAM

Kruger verbleef het hele jaar 1901 in Nederland, voornamelijk in Utrecht en Hilversum. In de pers viel regelmatig te lezen hoe het met hem ging. In januari 1901 was hij flink ziek van een bronchitis, waardoor hij een tijdje het bed moest houden.[245] Niet lang daarna werd hij in Utrecht aan beide ogen geopereerd.[246] Tijdens zijn hele verblijf in Nederland kreeg Kruger veel aandacht van mensen die hem eer wilden bewijzen.

Een goed voorbeeld van de warme gevoelens voor Kruger was de ontvangst die hem op 26 juni 1901 in Rotterdam werd bereid. De pers deed er uitgebreid verslag van: ‘Oud en jong was op de been om de oude, gebogen gestalte van den Staatspresident toe te juichen, die thans nog de wreedste jaren zijns levens dragen moet.’[247] Het bezoek had een wat onduidelijke status. Het Rotterdamse gemeentebestuur benadrukte dat het geen officieel bezoek was, vermoedelijk om niet in botsing te komen met het terughoudende beleid van de Nederlandse regering tegenover de Boerenrepublieken. Volgens sommigen wilde Kruger zich graag als officiële president van Transvaal laten zien, omdat er geruchten gingen dat de Boeren de strijd wilden opgeven en dat Kruger zou aftreden. Met het bezoek aan Rotterdam zou Kruger deze verhalen willen ontkrachten, aldus het *Rotterdamsch Nieuwsblad*.[248]

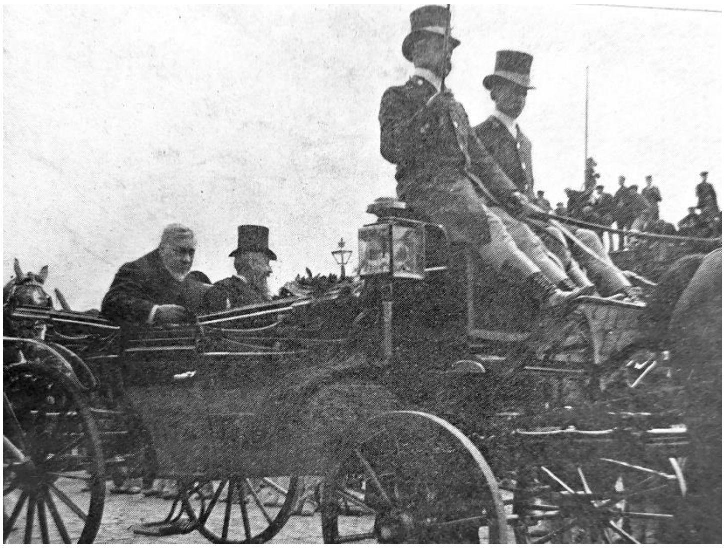

Paul Kruger maakt een rijtoer door Rotterdam, *Wereldkroniek* 29-06-1901

Het programma was bewust niet al te intensief om Kruger, gezien zijn leeftijd, ‘groote vermoeienissen zooveel mogelijk trachten te besparen.’[249] Toch was het een drukke dag. De president werd op het Rotterdamse station ontvangen en vervolgens in een open rijtuig naar het stadhuis gereden. Hij werd begeleid door politie te paard en door een erewacht van elf heren die vroeger in Transvaal hadden gediend en die ‘een kranig figuur’ sloegen[250]. Het programma en de route waren van tevoren bekendgemaakt en het publiek was massaal toegestroomd. Het was gelukkig mooi weer en de stad had zich feestelijk uitgedost met vlaggen, bloemen en versierde etalages.[251] Veel mensen hadden een halve dag verlof genomen en ook de schoolkinderen waren vrij om eer te bewijzen aan

> het hoofd der dappere Transvalers, waarover zij al zooveel gezongen hebben, waarover zij al zooveel gedroomd hebben en van wien zij al zooveel portretten gezien en vertelsels gehoord hebben.[252]

Duizenden mensen verdrongen zich langs de route en sommige waren zelfs in een boom geklommen. De politie had de grootste moeite om iedereen in bedwang te houden. Op het stadhuis werd Kruger toegesproken door de burgemeester. Op zijn beurt toonde Kruger zich dankbaar voor de hartelijke ontvangst. Over de oorlog zei hij: ‘Wij hebben slechts één keuze, en dat is doodvechten of overwinnen.’[253] Hij ging ook in op de vergelijking tussen de Boerenoorlog en de Tachtigjarige Oorlog. De strijd in Transvaal was volgens hem nog moeilijker, omdat de aanvoer van voedsel, kleren en munitie door de Engelsen was afgesneden. Maar de Boeren gaven het niet op, ‘want het geloof staat bij ons vast, dat de Heer ons zal vrijmaak’.

Daarna volgde een lunch en ging Kruger een uurtje rusten. Een krantenverslag meldde in de eerdergenoemde reportagestijl:

> hij is oud en vermoeid en zijn starende oogen schijnen ver van wat er hier om hem heen gebeurt ... tot hij buiten komt en het hem toegedonderd wordt (…) Dan is er even in die oude kop iets van zachte aandoening en de reuzengestalte verheft zich en staande maakt hij dat onvergetelijke grootsche gebaar, dien groet! Dat langzaam brengen van de reuzenhand naar den breedgeranden hoed, die hij in stille statige strekking van den arm voor zich uitstrekt, en nog ééns, en nog ééns, een beweging van onbeschrijfelijk hooge voornaamheid en toch van diepe dankbaarheid; een dank aan allen, direct![254]

KRUGER ALS FILMSTER

Na zijn middagdutje volgde opnieuw een rijtoer. Onderweg werd er vier keer gestopt voor ‘ovaties’. Heel bijzonder is dat hier een korte film van bewaard is gebleven, die je online kunt bekijken.[255] Het is een van de oudste films van Nederland. Eerst zie je een aantal rijtuigen snel voorbijkomen, terwijl het publiek aan beide kanten van de route in dikke rijen staat te kijken. Er staan mensen in de vensterbanken om het beter te kunnen zien en vanuit de ramen hangen nog meer belangstellenden. Dan komt het rijtuig van Kruger, met daarachter een aantal ruiters met vaandels in hun hand. De stoet houdt even stil en als je goed kijkt, zie je in het open rijtuig Kruger zitten, met zijn lange grijze baard. Hij neemt zijn hoed half af. Er komen enkele in het wit geklede meisjes, die hem bloemen aanbieden. Twee andere meisjes worden door omstanders op de arm genomen om alles beter te kunnen zien. Op de voorgrond zie je een zwaaiende arm, kennelijk van de dirigent van een orkestje. Na anderhalve minuut zet Kruger zijn hoed weer op en trekt de stoet verder.

Terug naar de krantenverslagen. Die beschreven hoe Kruger werd overladen met eerbetoon, bloemen, het Transvaalse volkslied, een duivenzwerm van de postduivenvereniging en opnieuw een receptie. Daar waren zo’n 2.000 gasten, die vele kerkelijke, maatschappelijke en culturele organisaties vertegenwoordigden. Om het niet te vermoeiend te maken voor de president, mochten ze geen toespraken houden.[256]

Aan het einde van de dag werd Kruger naar het Maashotel gebracht. Hier waren tien kamers voor hem en zijn gevolg klaargemaakt. De organisatoren hadden het voor de president zo prettig mogelijk gemaakt. Zijn eigen spulletjes lagen klaar:

> een groote bijbel met dik geel-koperen beslag, een gebedenboek in geel-perkamenten omslag (...) , een gezangboek, een hoorbuis met horen, een groote zeeschelp, welke als aschbakje dient, twee spuwbakken, gevuld met zaagsel en een linnen zakje.[257]

Als 'prettige verrassing' was een portret van tante Sannie neergezet. Dat was mevrouw Kruger, die ziek in Transvaal was achtergebleven en kort daarna zou overlijden. Vanaf het balkon luisterde Kruger nog naar een serenade en toen was de lange dag voor hem voorbij. Bij het hotel werden 'transparanten' opgehangen met de tekst 'Stilte, de President slaapt'.[258] Langzaam vertrok de menigte bij het hotel, maar in de binnenstad bleef het nog lang gezellig druk.

Ome Paul en de feministen

Het feministische blad *Evolutie* deelde niet in de verering van Kruger. Dit tijdschrift was in 1893 opgericht door Wilhelmina Drucker (1847-1925) en Theodore Haver. Drucker was een van de eerste feministen in Nederland en was actief als politica, schrijfster en activiste. In 1970 zou een groep feministen zich Dolle Mina noemen, als eerbetoon aan Drucker. Doelstelling van *Evolutie* was 'langs geleidelijken weg maatschappelijke toestanden te verbeteren, en vooral die waaronder vrouwen gebukt gaan'.[259]

Het blad had geen goed woord over voor Kruger en vooral niet voor de manier waarop hij zijn vrouw Gezina behandelde. Toen zij in juli 1901 overleed, schreef *Evolutie* dat 'echtgenote' niet het juiste woord was om te beschrijven wat zij voor Kruger was. 'Keukenmeid-Kindermachine' dekte de lading beter. Kruger vond haar alleen geschikt als huishoudster en moeder, maar ongeschikt voor alles wat er in de wereld speelde, aldus *Evolutie*:

> Zij kon bakken, naaien, schoonmaken, schuren en ... en baren, ziet daar alle haar qualiteiten. Zij, de vrouw van een der eerste staatslieden onzer eeuw, wist niets van politiek, niets van het haar omringende, mocht niets weten daaromtrent. Dat wilde, verkoos niet haar Heer en Meester.[260]

De band van het echtpaar Kruger bestond niet uit gedeelde idealen of wederzijdse sympathie, maar alleen uit 'de maag en de geslachtsdelen'. Zij kookte voor hem en baarde hun zestien kinderen, maar was voor hem niet meer dan een 'leg-hen en koe'. Daarmee had ze voldaan aan de roeping die de vrouw volgens de 'hoog-heffende meening der orthodoxen' heeft, aldus *Evolutie*. De man was Heer van het heelal en de vrouw slechts zijn dienstmaagd.

De meeste mensen zullen deze felle kritiek op het huwelijksleven van de Krugers niet gedeeld hebben. In de katholieke krant *De Tijd* verscheen een ingezonden brief waarin Gezina Kruger juist werd geprezen.[261] Zij wist misschien niks van politiek, maar haar innerlijke gevoelsleven was heel sterk en dat was de essentie van de vrouw. Haar karakter zou juist verloren gaan als ze zich met politiek zou bezighouden. Door haar liefdevolle houding had Gezina Kruger haar man vrede en rust gegeven om zijn moeilijke taak te kunnen vervullen. Zij stond veel hoger dan de 'politieke blauwkousen' (feministen) die zelf al het vrouwelijke hadden verloren, vond *De Tijd.*

Evolutie sprak zich ook uit tegen de algehele 'Kruger-adoratie'.[262] Nederlanders hadden massaal partij gekozen voor de Zuid-Afrikanen. Hen was voorgehouden dat de Bijbelvaste Transvalers 'de eerlijken, de braven, de moedigen, de hoog-staanden, de nobelen, de staatslieden par excellence' waren. Maar de opvattingen van de orthodox-christelijke Boerencommando's waren echt niet meer van deze tijd, vond *Evolutie.* Het was een 'belachelijke idolatrie van een testamentische regeering,

thuis behoorende in het jaar vier duizend en zooveel voor onze tijdrekening'. Zelfs de liberale pers had zich aan Kruger-verheerlijking schuldig gemaakt en had daarmee bijgedragen aan de propaganda van de 'clericalen', waardoor de 'Gods-mannen' in 1901 de verkiezingen wonnen.

Die opmerking over de Gods-mannen sloeg op het nieuwe kabinet waarin katholieken en antirevolutionairen domineerden. Minister-president Abraham Kuyper zou in januari 1902 de besprekingen in gang zetten om de Tweede Boerenoorlog te beëindigen. Op 31 mei 1902 werd de vrede gesloten. De Boeren gaven zich gewonnen, legden hun wapens neer en erkenden de Britse koning als soeverein. Daarmee kwam er een einde aan de twee Boerenrepublieken. Wel mochten de Boeren naar huis terugkeren met de belofte van zelfbestuur en behoud van hun eigen taal.[263]

Maar in 1901 bleef de oorlog de gemoederen bezighouden en werden er nog veel inzamelingen en collectes gehouden. Sommigen spraken zelfs van Transvaal-hysterie: 'ik heb genoeg van de Boeren gehoord om hen bijna even onsympathiek te gaan vinden, als ik hun zaak rechtvaardig acht.'[264] De opbrengst werd regelmatig in de kranten vermeld: 'In Leiden werd o. a. f 2700, en Breda ruim f 2400, in Genemuiden bijna f 300 in Ginneken f 325 gecollecteerd.'[265]

En de oproepen om nog meer te geven, bleven klinken, zoals in Arnhem:

> Maar laten we niet alleen trotsch wezen op onze stamgenooten. Laten we ook in daden toonen hoe wij hen bewonderen en mede willen werken om hen in hun kloek verzet te steunen. Thans meer dan ooit is het oogenblik daar om hen bewijzen van sympathie te geven, een hart onder den riem te steken, hen te bewijzen dat althans het Nederlandsche volk overtuigd is van hun goed recht. (...) Geeft wat ge kunt missen. Laat Arnhem een ruime gift bijeenbrengen voor het Boerenvolk, voor Barnum en Bailey machtige geldsommen uit onze gemeente zullen slepen.[266]

8

LOGISTIEK

ZONDER SNAUW, ZONDER VLOEK, ZONDER GESCHREEUW

uit. En weet Gij wat het aardigste en verwonderlijkste van het geheele circus was? Het komen en het gaan, het opzetten en afbreken van de tenten. Dat was zoo goed als eene voorstelling zelve. In enkele uren tijds was alles in de treinen gepakt en voort ging het weer.

Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië, 01-11-1901[267]

De logistiek van Barnum & Bailey oogstte alom bewondering. De pers beschreef vol lof hoe alles tot in de puntjes was georganiseerd, waarbij er vaak verhalen werden gebruikt die door het persteam van Watkins waren verstrekt. De uitstekende organisatie van het bedrijf werd gezien als typisch Amerikaans en was een voorbeeld van moderne arbeidsorganisatie.

DE VOORSTELLING VAN HET OPBOUWEN EN AFBREKEN

De tournee was strak gepland en Barnum & Bailey bleef op veel plaatsen slechts één of twee dagen. De *Leeuwarder Courant* schreef: ‘Maandagmorgen vroeg is er nóg niets te Leeuwarden, Maandagavond laat zal er niets méér zijn. Het komt, schittert en verdwijnt als een pracht-vlinder van éénen dag.’[268] En het *Rotterdamsch Nieuwsblad* vond het typisch Amerikaans:

> wanneer men weet, dat deze week elken dag tweemalen deze arbeid moet worden verricht — ‘t opbouwen ‘s morgens en het wegbreken ‘s avonds — schijnt deze rusteloosheid (…) alleen mogelijk door haar... Amerikaanschheid.[269]

Ook toen al had Amerika de reputatie dat alles er groots, commercieel en efficiënt was. In de logistiek toonden Barnum en Bailey zich ‘echte Amerikanen, mannen van vooruitgang, van energie en practische vorming’.[270] Vandaar dus dat veel mensen speciaal naar het uitladen van de treinen en de opbouw op het terrein kwamen kijken, want dat was een show op zich:

> En weet Gij wat het aardigste en verwonderlijkste van het geheele circus was? Het komen en het gaan, het opzetten en afbreken van de tenten. Dat was zoo goed als eene voorstelling zelve.[271]

Het hele vervoer was tot in de details gepland. Al het materiaal werd in wagens tussen het station en het voorstellingsterrein vervoerd. De bepakte wagens werden in de treinen gezet, waarbij alles in vaste volgorde werd in- en uitgeladen. De spullen die het eerste nodig waren, waren op het vorige station als laatste ingeladen. Alles had een vaste plek en een eigen nummer, wat allemaal in een groot boek werd bijgehouden. Daar stond precies in waar de palen, tenten, serviezen en machines waren opgeborgen en waar de personeelsleden sliepen. In het ‘beestenregister’ stond vermeld waar alle dieren zich bevonden.[272]

Na de parade van het station naar het terrein begon een grote groep werklieden aan de opbouw van het tentendorp. Ook zij hadden allemaal hun vaste plaats en hun vaste taak, als een geoliede machine. Iedereen wist wat hem te doen stond, ‘regelmatig volgens een door jarenlange ondervinding verbeterd stelsel’, aldus Willem Schürmann.[273] Naar eigen zeggen bouwde Barnum & Bailey het hele tentendorp in slechts vier uur op en was er voor het afbreken slechts anderhalf uur nodig.

Voor het opbouwen werd eerst bepaald waar de voorstellingstent moest komen. Er werden vijf plekken gemarkeerd voor de grote palen. Daarna werd met rode en blauwe vlaggetjes de omtrek van de tent aangegeven, waar de overige palen moesten komen. Vervolgens gebeurde met witte vlaggetjes hetzelfde voor de menagerie. Binnen een half uur waren zo ook de contouren van de andere tenten afgebakend, zoals de kleedkamers, de paardententen, de eettent en de smederij. De volgende stap was het uitladen van de palen, het tentzeil en al het andere materiaal. Alles werd op de juiste plek op de grond gelegd. De kleinere palen werden door een ploeg van negen mannen in de grond geslagen, die ieder om de beurt met een lange voorhamer op de paal sloegen in een geroutineerd ritme.[274]

De *Limburger Koerier* vergeleek deze uiterste efficiëntie spottend met de manier waarop dit normaal gesproken in Nederland ging. Dan zou er een kar met vijf mannen komen aanrijden. Twee van hen zouden de paaltjes uit een kar laden. Een derde zou het paaltje voorzichtig op de juiste plek zetten en vasthouden. Nummer vier zou het heel bedaard met een hamer in de grond slaan. En de laatste zou toekijken of alles goed ging.[275]

De mannen van Barnum & Bailey hesen intussen met touwen de lange palen overeind. Met behulp van paarden en katrollen werden vervolgens de tentzeilen gespannen, die het dak en de zijwanden vormden.[276] Daarna verrezen in hoog tempo de zitbanken en de vijf tonelen in het midden. Vanaf de nok van de tent werden de luchttoestellen voor de acrobaten opgehangen. Die deden dat zelf, want dat vertrouwden ze niet aan anderen toe.[277] En zo verrees in korte tijd het hele witte tentendorp.

Het afbreken ging al even gesmeerd. Ook hier was snelheid geboden om alles diezelfde nacht nog naar de volgende standplaats te vervoeren. Terwijl de voorstelling nog bezig was, begon men vast met het afbreken van de tenten die niet meer nodig waren:

> De eettent gaat het eerste. (…) Geruischloos komen de hooge palen naar beneden. Onder elken paal staan vijftig man, langzaam ziet men het gevaarte zakken tot het bijna den grond raakt (…) In minder dan geen tijd zijn de linnen wanden opgerold en weggelegd.[278]

En zo ging het verder met de rest van het terrein. De *sideshow* verdween, de estrade van de freaks werd in stukken weggedragen en de dieren uit de menagerie werden in wagens weggereden. Terwijl in de grote tent de wedrennen nog bezig waren, werden daar vast de tonelen weggehaald en de luchttoestellen naar beneden gehaald. Het publiek merkte hier niets van. Als de mensen na de voorstelling naar buiten kwamen, stonden ze ineens in een leeg veld en keken ze verbaasd om zich heen waar alles gebleven was.

Zodra het publiek de grote voorstellingstent had verlaten, werd ook die afgebroken. De kabels aan de nok werden losgemaakt, zodat het hele bouwwerk naar beneden zakte. Omdat er nog lucht onder zat, leek het wel een enorme luchtballon. Aan de buitenkant klom er een ‘zwerm arbeiders’ tegenop, zodat de lucht er langzaam uitgeperst werd.[279] Na een kwartier was alles plat en kon het zeildoek

worden opgerold. Alle palen werden uit de grond getrokken met een hefboom op wielen, die ze met het grootste gemak uit de zuigende kleigrond trok, ‘zooals je een garnaal uit haar schaal trekt’.

Ook het afbreken verliep bijzonder geordend, ‘alles gaat regelmatig volgens een door jarenlange ondervinding verbeterd stelsel’. De *Limburger Koerier* schreef:

> zonder snauw, zonder vloek, zonder geschreeuw gaat het. Ieder man kent zijn werk, hij doet niet anders dan dat, maar hij doet het precies op den juisten tijd. Dat is nog eens werken. Echt Amerikaansch.[280]

De werklieden deden alles ‘vroolijk dravend’ en leken veel plezier te hebben in hun toverwerk, aldus een ander verslag.[281] Een journalist vroeg of er nooit eens iets vergeten werd of kwijtraakte. Nooit, zei persvoorlichter Watkins, als we zijn vertrokken staat er geen paaltje meer in de grond.[282] Het bewijs hiervoor werd in Arnhem geleverd. Daar werd na vertrek van het circus een achtergebleven koevoet op het terrein gevonden. Maar voordat de vinders zich konden afvragen wat ze ermee zouden doen, had Barnum & Bailey al gemerkt dat het ontbrak en kwam er iemand te paard aangesneld om het op te halen.[283]

Een goede en geregelde voeding

Speciale aandacht verdiende de maaltijdvoorziening. Barnum & Bailey was niet alleen een circus, maar ook een reizend restaurant, aldus de commentaren. Alles wat hiervoor nodig was, werd in drie grote wagens vervoerd. In de eerste zat de eettent en in de tweede de serviezen plus het keukengerei. De derde wagen kon worden opengeslagen en vormde dan ‘een kombuis met groote fornuizen’. In de eettent kregen alle medewerkers dagelijks hun maaltijden. Het was een grote tent van grijs linnen, die altijd als eerste werd opgebouwd, want ‘Barnum en Bailey begrijpen, dat een goede en geregelde voeding de menschen het best in hun humeur houdt, en zien daarin de eerste voorwaarde, waarop men veel en vluggen arbeid van hen vorderen kan’.[284]

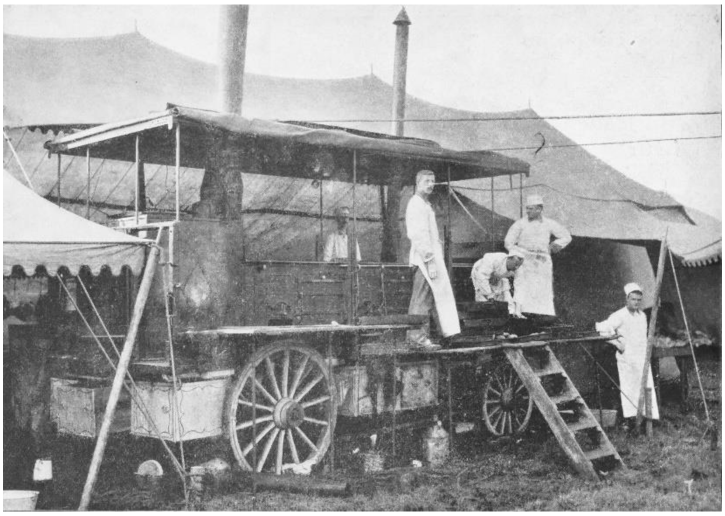

De keukenwagen, *Nederlandsche Illustratie,* 12-10-1901

In deze ‘dinner-hall’ stond in het midden een hoog buffet waar vijf mannen de borden doorgaven aan de af en aan dravende kelners.[285] Het eten was goed, om ieders ‘lichaams- en geesteskracht te versterken’.[286] Alcoholgebruik tijdens het werk was bij Barnum & Bailey ten strengste verboden, want

dat verzwakte de werkkracht en de discipline. Door het alcoholverbod ‘wordt voorkomen physiek nadeel zoowel als moreele verlamming, blijft de achting voor zich zelve bestaan, en wordt verhinderd dat enkele individuen zich uit het verband zouden rukken’.[287]

Verschillende kranten benadrukten de onderlinge gelijkheid van het personeel. Van hoog tot laag at iedereen dezelfde maaltijd, aan dezelfde tafels en van dezelfde borden.[288] Hoe ver de gelijkheid bij Barnum & Bailey daadwerkelijk ging, blijft een beetje onduidelijk. Schürmann maakte juist melding van een aparte tafel voor de directie, waar hij voor de lunch mocht aanschuiven.[289] Het eten was bijzonder goed: soep, vlees (‘stapels vleesch, roastbeef, beefsteak, kalfsvleesch, schapenvleesch’), aardappelen en een toetje.[290] ‘Een bedelaarswensch’, zo zei manager McCaddon tegen hem.[291]

Ook de dieren moesten natuurlijk eten. Schürmann somde op wat mens en dier dagelijks verorberden:

> Om een idee te geven van de reuzige kosten, die de exploitatie van dit circus met zich brengt, diene het volgende. Dagelijks, zoo vertelt mij de hoofdkok, worden in het circus gebruikt: 185 zakken haver. 61½ ton hooi. 5 ton stroo. 600 pond vleesch voor de wilde beesten. 50 pond visch voor de pelikanen en ijsberen. 1000 pond rundvleesch voor de circusbewoners. 800 pond schapen- en 400 pond kalfsvleesch. 4000 eieren gebruiken zij. 4 ton aardappelen. 700 bloemkoolen. 150 pond boter. 600 pond brood en 150 pond koffie.[292]

In Watergraafsmeer was het nog een ‘moeilijke kwestie’ geweest om de watertoevoer goed te regelen. Er was een ‘reusachtige massa’ drinkwater nodig voor het personeel, het publiek, de paarden en de andere dieren. Dit ging de capaciteit van Oud-Roosenburgh ver te boven. Gelukkig kon men gebruik maken van de watertoren van Bouwmaatschappij Linnaeuspark, vanwaar het water in wagens kon worden aangevoerd.[293]

Een wonderbaarlijke organisatie

De logistiek van Barnum & Bailey was dus een bijzonderheid. In Den Haag werd duidelijk hoeveel belang Barnum & Bailey hechtte aan de vaste manier van werken. Daar konden de voorstellingen van 19 september niet doorgaan vanwege de begrafenis van de Amerikaanse president McKinley (waarover meer in hoofdstuk 19). Een journalist veronderstelde dat het personeel het hierdoor wel wat rustiger aan kon doen en niet midden in de nacht alle wilde dieren hoefde te vervoeren. Maar nee, dat was geen goed idee. ‘Omdat het zeker niet volmaakt ordelijk gaan zou, wanneer het anders gaan moest dan anders!’[294]

Soms knoopten journalisten hier wat algemene beschouwingen over het organisatievermogen van de Amerikanen aan vast. *De Tijd* schreef:

> Schooner dan wat ook echter is de wonderbaarlijke organisatie van deze enorme onderneming. Wie de moeite neemt zich daarin te denken, te doorzien al die berekening, welke daar is noodig geweest, al die stiptheid, waarmee de bevelen worden uitgevoerd, hij geniet al volop van zooveel menschelijk kunnen.[295]

De *Nieuwe Groninger Courant* schreef een sociologische beschouwing over hoe gedisciplineerd alles eraan toeging. De werkwijze van de Amerikanen verschilde van die van Europeanen door de verschillende ‘grondregels van de sociaal-economische instellingen’.[296] De Amerikaanse werklieden voelden zich enerzijds een schakel in een keten en anderzijds een zelfstandig individu, aldus deze analyse. Ze waren beleefd als dat nodig was, maar konden brutaal zijn als het geen kwaad kon. Er

heerste een vanzelfsprekende gelijkheid, omdat ze wisten dat ze van elkaar afhankelijk waren voor het werk dat ze in hun eentje niet konden klaren. Er was sprake van 'communistische symptomen', zoals bij de gezamenlijke maaltijden. De Amerikanen hadden ook waardering voor mensen die zich door energie en volharding hadden opgewerkt. Iedereen kon de maatschappelijke ladder beklimmen. Het succes van Barnum & Bailey was te danken aan deze mentaliteit. Dit vond de verslaggever een groot verschil met Duitse fabrieken, die te maken hadden met werklieden 'onder den nadeeligen invloed van alcohol, met ontevredenheid en opruiing van niet-zelfstandige hulpkrachten'.

Ook de *Utrechtsche Courant* bekeek de logistiek van Barnum & Bailey sociologisch. Je kon het zien als een levend organisme, een 'sociaal-ethnografische verschijning'.[297] Alles werkte goed, mechanisch en geruisloos — zoiets kende Nederland niet. Het leek een beetje op een fabriek, maar de 'sociale kern' was heel anders dan in Europa, aldus deze krant. Bij het Amerikaanse circusbedrijf stond de individualiteit voorop, terwijl de Europese organisaties collectivistisch waren. Iedere arbeider van Barnum & Bailey werkte als een 'zelfhandelende en zelfdenkende schakel in de ketting'. Ze gehoorzaamden hun chefs, maar deden dat als vrij man, omdat ze wisten dat anders het werk langzamer en minder goed zou verlopen. De gehoorzaamheid had dus niets onwaardigs, niets vernederends.

De *Utrechtsche Courant* vervolgde dat de Amerikanen zonder jaloezie aanvaardden dat anderen hogerop kwamen. Je kon in de hiërarchie stijgen door je bekwaamheid of ervaring, zo vonden de Amerikanen, en het was dus welverdiend. Dit principe spoorde iedereen aan om ook zijn best te doen; het prikkelde de eerzucht. Dat was de kern van de zo vaak bespotte en verkeerd begrepen Amerikaanse vrijheid, aldus deze krant. Aan dit individualisme kon Europa met zijn vastgeroeste ideeën nog een voorbeeld nemen.

De logistiek van Barnum & Bailey werd in verschillende kranten vergeleken met een goed voorbereide veldtocht. In een legerkamp was ook alles strak gedisciplineerd en had iedereen een vaste plek volgens een sterk doorgevoerde taakverdeling. *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* schreef:

> Wanneer men nagaat, dat zij in een vreemd land reizen met een 1000tal menschen en honderden groote en kleine dieren, dat zij op vele plaatsen slechts één dag, op andere hoogstens twee dagen vertoeven, terwijl toch de voeding op tijd niets te wenschen overlaat, dan krijgt men alle respect voor de 'intendance' van het Amerikaansche 'uitspannings-etablissement'. Bij menige groote manoeuvre in eigen land klopt alles lang niet zoo goed als hier.[298]

ALS EEN LEGER

Dit was ook in Nederlandse legerkringen doorgedrongen. Af en toe kwamen er militairen bij Barnum & Bailey op werkbezoek. Hieruit viel 'zeer zeker voor onze intendance en generalen staf, in geval van mobilisatie, veel te leeren'.[299] Hoe kon je zo veel mensen en dieren het beste vervoeren en verzorgen? Hoe kon je zo snel een terrein opbouwen en afbreken?

Sommige verslaggevers dachten bij de circustournee overigens meer aan een invasie. De *Deli Courant* schreef sarcastisch dat Nederland schijnbaar in vrede met alle mogendheden leefde, maar dat het land zuchtte onder de Amerikaanse bezetting van Barnum & Bailey. De pas gekozen Tweede Kamer trok geen enkele aandacht meer nu het circus in Den Haag was. De mensen hadden veel meer oog

voor ‘Bailey’s freaks dan voor welke parlementaire abnormaliteiten ook’.[300] In *De Telegraaf* werd de vergelijking gemaakt met de veroveringen van Napoleon:

> De dag nadert, waarop ook Amsterdam zal worden overweldigd. Maanden lang wordt reeds systematisch aan zijn val gewerkt, en Woensdag wordt de hoofdstad stormenderhand genomen. Wij zien het aankomen en machteloos staan wij daar tegenover. (…) [V]ia Zutphen, waar de wereldveroveraar gister was, Nijmegen waar hij vandaag en morgen is gaat hij op Utrecht en Amsterdam los. (…) Het is ongeveer 4 jaar geleden dat deze moderne Napoleon drie groote stoomboten uitrustte, daarin alles laadde, wat nu tot deze Grootste Tentoonstelling der wereld behoort om daarmee zijn inval op het Europeesch vasteland te beginnen.[301]

De logistiek van Barnum & Bailey wordt ook tegenwoordig nog als bijzonder gezien. Janet Davis beschrijft de onderneming als een bedrijf op wielen en als een schoolvoorbeeld van de moderne wereld.[302] Enerzijds was de onderneming hypermodern met zijn treinvervoer, uitgekiende logistiek en werklieden die uiterst gedisciplineerd werkten als in een fabriek. Anderzijds appelleerden de exotische mensen en dieren aan het idee dat het verdwijnende soorten waren uit een pre-industriële tijd. Net als toenmalige journalisten ziet Davis een verband met de industriële productieprocessen die in deze periode steeds uitgekiender en efficiënter werden. Denk aan de lopende band waar iedere arbeider steeds maar weer hetzelfde schroefje moest aandraaien. De Amerikaan Frederick Taylor had een grote bijdrage geleverd aan deze moderne arbeidsorganisatie. Rond 1880 had hij de bewegingen van arbeiders geanalyseerd om de massaproductie tot het uiterste te optimaliseren. Toverwoorden daarbij waren standaardisatie en efficiëntie. Barnum & Bailey hadden zijn lessen goed geleerd.

Ook historica Andrea Ringer beschrijft de bedrijfsmatige kant van de grote circussen.[303] Alles draaide om het motto ‘bigger is better’. De Amerikaanse circussen van rond 1900 waren onderdeel van de zakelijke wereld, met winstoogmerk, fusies, monopolies en kapitalistische bedrijfsvoering. Het waren grote ondernemingen, gericht op efficiëntie, optimale logistiek en winst. Ook de arbeidsverhoudingen maakten hier deel van uit, inclusief onderbetaling van het personeel, arbeidsconflicten en stakingen. Dat is echter een kant van het verhaal die in de berichten over Barnum & Bailey nauwelijks werd vermeld.

SCHRAMMEN EN LICHTE KWETSUREN

Af en toe ging er natuurlijk toch iets mis. In Den Haag kwam een echtpaar ‘door eigen onvoorzichtigheid’ onder een van de grote wagens.[304] De man raakte gewond aan hoofd en arm, terwijl de vrouw ‘inwendige kwetsuren’ had. Beiden werden per rijtuig naar het ziekenhuis gebracht. De geschiedenis vermeldt niet hoe het hen verder is vergaan.

In Den Bosch stortten de tribunes met de goedkoopste zitplaatsen gedeeltelijk in. Onder luid gekraak gingen ze schuiven op de losse zandgrond. Het liep wonderwel goed af, met slechts wat schrammen en ‘lichte kwetsuren’.[305] De ergste gewonde was een boerenmeisje dat ‘een groot deel van haar fraai stel tanden’ had verloren.[306] De show ging door en het grootste deel van het publiek merkte er niets van. Alleen de olifanten toonden met dof gebrom hun afkeuring voor de chaos. Ze werden pas weer rustig toen iedereen een nieuwe zitplaats had gekregen.[307]

De Amerikanen wisten ook te improviseren als dat nodig was, zo schreven de kranten. In Watergraafsmeer was het tijdens de opbouw noodweer, waardoor de regen langs de tenten

stroomde en het terrein half onder water kwam te staan. Vliegensvlug werd er een afwateringsgreppel gegraven. De gaten in de grond werden met steenkolengruis gedicht en er werd stro op de grond gelegd 'zoodat niemand voor vuile schoenen of kleeren benauwd behoefde te wezen.'[308]

Ook in de organisatie verliep niet alles vlekkeloos, zoals bij de kaartverkoop. De Amerikanen begrepen het Nederlandse geld niet zo goed, waardoor mensen soms te weinig wisselgeld kregen. Boze tongen beweerden dat dit opzet was:

> Zoo was de verkoop van de tickets een ware Janboel, en werd menigeen daar op inderdaad Amerikaansche wijze bezwendeld. Er heerschte voortdurend gedrang, en als men zijn plaatsen had gekocht en betalen wilde, dan diende men dat bij voorkeur te doen met gepast geld, daar de Amerikaansche ticket-keepers eene merkwaardige onbegrijpelijkheid aan den dag legden wanneer zij geld moesten teruggeven.[309]

Maar dat waren allemaal slechts kleinigheden bij de spectaculaire wereldtentoonstelling met zijn indrukwekkende organisatievermogen.

TOT OVER JE SCHOENEN IN DE MODDER

Soms had het publiek pech, zoals in Groningen, waar meer dan duizend mensen geen kaartje meer konden krijgen en onverrichter zake weer naar huis werden gestuurd. 'Er waren er, die er een reis van 6 uur voor hadden gemaakt', meldden de kranten.[310]

Ook het publiek in Arnhem werd teleurgesteld. In die regio was de 'gelegenheid voor openbaar vermaak (...) zóó gering' dat de mensen van heinde en verre naar Arnhem waren gekomen.[311] Maar het weer was zo slecht, dat het terrein onbruikbaar was en een deel van de voorstellingen werd afgelast:

> Reeds Zaterdagavond vielen er geweldige stortregens, waardoor het in de tenten, die niet waterproof waren, vry onaangenaam werd voor het publiek. En Zondag regende het, stortregende het soms, den geheelen dag door. Het terrein van de weide voor Sonsbeek werd daardoor in een moeras veranderd, en het werd daardoor onmogelyk, de Zondagavondvoorstelling te doen doorgaan, een groote teleurstelling, niet alleen voor Barnum en Bailey zelf, maar ook voor de houders van reeds gekochte kaarten (…) Om half zes 's avonds begonnen de volgeladen wagens reeds weer naar het station te ryden, met ontzaggelijke moeite door de talryke spannen paarden van het modderige terrein afgebracht.[312]

De *Arnhemsche Courant* mopperde dat het terrein nog wel van tevoren door zogenaamde deskundigen was gekeurd. Nu waren mensen hun geld kwijt en zouden ze zich in de toekomst wel extra bedenken voordat ze weer helemaal naar Arnhem kwamen. Voor de Amerikanen maakte dat niets uit, want die waren alweer weg, 'doch Nederlandsche ondernemers dragen er de schade door.'[313]

Barnum & Bailey en de bezoekers troffen het ook elders niet met het weer. Tijdens de hele tournee waren er berichten over hevige regen en veel modder. Ook in Utrecht regende het bij aankomst pijpenstelen: 'Christenziele, wat 'n weer! De regen viel niet, hij stroomde neer. Iets later op den morgen kwam er nog een donderbuitje tusschen door'.[314] De wagens zakten diep in de modder weg en moesten door tien tot veertien paarden worden losgetrokken. Onderweg werd in het

Wilhelminapark een laan 'geheel omgeploegd' en ook andere wegen raakten beschadigd.[315] De klinkers raakten schots en scheef en gaven 'den aanblik van een doos met dominosteenen die lang en hevig daar elkaar geschud waren'.[316] De schade werd op *f* 700,- geschat en werd door Barnum & Bailey direct aan de gemeente vergoed.[317] Maar al met al was er zo veel vertraging dat alles niet op tijd klaar was, waardoor de middagvoorstelling moest worden afgelast.

In Watergraafsmeer was het eveneens een grote modderpoel geworden door de vele regen. Vooral op 16 september had het onafgebroken geregend. De *Telegraaf* meldde:

> Vermakelijk was de terugtocht van het publiek langs het smalle weggetje, waar al de tentjes zijn opgeslagen. Daar zakte men tot over de schoenen in de modder; er waren veel mopperaars, maar bij zoo'n gelegenheid is het 't best de zaak van den vroolijken kant op te nemen. Men hoorde kreten als 'Ik verdrink', 'Ik zak weg' en 'Jan, zie je nog geen land?', terwijl de menigte voetje voor voetje, man aan man, in de zwarte duisternis voortschoof.[318]

Eenmaal in de grote voorstellingstent aangekomen kwam je van de regen in de drup.[319] Het tentdoek hield de regen wel enkele uren buiten, maar daarna begon het te lekken. De circusknechten moesten er met sponzen en dweilen aan te pas komen om de zittingen te drogen. De circusartiesten deden net alsof er niets aan de hand was, maar je kon merken dat zij er ook last van hadden en dat ze hun sprongen wat voorzichtiger maakten om niet uit te glijden.[320]

De *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* vond de 'allergeweldigste donder- en regenbui' eigenlijk typisch Amerikaans. Misschien was het wel onderdeel van de Barnumreclame.[321] De *Franeker Courant* wist het wel te waarderen hoe de Amerikaanse 'Buffalo Bills' er toch wat van maakten:

> Maar, ofschoon de tenten in 't water zaten en de plasregens onophoudelijk meer water neerstortten, Buffalo-Bill bleef zijn Amerikaanschen geest behouden. Hulde daarom den grooten Bailey, die de lamziekigheid uit de Hollandsche 'bodys' weet te verdrijven en in regen en wind de arme menschen-zieltjes weet te doordringen met de koesterende warmte van behagelijk amusement. Want geloof maar vrij, het is een kunst om te midden van zooveel wat ontstemt en ter neerdrukt zijn vroolijkheid en opgewektheid te behouden.[322]

9

SPELLING

INDIEVIEDU'S IN HET SIRKUS

Wat 't voor 'n instelling is, wat er tezien is, laat 'k nu buiten bespreking. 'k Heb hier zo'n 28 pagiena's groot reklame-boek voor me liggen, 't welk zo wat overal verspreid wordt, 't zal dus genoeg bekend zijn. Maar ik wil hier even wijzen op 't grenzeloze brutale van dergelike indieviedu's, van dergelike inrichtingen.

De vrije socialist, 25-09-1901[323]

De Vrije Socialist was niet zo enthousiast over Barnum & Bailey, zoals bleek uit de eerder genoemde ingezonden brief van 'Johan'. Het leek wel of Rotterdam besmet was met een 'besmettelike ziekte' die 'epiedemies' was geworden:

> Wat 't voor 'n instelling is, wat er tezien is, laat 'k nu buiten bespreking. 'k Heb hier zo'n 28 pagiena's groot reklame-boek voor me liggen, 't welk zo wat overal verspreid wordt, 't zal dus genoeg bekend zijn. Maar ik wil hier even wijzen op 't grenzeloze brutale van dergelike indieviedu's, van dergelike inrichtingen.[324]

Wat in dit bericht opvalt, is niet alleen de inhoud, maar ook de spelling. Hier werd een vereenvoudigde spelling gebruikt, te herkennen aan het gebruik van de apostrof ('k), de i in plaats van de ij (dergelike) en de ie (indieviedu's). Verder wordt er 'grenzeloze' geschreven, waar in 1901 'grenzelooze' gebruikelijk was. Dat er een bericht in vernieuwde spelling in de pers verscheen, was een succesje voor de spellinghervormers uit die tijd. Toch was het maar een heel klein succesje, want wie de kranten uit 1901 doorbladert, ziet deze nieuwe spelling vrijwel nergens. Zelfs in *De Vrije Socialist* staat Johans bericht tussen alle andere tekst in de toen gebruikelijke spelling.

VEREENVOUDIGING

In discussies over de juiste spelling kunnen de gemoederen hoog oplopen. Dat was rond 1901 niet anders dan tegenwoordig. Sinds 1894 kende Nederland de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze schrijftaal, die streed voor een modernisering van de spelling. De vereniging gaf vanaf 1897 een blad uit, simpelweg *Vereenvoudiging* geheten.

Nederland kreeg in 1804 voor het eerst officiële spellingsregels, opgesteld door hoogleraar Matthijs Siegenbeek.[325] In die periode viel Nederland onder Frans gezag en een vaste spelling paste in het Franse beleid van meer nationale eenheid op allerlei gebied, zoals taal, wetgeving, maten, gewichten, naamgeving en burgerlijke stand.

Al snel kwam er de nodige kritiek op de spelling van Siegenbeek, onder meer van de bekende schrijver Willem Bilderdijk, die eigen spellingsregels opstelde. In 1863 verscheen er een nieuw spellingssysteem, dit keer van de taalgeleerden Matthias de Vries en Lamert Allard te Winkel. Hun spellingsregels werden niet algemeen verplicht gesteld, maar de Nederlandse overheid besloot in 1883 wel om ze in alle officiële stukken te hanteren. In Vlaanderen was de spelling van De Vries en Te

Winkel al eerder geaccepteerd en Transvaal volgde in 1888. Hiermee was de discussie over de juiste spelling natuurlijk niet voorbij. Ook het systeem van De Vries en Te Winkel werd bekritiseerd. Vooral taalkundige Roeland Anthonie Kollewijn roerde zich en publiceerde een spraakmakend artikel, getiteld 'Onze lastige spelling' (1891). De Vereniging tot Vereenvoudiging van onze schrijftaal werd opgericht met Kollewijn als voorzitter.

Jaargang 1901 van het tijdschrift *Vereenvoudiging* geeft een mooi inkijkje in de discussies. Ook toen werd er al geklaagd dat de jeugd niet kon spellen. Het blad schreef hierover dat kinderen het op school moesten leren, maar dat dit onvoldoende gebeurde. Zelfs in het hoger onderwijs konden leerlingen geen foutloos opstel schrijven. Volgens Kollewijn lag dat niet aan die leerlingen, noch aan hun leraren, maar aan de spelling. De principes van De Vries en Te Winkel waren misschien theoretisch wel goed onderbouwd, maar ze waren voor de meeste mensen te moeilijk. Bijna niemand kon foutloos spellen, omdat de spelling niet aansloot bij de manier waarop woorden werden uitgesproken. Er waren talloze voorbeelden van onlogische verschillen, zoals

> de redeloze spelling van boomen en heeren, naast komen en meren, van flesschen naast messen, van bruidssuiker met ss naast wijste met s, van hondenwagen met n naast hondekar zonder, van ossenbloed naast osselapjes.[326]

In de *Vereenvoudiging* kon je lezen welke spelling de vereniging voorstond en uiteraard was het blad zelf ook in vereenvoudigde spelling geschreven. Voor hedendaagse lezers ziet dat er soms grappig uit, met woorden als viezietekaartje, konkluzie, konsekwensie en brosjures. Speerpunten van de vereenvoudigde spelling waren het achtervoegsel 'lik' (vrolik in plaats van vrolijk), het weglaten van de sch aan het einde van woorden (mens in plaats van mensch), het weglaten van onnodige dubbele klinkers (boze in plaats van booze) en het weglaten van verbuigings-n ('ik heb de hoed op de stoel gelegd' in plaats van 'ik heb den hoed op den stoel gelegd'). Ook populair was het gebruik van apostroffen, zoals in 'En 't is ook 'n legende geworden'. In de *Vereenvoudiging* werden de gewenste veranderingen geïllustreerd door een voorbeeld:

> Sprak u niet van die valse gulden? in plaats van Spraakt gij niet van dien valschen gulden?[327]

Maar ook binnen de vereniging werden verwoede discussies gevoerd. Sommigen vonden dat je voorzichtig moest zijn met 'de Vereenvoudigde', om mensen niet op de kast te jagen. Je kon het beste even wachten tot een woord in nieuwe spelling een beetje was ingeburgerd. Anderen gingen veel verder en spelden zo veel mogelijk fonetisch. Het leverde soms wel dilemma's op, zoals bij de schrijver Marcellus Emants, die tevens bestuurslid van de vereniging was. Hij wist het af en toe niet meer, want wanneer was iets ingeburgerd? 'Mag je al schrijven ieniesiatief, sieviele zaak, geïnkriemieneerd?', vroeg hij zich af. Hij had wel belang bij een duidelijk antwoord, want binnenkort ging hij weer een nieuw boek publiceren. 'Vast in mijn schrijven voel ik mij nog niet', bekende hij.[328]

Een van grootste kwesties was het ie-vraagstuk. Moest je 'tietel' schrijven, of toch 'titel'? Deze vraag hing samen met het fenomeen bastaardwoorden, dat wil zeggen woorden die uit een andere taal afkomstig waren, zoals lokomotief, horloozje, kanapee of buro. Er waren allerlei voorstellen hoe je dit moest oplossen, maar hoe je het ook deed, er waren altijd voorbeelden waarin het inconsequent werd. In de jaarvergadering van 1901 stelde de vereniging daarom een speciale commissie aan om zich over de ie-kwestie te buigen.[329]

Vlugschriften en mondelinge opwekking

De vereniging probeerde op allerlei manieren om de Vereenvoudigde onder de aandacht te brengen. ‘Véél is er nodig voor de Propaganda van ons streven’, schreef het blad.[330] (Het woord propaganda had in 1901 nog niet de negatieve bijklank die het tegenwoordig heeft). De vereniging had hiervoor een Propaganda-Kommissie. Het verenigingsblad was een belangrijk kanaal, maar de lezers daarvan waren natuurlijk al bekeerd. De vereniging wilde vooral mensen in het onderwijs overtuigen om de Vereenvoudigde te gaan gebruiken. Want leraren konden immers de nieuwe spelling in hun onderwijs opnemen en wie de jeugd heeft, heeft de toekomst. Daarom meldde de vereniging verheugd dat er zo’n 80 leraren lid waren.[331] Verder hield men regelmatig lezingen, bijvoorbeeld op 6 maart 1901 in Arnhem tijdens een bijeenkomst van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen. Dit bood bovendien een uitgelezen kans om vooraf en na afloop propaganda te maken met ‘vlugschriften en door mondelinge opwekking onder de leden van het Nut’.[332]

Ook schrijvers en journalisten waren natuurlijk belangrijk voor de spellingshervormers. Een aantal van hen was al lid van de vereniging. Zo was de hoofdredacteur van de *Arnhemsche Courant* bij de oprichting betrokken geweest. En zoals gezegd zat schrijver Marcellus Emants in het bestuur. Verder hield de vereniging een lijst bij van publicaties waarin de Vereenvoudigde werd gebruikt. Redacties van tijdschriften en kranten kregen informatie toegestuurd. Zo waren er honderden brochures naar ‘Insulinde’ (Nederlands-Indië) verstuurd en daar was het verhaal zo goed aangeslagen dat er een nieuwe afdeling van de vereniging was opgericht.[333]

De *Hollandsche Revue* was een succesverhaal voor de vereniging. Dit tijdschrift moest in eerste instantie niets hebben van de Kollewijnse spelling. In een zeven pagina’s tellende recensie werd Kollewijns boek bekritiseerd.[334] De recensent zag de noodzaak van een vereenvoudigde spelling niet in. Sterker nog, het irriteerde hem. Je kon prima de officiële spelling aanhouden, ook als die voor een deel van de mensen te moeilijk was. Wat was er mis mee als ‘zekere maatschappelijke kringen’ zich niet aan De Vries en Te Winkel hielden? Wat maakte het uit of een loodgieter zijn rekening niet helemaal correct spelde? Als de bedoeling maar duidelijk was. Voor ‘het hóógere taalleven van een volk’ lag het volgens de recensent anders. In wetenschap en kunst moest de hogere spellingskunst worden aangehouden. Voor intellectuelen was de taal immers een uiting van het ‘hoogste intellektueel bestaan van den geest’. En voor schrijvers was de taal een muziekinstrument ‘tot verklanking van de innigste émoties van de ziel’. Wie op die terreinen zich niet aan de ‘van hoogere ontwikkeling getuigende schrijfwijze’ houdt, is een taalproletariër, nog steeds volgens de recensent. Het was bijzonder kwalijk dat schrijvers als Emants deze ‘ambachtsspelling, dit keuken- en winkel-hollandsch’ gebruikten. Alsof ze op een salonfeest in hemdsmouwen kwamen binnenlopen.

Als reactie op deze recensie had de propagandacommissie enkele exemplaren van *Vereenvoudiging* aan de *Hollandsche Revue* gestuurd, zodat men zich daar eerst eens goed op de hoogte kon stellen. Dat had hoofdredacteur Netscher op voorbeeldige wijze gedaan en daarna was hij bekeerd. Hij schreef een heel artikel over Kollewijn, waarin hij zelfs voorzichtig enkele elementen uit de vereenvoudigde spelling hanteerde. En niet veel later werd hij lid van de vereniging. Hij schreef vol bewondering over Kollewijn als een man van karakter,

> die niet voor spot uit de weg is gegaan, zich door hoon noch lachlust heeft doen ontmoedigen, maar die de taaiheid van wilskracht en de koppige onverzettelikheid van een overtuigd man der wetenschap bezit, om ten koste van véél, van alles bijna, zijn doel te blijven najagen, z’n stelsel te blijven verdedigen.[335]

Alle propaganda kostte natuurlijk wel geld en het verenigingsblad deed dan ook regelmatig een oproep aan de leden. Zij betaalden lidmaatschapsgeld, maar: ‘wie meent meer te kunnen betalen, laat die zijn bijdrage verhogen, ter wille van de goede zaak’.[336]

De vereniging voelde een warme band met de Afrikaners vanwege de taalverwantschap. Er was in Zuid-Afrika een aantal Nederlandse onderwijzers actief die het Nederlands onderwezen aan de jeugd. De angst was dat het Afrikaans-Nederlands anders zou verdwijnen door het oprukkende Engels. En de taal vormde een belangrijke verwantschap tussen beide landen, zo luidde de algemene opvatting. De onderwijzers waren daar dus om

> ‘n groot werk te doen: te dienen het broedervolk ginds en het stamvolk hier, veroverend, heroverend ‘n gebied voor onze moedertaal, vestigend, bevestigend het Groot-Nederland.[337]

De vereniging zag hierin ook een rol weggelegd voor de vereenvoudigde spelling, want meer nog dan in Nederland was De Vries en Te Winkel te lastig voor de Zuid-Afrikaanse jeugd: ‘di Hollanse grammar is toch al te swaar’. De inspanningen hadden succes, want in 1905 werden Kollewijns spellingsregels door Transvaal grotendeels overgenomen.

In Nederland werd de vereenvoudigde spelling voorlopig slechts door enkele journalisten en auteurs gebruikt. Eerdergenoemde Johan was een van de weinigen die bij het mopperen over Barnum & Bailey de vereenvoudigde spelling hanteerde. Hij keerde zich tegen de grenzeloze brutaliteit van de onderneming en van ‘dergelike indieviedu’s’ die geld kwamen verdienen terwijl er zoveel ellende in het land was. De optredens vond hij bovendien mensonterend, want de artiesten werden genoodzaakt op te treden vanwege hun ‘ekonomiese omstandigheden’. Ook voor de arme dieren was het vreselijk, want die moesten ‘rennen en hollen door ‘t sirkus’ terwijl de zwepen knalden. En dat alleen voor het genot van het publiek, bij de ‘grasie’ van de mensen die Barnum & Bailey zagen als voorbeeldige ‘steunpielaren van wetenschap en kunst’.[338]

Uiteindelijk is een deel van Kollewijns voorstellen in de officiële Nederlandse spelling overgenomen. Andere delen van zijn vereenvoudigde spelling hebben het niet gehaald en voor hedendaagse lezers ziet het er daarom nogal komisch uit.

❧

10

WILHELMINA EN HAAR PRINS-GEMAAL

TROUWEN MET HET RIJKSTE MEISJE VAN NEDERLAND

gesteld zijn! Barnum & Bailey hebben n.l. de eer genoten een bezoek te ontvangen van den Prins-Gemaal. Er was een aparte loge, versierd met de Amerikaansche en Nederlandsche vlaggen voor hem en zijn gevolg in gereedheid gebracht. De Prins genoot bijzonder, vooral van de wedrennen. Bij het binnenkomen van den Prins-Gemaal juichte het publiek hem levendig toe; bij het heengaan speelde de muziek het Wien Neerlandsch Bloed.

Zutphensche Courant, 24-09-1901[339]

Op 7 februari 1901 trouwde Koningin Wilhelmina met Prins Hendrik. Dit was een minstens zo grote publiekstrekker als Barnum & Bailey later dit jaar. Al weken van tevoren begonnen de kranten het enthousiasme voor de grote dag aan te wakkeren. Ze schreven uitgebreid over de huwelijksfestiviteiten, over het bruidspaar, over de Oranjes in het algemeen, over de buitenlandse gasten, over de huwelijkscadeaus en over de inzamelingen daarvoor. Op de dag zelf kwamen enkele kranten met speciale feestnummers. In de loop van het jaar leerde Nederland zijn nieuwe prins wat beter kennen.

EENVOUDIGE, WARE LIEFDE

Een half jaar later, op zaterdagavond 21 september 1901, bezocht Prins Hendrik een voorstelling van Barnum & Bailey in Den Haag. Hij was in gewone burgerkleding en werd vergezeld door enkele militairen. Hij zat in een speciale loge, die was versierd met Amerikaanse en Nederlandse vlaggen. Bij binnenkomst werd hij luid toegejuicht door het publiek. Toen hij vertrok, speelde het muziekkorps Wien Neêrlandsch Bloed, het toenmalige Nederlandse volkslied.[340]

Prins Hendrik toonde zich enthousiast over de voorstelling. Hij stond bekend als groot paardenliefhebber en genoot vooral van de paardenraces. Het circusbezoek zal zijn populariteit goed hebben gedaan, volgens de *Deli Courant,* want de Nederlanders leken hem slechts langzaam te gaan waarderen. Bij eerdere openbare optredens leek hij altijd een stijve militair met een 'onbeweeglijk gezicht'.[341] Het gejuich was meestal vooral voor koningin Wilhelmina en niet voor haar man. En eigenlijk hoorde dat ook zo, vond de *Deli Courant,* maar de populariteit van Wilhelmina's kersverse echtgenoot groeide wel:

> De Prins is hier geheel ingeburgerd en begint hoe langer zoo meer ons leven mee te leven. Soms ziet men hem heel in de vroegte door de straten wandelen, met weinig of geen geleide, om de stad te leeren kennen. Hij geeft dan vriendelijk den groet, dien men hem brengt, terug (...) Z. K. H. leeft met ons openbaar leven mede; zoo woonde hij o. a. de opening bij van het congres voor zondagsrust.[342]

Terug naar het begin van Hendriks leven in Nederland. Deze Pruisische hertog was eind 1900 naar Nederland gekomen als verloofde van Koningin Wilhelmina. Zij was in 1898 koningin geworden, 18 jaar oud. Een huwelijk was de volgende belangrijke stap in haar leven, want de dynastie van Oranje-Nassau moest natuurlijk worden voortgezet.[343] Prins Hendrik was een geschikte kandidaat. Hij was van Duitse adel, maar uit een bescheiden tak, zodat hij Wilhelmina niet zou overvleugelen. Bovendien was hij protestant. Voluit heette hij Heinrich Wladimir Albrecht Ernst, hertog van Mecklenburg-Schwerin. In de kranten werd verzekerd dat het huwelijk geen 'politieke berekening' was, maar dat het ging om 'eenvoudige, ware liefde'.[344] De Nederlands-Indische krant *De nieuwe vorstenlanden* wist van hun kennismaking haast een sprookje te maken. Tijdens een bezoek aan Duitsland had Wilhelmina haar toekomstige echtgenoot bij toeval ontmoet. Er bloeide een verstandhouding op na een ongelukje met Wilhelmina's rijtuig en een bezeerde hand van Hendrik. Dit was tegen de zin van de Duitse keizer, volgens dit romantische verhaal, maar Wilhelmina zette het huwelijk door.[345]

Ter gelegenheid van het huwelijk verscheen er een fraai uitgegeven gedenkboek.[346] De lezer kon daarin nagenieten van de bijzondere dag, van de geschenken en van alle festiviteiten. Verder waren er uitgebreide portretten te lezen van het echtpaar en hun familie. Het boek begon met de achtergronden van Hendrik. Hij werd beschreven als eenvoudig en burgerlijk, met 'algeheele afwezigheid van voornaamheid en hoogheid'. Hij was deugdzaam opgevoed, met veel lichamelijke oefening, eenvoudig voedsel en 'uitsluiting van prikkelend genot'. Dit portret van een 'gewone' man paste goed in het streven van het Nederlandse koninklijk huis om zich meer als gewone burgers te presenteren. Wilhelmina en haar moeder Emma hadden veel door het land gereisd om onder de mensen te komen en dit beeld van zichzelf te tonen.[347]

De kranten namen veel van de verhalen uit het gedenkboek over, vooral over Hendriks liefde voor de jacht. Het *Algemeen Handelsblad* liet de lezers meegenieten van zijn jachtavonturen. Hij had in Senegal een krokodil aangeschoten, maar het dier leefde nog en probeerde terug in het water te komen. Hendrik wist dat heldhaftig te voorkomen:

> in plotselingen angst, dat die zoo zuur verkregen buit hem nog in 't laatste oogenblik ontsnappen zou, wierp hij zich, zonder zich te bedenken, op den krokodil, pakte diens woest heen en weer zwaaienden staart en trok dezen met verbazende kracht uit den poel terug. Verstomd van ontsteltenis zagen de Singhaleezen, die blijkbaar zulk een stoutmoedigheid nog nooit aanschouwd hadden, op den koenen Duitschen vorstenzoon toe.[348]

Met dergelijke verhalen werd Wilhelmina's echtgenoot aan zijn nieuwe volk voorgesteld.

EEN GOUDEN VINGERHOED

Om het huwelijk te vieren werden in het hele land feestelijkheden georganiseerd door vele plaatselijke feestcomités. Overal waren er inzamelingen voor een nationaal geschenk aan het vorstelijk paar. Iedere Nederlander kon een bijdrage geven, hoe bescheiden dan ook. Zo liet men bijvoorbeeld in Tilburg weten:

> om echter iedereen in de gelegenheid te stellen, zijne gift, hoe gering ook, bij te dragen, zal tevens gelegenheid worden gegeven, die in een zak te werpen. De commissie vertrouwt, dat door alle ingezetenen grootere of kleinere sommen zullen worden bijgedragen, ten einde het Huldeblijk inderdaad een Nationaal geschenk worde.[349]

Er werden allerlei ideeën geopperd voor een geschikt cadeau. Sommigen stelden een geldbedrag voor dat de vorstin zou mogen besteden aan een goed doel naar eigen keus, bijvoorbeeld:

> de stichting van een 'tehuis' voor minvermogende kinderen, zonder onderscheid des geloofs, of liever een 'speelplaats' waar zij zich na schooltijd vermaken en zich des winters verwarmen konden. (…) Jonge en oude dames, die niets om handen hebben, zouden zich kunnen wyden aan de opvoeding der kleinen, hen leeren en bezighouden. (…) [Dit] zou bijdragen tot verhooging van het zedelijk gehalte des volks.[350]

Het zal niet verbazen dat dit idee het niet gehaald heeft. De keuze viel uiteindelijk op een sieradenset, bestaande uit een diadeem, een collier en twee armbanden. Verder waren er allerlei maatschappelijke organisaties die met een eigen huldeblijk kwamen. Dat was natuurlijk een mooie manier om jezelf als organisatie te profileren. Een greep uit de lange lijst: de Hollandse sportclubs boden de koningin een buste van Hendrik aan, waarvoor hij speciaal was gaan poseren bij beeldhouwer Pier Pander.[351] De Haagse Kunstvereniging Pulchri Studio kwam met een 'kunstkast' met meer dan honderd aquarellen, tekeningen en reliëfs. Die boden een prachtige blik op de Haagse kunstwereld van die tijd, met werken van onder meer Jozef Israëls, Hendrik Willem Mesdag, Jan Toorop, Suze Robertson en Sientje Mesdag-van Houten.[352] Het Nederlandse leger schonk een schilderij van J. Hoynck van Papendrecht, waarop een eerdere Nederlands-Pruisische ontmoeting was afgebeeld, namelijk tussen legertroepen van beide landen aan de vooravond van de slag bij Waterloo (1815). Er zat een oorkonde bij in een fraai versierde, zilveren doos.[353] De Nederlanders die in Frankrijk woonden, kwamen met een tafelstuk: een 'surtout de table. Het geheel: de corbeille, de spiegelplaat, de vier lage tweeluchters, is van zwaar zilver, in Louis XV-stijl uitgevoerd'.[354]

De Nederlandse kolonies lieten zich evenmin onbetuigd. De inwoners van Curaçao stuurden twaalf zakdoeken van 'Spaansch werk', in een kistje van Curaçaose houtsoorten, versierd met schildpad en goud uit Aruba.[355] Onder Surinamers was de nodige verontwaardiging ontstaan omdat ze niet mee mochten doen met het nationale huwelijkscadeau. Zij waren toch ook Nederlanders? Een gezamenlijk cadeau zou hebben laten zien dat 'Nederland en zijn koloniën één zijn in liefde voor koningin Wilhelmina'.[356] Maar het nationale comité in Nederland hield Suriname erbuiten omdat er niet genoeg tijd zou zijn om een gemeenschappelijk cadeau te organiseren.

Ook de inwoners van Nederlands-Indië organiseerden hun eigen geschenk: de Indische Zaal in Paleis Noordeinde. Het ontwerp hiervoor werd eind 1901 gemaakt en de zaal was pas in 1906 klaar. De decoraties, betimmering en meubels waren door vele vaklieden uit de hele kolonie vervaardigd.[357]

Verder stuurden de Nederlandse ingezetenen uit Singapore een in zilver gevat album met foto's van de stad en omgeving.[358] Uit het Molukse Banda kwam er een 'prachtalbum' met foto's en tekeningen, met de gelukwensen en handtekeningen van bijna alle inwoners.[359] *Het Vaderland* waarschuwde dat het ingezamelde bedrag in de kolonies niet moest worden gezien als maatstaf voor de waardering voor de vorstin. De meeste mensen konden gewoonweg niet veel missen.[360] Het was bovendien geld dat de armzalige bevolking beter kon gebruiken om rijst te kopen, vulde *De Preanger-bode* aan. 'Denkt ge dat Koningin Wilhelmina ons Huldeblijk zou willen aanvaarden, als ze wist, dat het voor zulk geld gekocht was?' En bovendien: 'Wat voelt de eenvoudige inlander voor 't Huis van Oranje? Wat voelt hij voor Koningin Wilhelmina?' [361]

Ook veel buitenlandse mogendheden stuurden geschenken. Een opmerkelijk cadeau kwam van Paul Kruger, die ten tijde van het huwelijk in Nederland verbleef. Ome Paul schonk Wilhelmina een

gouden vingerhoed, die symbool stond voor werkzaamheid.[362] Er was een groep werkende jonge vrouwen op afgebeeld, gemaakt door de beroemde Franse graveur Vernon. Er zouden reproducties van de vingerhoed in de handel worden gebracht, zodat vrouwen en meisjes die zouden gebruiken 'als zinnebeeld van den vrede'.[363]

Staatshoofd versus gezinshoofd

Voordat Wilhelmina en Hendrik trouwden, waren er eerst een aantal wettelijke kwesties uit de weg geruimd. [364] Om te beginnen moest het parlement het huwelijk goedkeuren. Dit verliep zonder problemen. Zelfs de socialist Troelstra, die een fel tegenstander van de monarchie was, hield zich rustig. Hij zei tijdens het Tweede Kamerdebat dat hij zich niet wilde verzetten tegen een instelling die de twintigste eeuw toch niet zou overleven, waarna hem snel het woord werd ontnomen. Hendrik werd genaturaliseerd tot Nederlander, om te voorkomen dat de koninklijke kinderen Duits zouden worden.

Er ontstond wel veel debat over de vraag of Hendrik een eigen toelage van de staat moest krijgen, zoals tot dan toe gebruikelijk was bij andere leden van het koninklijk huis.[365] Als hij geen eigen toelage zou krijgen, zou hij van zijn eigen vermogen moeten leven of zijn handje moeten ophouden bij Wilhelmina. Dat vonden veel mensen vernederend voor een man en bovendien zou hij dan zijn representatieve taken niet goed kunnen vervullen. Maar tegenstanders voerden aan dat een jaarbedrag voor Hendrik een aanslag op de schatkist was. Dit zou kritiek van 'democraten' (lees socialisten) in de hand werken: de regering kon nooit geld missen voor de armen, maar was nu van plan 'om een rijken hertog te gerieven, die met het rijkste meisje van Nederland zal trouwen'.[366] Uiteindelijk draaide het erop uit dat Hendrik geen eigen jaargeld kreeg en alleen bij overlijden van Wilhelmina een toelage van *f* 150.000,- zou krijgen. Dat is overigens niet gebeurd, want hij overleed eerder dan Wilhelmina, in 1934. Een andere brandende kwestie was de naam die het vorstenhuis moest gaan voeren. Bleef het Oranje, werd het Mecklenburg, of misschien Oranje-Mecklenburg?[367] De uitkomst was dat 'Hertog Hendrik' officieel werd aangeduid als Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der Nederlanden.

Hiermee waren de juridische kwesties opgelost, maar ook in de pers werd er veel over het huwelijk geschreven. De meeste kranten en tijdschriften stonden welwillend tegenover de trouwerij en pakten flink uit met mooie verhalen over het paar en over de huwelijksdag. Toch waren er ook kritische geluiden. Het feministische tijdschrift *Evolutie* zag in het huwelijk aanleiding om flink van leer te trekken tegen de huwelijkswetten. Volgens die wetten moest de vrouw gehoorzaam zijn aan haar echtgenoot, was de man het hoofd van het gezin en berustte het ouderlijk gezag bij hem. Deze ongelijkheid was volgens *Evolutie* onhoudbaar, want het ging om 'verouderde, onredelijke, onuitvoerbare wetten'.[368] In het geval van het koninklijk huwelijk waren de huwelijkswetten nog extra vreemd, want de koningin zou hiermee ondergeschikt worden aan haar man, terwijl hij toch een van haar onderdanen was. Ook had Prins Hendrik net als iedere echtgenoot het wettelijk recht om te bepalen waar het gezin zou gaan wonen en waar de kinderen zouden worden opgevoed. Hij zou dus bijvoorbeeld kunnen besluiten om met het hele gezin in Duitsland te gaan wonen.

Door de huwelijksbelofte te doen, zou Wilhelmina zich als staatshoofd ondergeschikt maken aan haar man. Daarmee zou ze zichzelf in feite 'incompetent tot denken, willen, gevoelen, handelen' verklaren, aldus *Evolutie*.[369] Nederland zou dus vanaf de huwelijksdag eigenlijk geen regerende koningin meer hebben, want zij zou op 7 februari de vazal van de hertog van Mecklenburg Schwerin

worden. ‘Voor de orthodoxen, de anti-feministen, de bijbelmannen valt er te jubelen.’, schreef *Evolutie.*

Ondanks de discussies hierover werd deze kwestie niet juridisch geregeld, dus Wilhelmina en Hendrik legden gewoon de huwelijksbeloften af. Daarmee bleef de vreemde tegenstrijdigheid bestaan. *Evolutie* schreef dat bij mannelijke vorsten nooit iemand er een punt van maakte dat zijn echtgenote geen eigen inkomen had. En bij niet-vorstelijke vrouwen maakte al helemaal niemand zich druk over de vraag ‘hoe het eene vrouw te moede is, als zij komt tot het inzicht harer economische afhankelijkheid’.[370] Maar nu er een vrouwelijke vorst was, vonden veel mensen het ineens onacceptabel dat Prins Hendrik financieel afhankelijk was van zijn vrouw. De enige echte oplossing was het veranderen van de huwelijkswetten, maar dat zou voorlopig wel niet gebeuren.

Evolutie concludeerde wel dat het gunstig was dat Nederland met Wilhelmina voor het eerst een vrouwelijke vorst had, want hierdoor kwam een aantal feministische wensen in de belangstelling te staan. ‘Wij dweepen niet met het Koningschap als zoodanig, doch hebben steeds beweerd dat het hebben van een Koningin in vele gevallen der feministische propaganda ten goede kan komen.’[371]

Feestdrukte en feestgejoel

De huwelijksvoltrekking vond plaats in Den Haag. Belangstellenden konden in de kranten al dagen van tevoren alle details van het programma lezen, waar alles plaatsvond, welke hoge gasten er aanwezig waren, hoeveel paarden de verschillende koetsen hadden en welke routes de huwelijksstoet zou afleggen.[372] Een journalist wist te onthullen hoe Wilhelmina’s bruidsjurk er uitzag, hoewel dat eigenlijk tot op de dag van het huwelijk geheim had moeten blijven. De jurk was door de firma Nicaus in Parijs gemaakt. Voor de liefhebber:

> De rok, met den sleep, die van de taille op den grond M. 2.65 lang is, vormt een geheel, dat eerst pasklaar en ineengemaakt is, en daarna geborduurd wordt. (…) [H]et kleed [heeft een] laag uitgesneden taille, evenals de voorbaan van den rok rijk met kant gegarneerd, doch zonder borduursel. Het borduursel wordt gewerkt tegelijk op het zilverbrocaat en de glacé zijde, waaruit het onderkleed bestaat, wat aan het geheel meer steun en stevigheid verleent.[373]

En zo ging het nog een tijdje door over het brokaat, het borduurwerk, de sleep, de smalle taille, de pailletten, het zilverdraad en een patroon van ‘losse takken oranjebloesem, verbonden door bladeren, linten en arabesken’.

Zo naderde dan eindelijk 7 februari. De Haagse feestelijkheden begonnen al dagen eerder. De bevolking kon genieten van een vuurwerk, een ‘illuminatie’ en ‘cynematografische vertooningen op straat’.[374] Het aankomend bruidspaar ontving een afvaardiging uit Amsterdam en werd toegezongen door een koor van 650 mensen. Er was een galavoorstelling waar vele hoge bezoekers hun opwachting maakten, terwijl er voor 5.000 eenvoudiger mensen uit de ‘handwerkstand’ een gratis voorstelling was.[375] Ook was er een defilé door vakverenigingen, begeleid door drie muziekkorpsen.

Huwelijk van Wilhelmina en Hendrik

Op de dag van het huwelijk was het koud en guur, maar dat hield het publiek niet tegen. Op het Buitenhof bood een handige ondernemer achter zijn ramen zitplaatsen aan, waar je lekker warm kon plaatsnemen en alles goed kon zien. Het was wel duur: vijftig, vijfenzeventig of honderd gulden per zitplaats. Maar de opbrengst was voor de Boerencommando's en de krijgsgevangenen in Zuid-Afrika — compleet met een album met handtekeningen van de gezetenen.[376]

Buiten waren er volgens *De Tijd* 300.000 mensen op de been:

> Overal feestdrukte en feestgejoel. Bij het Koninklijk Paleis, al vroeg in den ochtend, een menschen-chaos, zich verdringende om althans in de nabijheid van de koninklijke woning een best plaatsje te krijgen, teneinde getuige te zijn van het altijd zoo aantrekkelijke schouwspel van het vormen van een gala-stoet, en de daaraan verbonden gezellige drukte en vertoon van mooie uniformen en ambtscostuums.[377]

Het burgerlijk huwelijk werd op het paleis gesloten. Daarna ging de stoet naar de Grote Kerk voor de kerkdienst, waar het paar werd herinnerd aan hun huwelijkse plichten. Ze moesten één zijn en elkaars lasten dragen, waarbij de man het hoofd vormde en de vrouw het hart.[378]

Na de huwelijksplechtigheid volgde een tocht door Den Haag, begeleid door een erewacht van ruiters. Er is een korte film van de bruidsstoet bewaard, waarschijnlijk van deze tocht.[379] Je ziet een erehaag van huzaren op paarden die met opgeheven sabels de lange stoet voorbij laten trekken. De stoet zelf bestaat eveneens uit vele geüniformeerde militairen te paard, die een aantal koetsen met de belangrijkste bruidsgasten begeleiden. Het hoogtepunt is natuurlijk de Gouden Koets met daarin het bruidspaar, maar je kunt hen niet zien. In een andere korte film uit 1900, ten tijde van hun verloving, zie je hen overigens wel als ze in Den Haag op het Staatsspoor aankomen en in een open rijtuig stappen. Een gevolg van een aantal dames en heren stapt in een aantal andere rijtuigen.[380]

Na de eretocht door Den Haag was er op het paleis een 'cour van gelukwenschen', gevolgd door een feestelijk diner voor genodigden met muziek en diverse toosten.[381] Voor de Haagse bevolking was er tegelijkertijd een vuurwerk met 'vulkanische uitbarstingen'. Het publiek kon zich vergapen aan de 'gebruikelijke vuurpyramiden en watervallen, luchtkaarsen, zonnen enz.' met tot slot een 'Oranje-Boven met knaleffect'.[382]

Versierde fietsen, historische optochten en kinderfeesten

Het huwelijk werd in Den Haag voltrokken, maar ook op allerlei andere plaatsen in het land was het feest. Bij wijze van voorbeeld: in Vlaardingen was er een historische optocht, waarin alle Oranjes sinds Willem de Zwijger een plek hadden gekregen. Ook waren er watergeuzen, bazuinblazers, trompetters, herauten, pages, lijfwachten en stalknechten te zien. Verder nog historische figuren als Michiel de Ruijter, Piet Hein en Maarten Harpertszoon Tromp, vergezeld door pages, jonkheren, dragonders te paard, piekeniers en zo verder.[383]

In veel plaatsen waren de mensen opgeroepen hun huizen en straten te versieren, waar soms prijzen mee te winnen waren.[384] De Vereeniging tot verbetering van den volkszang had een feestlied laten schrijven, met muziek door de componist Richard Hol, om bij het huwelijksfeest een 'zekere eenheid in den volkszang te brengen'.[385] Voor schoolkinderen was er een tweestemmige versie en voor mannen- en gemengde koren een vierstemmige. In veel plaatsen waren de scholen dicht en was er een kinderfeest. Voor de Haagse weeskinderen was er op 31 januari een festijn in de dierentuin, met muziek, een kinderoperette en cadeautjes.[386] In veel plaatsen werd verder speciaal aandacht aan de armen besteed door 'bedelingen' van voedsel. Een voorbeeld uit *De Tijd,* waarschijnlijk over Den Bosch:

> Heden worden door eenige stadgenooten aan ongeveer 3000 gezinnen, dus een 14 a 15,000 tal personen, een flink middagmaal aangeboden. Daartoe zijn hun, door tusschenkomst der armbesturen van verschillende gezindheden, bons gezonden voor vleesch en vet en voor rijst, benevens voor elk gezin een bedrag van 50 centen, om zich daarvoor nog aardappelen en groenten aan te schaffen.[387]

Ook in de kolonies was het feest. In Soerabaja bijvoorbeeld werd op 10 februari een groot bloemencorso gehouden. Daarbij kon het publiek op versierde fietsen komen en vielen er prijzen te winnen voor de fraaiste damesrijwielen, herenrijwielen, tandems, kinderrijwielen en kindersportkarren.[388]

Maar daar klonk ook kritiek. *De Preanger-bode* schreef een artikel over de vraag 'Hoe moet den inlander dien dag vieren?'[389] De geldinzameling voor het huwelijkscadeau was om te beginnen al bedenkelijk. Officieel was niemand verplicht om geld te geven. Elke gift, hoe klein ook, zou vrij zijn. Maar dat was volgens de krant nogal naïef gedacht, want iedereen die het land kende, wist hoe dat zou gaan. Het vrijblijvende verzoek van de regent zou door de plaatselijke desahoofden 'met oostersche slaafschheid' worden opgevat als een verplichting. In feite werd de bevolking dus afgeperst, aldus de krant.

Volgens een andere krant, *Het Vaderland*, verheugden de 'inlanders' zich wel degelijk over het huwelijk. 'Bijgelovig in den hoogste graad' hadden zij direct na de verloving een horoscoop van het huwelijkspaar getrokken, met als uitgangspunt de aanvangsletters van hun namen, gecombineerd met hun geboortedata. Gelukkig was de uitslag positief: Hare Majesteit en haar toekomstige echtgenoot gingen een voorspoedige toekomst tegemoet.[390]

De dag na het huwelijk vertrokken de pasgehuwden voor een huwelijksreis van twee weken naar paleis Het Loo op de Veluwe.[391] Onderweg werden ze in Apeldoorn feestelijk ontvangen en werd de Gedenknaald onthuld. In maart werd het bruidspaar uitgebreid onthaald in Amsterdam. Daar was men teleurgesteld dat het huwelijk in Den Haag was voltrokken.[392] Als goedmakertje bezocht het koninklijk paar de hoofdstad van 6 tot en met 9 maart. Er was een uitgebreid programma met enkele

rijtoeren in de Gouden Koets, bezoeken aan het Rijksmuseum en stadhuis, een receptie, soiree, audiëntie, concert en galavoorstelling.[393] Ook werd er groots uitgepakt met een aubade door 38 zangverenigingen, waarbij er in totaal 2300 zangers meezongen, 1600 mannen en 700 vrouwen. 'Een aantal stemmen, zooals nog nimmer te voren bijeengebracht is.'[394]

11

FEMINISME

DE MODERNE VROUW BEHEERST DE ARENA

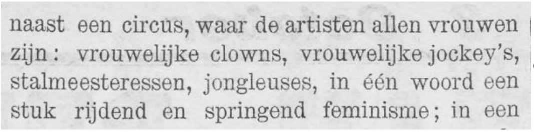
naast een circus, waar de artisten allen vrouwen
zijn: vrouwelijke clowns, vrouwelijke jockey's,
stalmeesteressen, jongleuses, in één woord een
stuk rijdend en springend feminisme; in een

Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië, 03-10-1901[395]

Barnum & Bailey had tijdens de voorstelling een speciaal vrouwenonderdeel met de titel 'De moderne vrouw beheerscht de arena'.[396] In dit nummer waren alle artiesten vrouwen: 'vrouwelijke clowns, vrouwelijke jockeys, stalmeesteressen, jongleuses, in één woord een stuk rijdend en springend feminisme'.[397] Ook andere vrouwelijke artiesten bij Barnum & Bailey sprongen in het oog. Veel kranten besteedden aandacht aan hen, deels ingegeven door de pr-machine van Barnum & Bailey.

BORDUREN MET BAARD

Daarbij valt op dat de traditionele rol van vrouwen werd benadrukt terwijl tegelijkertijd werd ingespeeld op het feminisme met zijn nadruk op zelfstandige vrouwen.[398] Neem bijvoorbeeld de vrouw met de baard, Annie Jones. In *Het Boek der Wonderen,* het door Barnum & Bailey uitgegeven tourneeboek, werd zij tegelijkertijd als mannelijk en als vrouwelijk geportretteerd.[399] Een baard is natuurlijk bij uitstek mannelijk en dus was Annie Jones eigenlijk een halve man. Maar het boek haastte zich te vermelden dat haar baard 'geen eigenlyke mannenbaard' was en dat ze heel vrouwelijk was. De baard kon haar 'vrouwelijk-schoone trekken' niet verbergen. Ze had een 'sierlijk figuur' met 'mooie kleine voeten' en 'fijne handen'. Als ze uit winkelen ging, kleedde ze zich elegant en verborg ze haar gezicht achter een dikke sluier, zodat niemand haar baard zag. Ook had ze vrouwelijke eigenschappen: ze was muzikaal en legde 'een groote voorliefde aan den dag voor vrouwelijke handwerken, met name het fijne borduren'.

Annie Jones, foto Charles Eisenmann

Het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* schreef dat Barnum & Bailey was aangetast door 'de koorts van vrouwelijke vooruitgangsideeën' en de zelfstandigheid van de Amerikaanse vrouw van de twintigste eeuw.[400] Tijdens de voorstelling deden vrouwen niet onder voor mannen. Ze speelden de hoofdrol bij de paardennummers, deden het goed als clowns, traden op als stalmeesters, maakten gevaarlijke buitelingen in de lucht, deden salto mortales en hingen aan de trapezes, aldus deze krant. Ook bij deze vrouwen werd hun dubbele rol benadrukt. Zij deden 'haar mannelyke collega's zware concurrentie aan' en waren tegelijkertijd elegant en stoer:

> jonge schoolrijderessen, die eenieder door de gracie en koenheid harer bewonderenswaardige kunsten verrukken en heldhaftige meisjes, die uit een duizelingwekkende hoogte den bezoeker door hare gevaarlijke en waaghalzige vertooningen verbazen.[401]

In een reportage in *De Telegraaf* werd vooral de vrouwelijkheid van de artiestes benadrukt. De verslaggever mocht achter de schermen kijken terwijl de vrouwen bezig waren zich klaar te maken voor hun optreden. Een tochtige tent diende als kleedkamer en ze hadden grote kledingkoffers met in het deksel een spiegel. Zo zaten de vrouwen daar in hun ondergoed, te midden van een 'schilderachtigen rommel' van rijlaarzen, tricots en kleurige satijnen pakjes. Ze waren zich aan het opmaken of deden 'spirituslichtjes' in hun haar. 'Het waren meest mooie flinke vrouwen, wier aanblik mij goed deed na het zien der abnormaliteiten.'[402]

De verslaggever kon uitgebreid met de vrouwen praten. De meeste hadden volgens hem echt plezier in hun drukke leventje, terwijl andere het een goede verdienste vonden: 'Och ja, 't is business, 't is ons brood'. De vrouwen waarschuwden de verslaggever grappend dat hij uit de buurt moest blijven van een van hun collega's: 'Pas op, komt u niet dicht bij die daar. (...) Dat is de lady boxer.' De boksster had stevige biceps, maar zag er toch niet gevaarlijk uit. Tijdens de voorstelling bokste ze met haar man en dat was niet prettig voor hem, want hij moest natuurlijk verliezen, legde ze uit. Maar ze verzekerde de verslaggever dat het maar 'fun' was en dat ze in werkelijkheid nooit vochten.

EEN NIEUW SOORT VROUWEN

Historicus Micah Childress beschrijft hoe het circusleven sommige vrouwelijke artiesten de kans bood om een zelfstandig leven te leiden, los van het traditionele huiselijke bestaan.[403] Sommige vrouwelijke topartiesten verdienden zelfs meer dan hun mannelijke collega's. Dit werd destijds gezien als voorbeeld van de vrijheid die het feminisme kon bieden. In Amerika werd gesproken van New Women, een nieuw soort vrouwen. Het vrouwennummer van Barnum & Bailey speelde hier handig op in.

Ook in Nederland streden feministen voor een betere maatschappelijke positie van vrouwen. Zij hadden eigen verenigingen en tijdschriften en ze waren op allerlei fronten actief. Het al eerder genoemde blad *Evolutie* geeft een goede indruk van de vrouwenbeweging in 1901.

Een belangrijk thema in deze periode was het kiesrecht. Vrouwen hadden helemaal geen kiesrecht en van de mannen slechts een deel. Van de totale bevolking had in 1901 slechts twaalf procent kiesrecht. Het was in 1901 een actueel thema vanwege de Tweede Kamerverkiezingen op 14 juni. Tijdens de verkiezingscampagne lieten de kiesrechtactivisten luid en duidelijk van zich horen. De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht deed bijvoorbeeld een oproep om op mannen te stemmen die het algemeen kiesrecht wilden invoeren voor zowel mannen als vrouwen.[404]

Lange tijd had Nederland een systeem van censuskiesrecht gekend, waarbij alleen mannen met voldoende vermogen dit recht hadden.[405] Vanaf 1887 gold de eis dat je 'kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand' moest hebben. In de praktijk hadden mannen alleen kiesrecht als ze konden lezen en schrijven en als ze niet afhankelijk waren van armenzorg. Het idee was dat 'bedeelden' geen kiesrecht mochten hebben, omdat zij geen productieve bijdrage aan de samenleving leverden en daardoor geen volwaardige burgers waren. Veel arbeiders bleven uitgesloten van kiesrecht, evenals alle vrouwen.[406]

Rond 1900 begonnen de opvattingen te verschuiven. Door sociale wetgeving waren minder mensen afhankelijk van de armenzorg. Iedereen werd als een volwaardig burger gezien en de roep om algemeen kiesrecht begon steeds luider te klinken. Voor mannen werd dit uiteindelijk in 1917 ingevoerd en voor vrouwen enkele jaren later. In 1901 was de strijd nog volop gaande, zowel voor de uitbreiding van het kiesrecht naar alle mannen als voor de invoering ervan voor vrouwen. Er was een soort concurrentiestrijd tussen feministen en sociaaldemocraten over de vraag wat daarbij voorrang moest krijgen: vrouwenkiesrecht of algemeen mannenkiesrecht.

De feministen van het blad *Evolutie* gingen in op het belang van vrouwenkiesrecht versus algemeen mannenkiesrecht. Het blad concludeerde dat bij politieke partijen de strijd om het vrouwenkiesrecht ondergeschikt was aan algemene partijbelangen. Zo werd de bekende sociaaldemocratische vakbondsleider en politicus Henri Polak bekritiseerd, omdat hij zich slechts lauwtjes voor vrouwenkiesrecht uitsprak.[407] Hij vond dat eerst het algemeen kiesrecht voor mannen moest worden bevochten, waardoor het vrouwenkiesrecht tot St. Juttemis zou worden uitgesteld, aldus *Evolutie*. Voor alle politieke partijen gold de waarschuwing: 'Vrouwenkiesrecht is er niet in den hoofdschotel, maar slechts bijgerecht.'[408] Daarom moesten vrouwen hun belangen in eigen verenigingen bevechten in plaats van via de bestaande partijen. Een 'Democratische, Radicale, Liberale, of wel Clericale vrouwenvereeniging is een onding', schreef het blad. Vrouwen moesten zich verenigen, ook al waren ze nog zo verschillend:

> juist door haar heterogeniteit, hebben de vrouwen kracht; gescheiden, ieder groepje ingedeeld bij eigen fractie, zijn zij zwak, nog zoo zwak, dat zij binnen betrekkelijk zeer korten tijd zullen zijn opgeslorpt met huid en met haar.[409]

De verkiezingen liepen voor de feministen uit op een teleurstelling, want de confessionele partijen wonnen en die waren bepaald geen voorstander van vrouwenkiesrecht, laat staan van het feminisme. *Evolutie* schreef in een terugblik dat ze natuurlijk niet hadden kunnen verwachten dat hun campagne voor vrouwenkiesrecht direct zou slagen. Hoopvol was wel dat de vele ‘geschriftjes’ hierover goed waren aangeslagen, vooral bij de ‘vrouwen der volkrijke wijken’, die elkaar eruit voorlazen ‘vol ernst, met lust tot begrijpen’.[410] Helaas kwam er nu dus een regering waar niks goeds van te verwachten viel, maar *Evolutie* hield hoop. Nederlanders waren immers vrijheidslievend, op het anarchistische af. Zij zouden zich niet willen laten regeren door ‘vermummiede profeten, koningen en apostelen’ die op basis van de Bijbel vrouwen monddood wilden houden.

Intrede in het maatschappelijk leven

Het scala aan strijdpunten van de vrouwenbeweging was veel breder dan alleen het kiesrecht. Dat blijkt al uit de reactie in het blad *Evolutie* op het nieuwe kabinet, waarin een groot aantal onderwerpen wordt genoemd waarover de feministen zich druk maakten. Ze vreesden dat er een conservatieve koers zou komen met allerlei ‘reactionaire, of te wel retardataire kunststukjes’, zoals herinvoering van de doodstraf, afschaffing van de gedwongen vaccinatie, geen financiering van meisjesscholen, afschaffen van ambten voor vrouwen en protectie van binnenlandse industrie die slechts aan enkelen ten goede zou komen.[411]

Aan het begin van 1901 blikte *Evolutie* terug op het jaar 1900. Er ging ook al veel goed in de feministische strijd, vond men. Die strijd was nu een jaar of tien aan de gang en de nieuwe denkbeelden kregen steeds meer bijval. De vrouwenbeweging had bereikt ‘dat de publieke opinie is omgezet, dat de pers, voor verreweg het grootste deel, van tegenstandster in medestrijdster is veranderd’.[412] Er waren meer vrouwelijke studenten dan voorheen, meer vrouwen die een ambt bekleedden, meer schrijfsters. Er waren meer boeken over onderwerpen die voor vrouwen van belang waren. Bijvoorbeeld over het seksuele leven, waarover vrouwen tot voor kort alleen mochten weten ‘wat haar heer gemaal voor haar nuttig en noodig oordeelde’.

Verder noemde *Evolutie* de oprichting van een kinderhuis door de Vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming. Hier konden ongehuwde moeders hun kind veilig onderbrengen zodat ze zelf konden gaan werken. Ook werd er gewerkt aan ‘coöperatief huishoudens’ waar alleenstaande vrouwen samen konden wonen en de lasten konden delen. Zo kon de samenleving loskomen van alle afzonderlijke gezinshuishoudens met hun ‘klein huishoudgedoe’ en kon er ‘een grootscher, economischer, socialer huishouden’ komen. Daarbij moest je denken aan ‘Hygiëne voor huis, kind en voedsel, zoodat de volksgezondheid worde bevorderd, het tehuis gezelliger gemaakt, de bereiding van het eten praktischer en wetenschappelijker geschiede.’[413]

Huishoudelijk werk en opvoeding moesten bovendien betaald worden, net als ieder ander beroep.[414] Er moesten opleidingen voor komen, zodat vrouwen goed werden toegerust voor die taken. Het groeiende aantal huishoudscholen droeg bij aan de professionalisering van huishoudelijk werk. Maar eigenlijk klopten ook deze oplossingen niet helemaal, volgens *Evolutie*, want ze richtten zich alleen op vrouwen. Dat ging er dus nog steeds van uit dat huishouden en opvoeding altijd door vrouwen

moesten worden gedaan. Alsof alle vrouwen even geschikt waren voor dit vak. Je zei toch ook niet dat alle mannen een goede advocaat of kok konden worden als ze daarvoor werden opgeleid?[415]

Evolutie ijverde voor vrouwenvakverenigingen en was voorstander van 'Gelijk Loon voor Gelijk Werk', een motto dat ontleend was aan de Amerikaanse feministische schrijfster Charlotte Perkins Stetson.[416] Dit pleidooi hield ook in dat vrouwen hun 'intrede in het maatschappelijk leven' moesten doen en dat ze economisch onafhankelijk moesten worden. Vrouwen moesten het isolement van onbetaald huishoudelijk werk verlaten en zich collectief organiseren.

Evolutie nam speciaal de vrouwen uit de hogere klassen op de korrel, die niets uitvoerden en anderen voor zich lieten werken. 'Vrouwen die tevreden zijn bediend te worden door den arbeid van anderen en die zelve niets bijdragen tot de welvaart der wereld!' Zij begingen een 'misdaad tegenover de geheele werkende wereld'. In theorie was het natuurlijk mogelijk dat sommige van die vrouwen echt niet konden werken omdat ze iets mankeerden. In zo'n geval moesten ze dan maar in een 'asyl' worden geplaatst, 'opdat zij onderhouden kunnen worden op de minst mogelijke kosten van hen die werken'.[417]

VERKEERD VERBONDEN

Een ander feministisch speerpunt waren de arbeidsomstandigheden van werkende vrouwen. Een goed voorbeeld hiervan is de manier waarop *Evolutie* het opnam voor de telefonistes in Amsterdam. Telefonie was in 1901 een nog vrij nieuw fenomeen.[418] De eerste telefoons in Nederland werden in 1881 in gebruik genomen. Rond 1900 had ongeveer 1% van de huishoudens een telefoon. Als je iemand wilde spreken, belde je niet rechtstreeks diens nummer, maar je belde naar de telefooncentrale. Daar werd de verbinding handmatig tot stand gebracht door de telefonist (meestal een vrouw) die beide nummers met een koord verbond.[419] Verkeerd verbonden betekende destijds letterlijk dat de telefonist de verkeerde nummers met elkaar had verbonden.

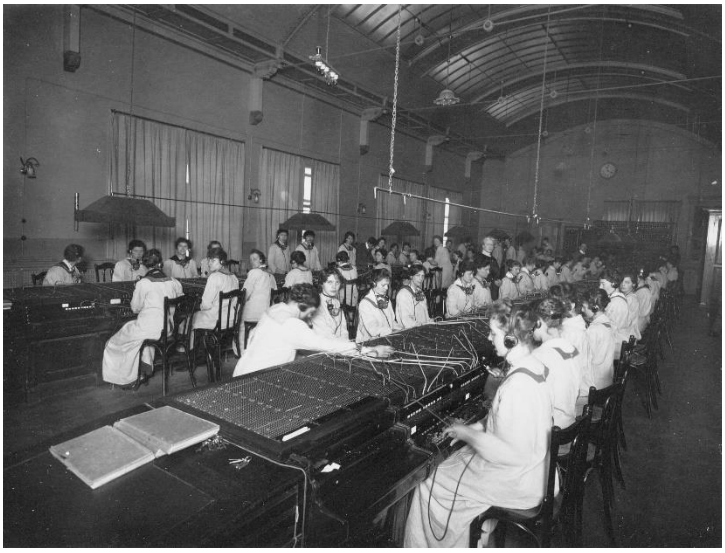

Bedieningszaal telefooncentrale, Spuistraat 168-170 Amsterdam, ca. 1905

In Amsterdam waren er veel klachten over de telefooncentrale, want bellers werden voortdurend verkeerd verbonden. *Evolutie* wees vooral op de slechte arbeidsomstandigheden van de telefonisten.[420] Er was sprake van een 'sweating-systeem' met te weinig personeel, te lange diensten, een te laag salaris, een gebrekkige rechtspositie en werk dat 'zenuwachtige inspanning' vergde. Ook

was er te weinig licht en waren er te weinig hangmatten waarin het personeel ‘s nachts kon slapen als er bijna niet getelefoneerd werd.

Er gingen stemmen op om de nachtdiensten alleen door mannen te laten doen, maar daar was *Evolutie* het niet mee eens. Nachtdienst hoorde er nu eenmaal bij en de onaangename kanten van het werk moesten zowel door mannen als vrouwen worden gedragen: ‘Wie de lusten wil, moet ook de lasten aanvaarden.’ Er was geen reden om vrouwen extra te beschermen en hen te verbieden ‘s nachts te werken. Het werd hen toch ook niet verboden om ‘s nachts thuis huilende kinderen te zogen of kleren te verstellen? Een verbod op nachtwerk maakte van vrouwen minderwaardigen en minderwaardigen kregen ook minder loon.

DE PRIJS VAN DE VROUW

Evolutie heeft niets geschreven over de tournee van Barnum & Bailey, maar je kunt je voorstellen dat de feministen enthousiast werden van het motto ‘De moderne vrouw beheerscht de arena’. De pogingen om de vrouwen vast te pinnen op hun vrouwelijke eigenschappen, zullen ze met minder instemming hebben begroet.

Een enkele keer lieten andere bladen zich uit over de rol van vrouwen bij Barnum & Bailey. Eind 1901 verscheen er een kritisch stuk in *De Telegraaf*. Barnum & Bailey was toen in Parijs neergestreken en liet daar ‘de mooiste vrouw’ optreden, te midden van de wondermensen en de wilde dieren: ‘Zij zal in de arena geplaatst worden, te midden van de 26 olifanten; de 50 merries, 200 of 300 paarden en 500 menschen.’[421] Er was een competitie aan voorafgegaan waarin Mademoiselle d’Hally als mooiste vrouw was gekozen. Ze kreeg hiervoor een prijs van 40.000 frank. ‘Dat was kennelijk de prijs van de vrouw’, schamperde de correspondent van *De Telegraaf.*[422] Hij (of was het een zij?) had grote bezwaren tegen het tentoonstellen van vrouwen als object en de miskenning van de werkelijke schoonheid van de vrouwelijke rol. Er was op zich niks tegen schoonheid, zoals bij het prachtige beeld De Venus van Milo. In Parijs ging het echter niet om een standbeeld maar om een levende vrouw die kon bewegen, spreken en denken. Vrouwen van vlees en bloed waren pas mooi door de ‘hogere schoonheid van de gedachte’.

Helemaal vreselijk waren de vrouwen die zichzelf verlaagden door als clown op te treden. Ze ‘buitelden rond, maakten pirouettes en levensgevaarlijke salto’s’. Maar dit waren wel toekomstige moeders, zo schreef *De Telegraaf* bezorgd. Vrouwen die zouden liefhebben, verzorgen, opvoeden en die hun kinderen waardigheid en deugd moesten bijbrengen. Ook de *Nieuwe Groninger Courant* vond het optreden van de vrouwelijke clowns minder geslaagd, maar dan vooral omdat ze het publiek niet wisten te boeien. De krant vond dat de damesclowns ‘een betrekking hebben, waarvoor dames dan toch beslist minder geschikt zijn dan mannen’.[423]

12

VROUWENKLEDING

KORSETTEN OF HOBBEZAKKEN

in haar geheele zelfstandigheid. De Amerikaansche vrouw uit de 20ste eeuw vormt een sterk contrast met de vrouw der vroegere jaren, wat betreft zeden en gewoonten. Vele jonge rijderessen verschijnen in den nieuwen zwaluwstaartachtigen rok in de arena en weten haar paarden even zoo goed als de mannen te bedwingen. De losheid, waarmee ze in staat zijn te paard over 6 en 7 voet hooge barricaden te gaan, zoo zegt ons de directie, zal bijdragen om dit costuum overal bij de dames in gebruik te brengen. Ook als

Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage, 07-09-1901[424]

Een bezoek aan Barnum & Bailey was voor veel mensen een bijzonder uitje. De hele bevolking, rijk en arm, liep uit. Er kwamen veel mensen uit de wijde omgeving op de voorstellingen af: 'Vooral boeren! Ze waren in de stad met duizenden aangevoerd door de extra-treinen van heinde en ver.'[425] Het was ook een gelegenheid waarvoor je je mooie kleren aantrok, een dag van kijken en bekeken worden:

> Welgekleede dames en heeren, die ondanks de geblaseerdheid van den veelbereisden Hollander toch de eerste voorstelling wilden bijwonen; troepjes boeren stevig en zongebruind, met hunne vrouwen, die ter eere van het feest pronkten met den papegaaien Zondagshoed, — als een vloek over goud en kant van den klassieken hoofdtooi — en de daarbij behoorende extra rokkenpracht, wijdhoepelend om Neerlands welvaren, met innig genot vertoonden.[426]

Soms raakten de mooie kleren bemodderd door het geduw bij de ingang:

> Laat ons nog even vertellen, dat door het meer dan morsige weer heel wat rokjes en schoentjes en pantalons bedorven zijn. Maar men moet ook iets voor de goede zaak over hebben, niet waar?[427]

Niet alleen de kleding van het publiek, maar ook die van de artiesten trok de aandacht, vooral tijdens de vrouwennummers. Ook hier zien we de twee kanten in het vrouwbeeld. Enerzijds werd de vrouwelijkheid van hun mooie kleren beschreven, anderzijds viel hun zelfstandigheid op, zoals bij de 'bloomerladies' met hun praktische *outfit*. Er werd benadrukt dat de prachtige toiletten van de vrouwen hen niet hinderden bij hun optreden. Ze konden bijvoorbeeld zonder problemen met een aanloop op de rug van een paard springen:

> Vele jonge rijderessen verschijnen in den nieuwen zwaluwstaartachtigen rok in de arena en weten haar paarden even zoo goed als de mannen te bedwingen. De losheid, waarmee ze in staat zijn te paard over 6 en 7 voet hooge barricaden te gaan, zoo zegt ons de directie, zal bijdragen om dit costuum overal bij de dames in gebruik te brengen. [428]

GEPANTSERDE DAMES

Het lijkt er niet op dat de 'zwaluwstaartachtigen rok' inderdaad populair is geworden, maar het sloot wel aan bij het streven naar vrouwenkleding waarin je je beter kon bewegen. De Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding maakte zich daar sterk voor. Die was in 1899 opgericht met als doel 'het verbeteren der vrouwenkleeding uit een hygiënisch, aesthetisch, praktisch en moreel oogpunt'.[429] De vereniging gaf een tijdschrift uit (*Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding)* waarin je kon lezen hoe vrouwen zich konden bevrijden van de letterlijk en figuurlijk knellende kleding die toen gebruikelijk was. Als alternatief werd 'reformkleding' aangeprezen, ook wel spottend 'hobbezakken' genoemd. Het blad stond iedere maand weer vol artikelen over wat er mis was met vrouwenkleding en hoe die verbeterd kon worden. Er werden mooie afbeeldingen van de reformkleding afgedrukt, met naaipatronen en advertenties waar je het kon kopen.

In jaargang 1901 is goed te volgen hoe de vereniging erover dacht. Vrouwenkleding moest het bewegen niet belemmeren. Korsetten, baleinen en strakke banden waren uit den boze, want die snoerden de draagster ervan in.[430] Er waren afschrikwekkende verhalen van vrouwen die genoodzaakt waren in hun korset te gaan slapen, omdat er niemand in de buurt was die kon helpen het uit te trekken. Korsetten waren bovendien onnatuurlijk 'omdat iedere beweging van het lichaam, dat niet ingeregen is, mooier en harmonischer is dan bij de gepantserde dames'. Toch bleven veel vrouwen hun korset dragen, omdat ze een mooie taille wilden. Maar zo'n taille was eigenlijk een soort misvorming, vond het *Maandblad*. Helaas lieten veel vrouwen hun verstand niet spreken omdat ze aan het 'vermeend schoonheidskenmerk' wilden voldoen. Hun geest werd 'beneveld' door de angst om uit de toon te vallen. Het was moeilijk om je tegen de mode te verzetten, tegen het misplaatste schoonheidsideaal en tegen het 'a-tout-prix willen behagen', aldus het blad.[431]

De Duitse arts H. Lahmann schreef een serie artikelen waarin hij zich opwond over de wespentaille.[432] Vrouwen moesten eens weten hoe belachelijk ze er uitzagen. Je zag veel corpulente vrouwen in 'lijfjes' waar ze bijna uitbarstten, of vrouwen met kleding die veel te klein of veel te groot was. Zelfs bij wie van zichzelf een mooie bouw had, zat het lachwekkend om hun lichaam heen. De meeste vrouwen waren geen 'salondames' maar hadden wel het idee dat ze de ongelukkige mode moesten volgen. Dat had tot gevolg dat ze in smakeloze kleren rondliepen die slecht zat. Het was om te huilen. Maar er begon een frisse wind te waaien, zo vervolgde Lahmann. Tot dan toe waren mannen de enige cultuurdragers geweest, maar die hadden veel aan 'menschenwaarde' ingeboet. Hun zenuwen lieten hen in de steek 'door het gebruik van alkohol en tabak, door overwerken en ongezonde uitspanningen'. De nieuwe eeuw behoorde aan de vrouw als nieuwe 'kultuurfaktor'. Maar dan moest zij geen modeslavin zijn. Verbeterde vrouwenkleding was een voorwaarde voor de vrijmaking van de vrouw en daarmee voor de 'wedergeboorte van de menschheid'.

Het *Maandblad* benadrukte dat vrouwenkleding moest passen bij de natuurlijke lichaamsvormen en een goede lichaamshouding moest bevorderen.[433] Daarvoor werden wetenschappelijke inzichten aangehaald. Sommigen vonden dat de vereniging daarom beter 'Vereeniging voor rationeele Vrouwenkleeding' zou kunnen heten.[434] Een abonnee van het blad mengde zich in de discussie: Aletta Jacobs, een feministe die vooral bekend is als eerste vrouwelijke arts van Nederland. Zij schreef een ingezonden brief over het woord 'reformkleding', dat volgens haar beter door het Nederlandse woord 'hervormingskleeding' kon worden vervangen. Maar ook dat stuitte op

bezwaren, want het woord ‘reform’ was nu eenmaal ingeburgerd en bovendien klonk ‘hervormingskleeding’ alsof het om protestantse kleding ging.

Een gezonder opvatting van vrouwenkleding

Hoe je het ook noemde, de kennis van het menselijk lichaam toonde aan hoe schadelijk sommige kleding was en liet zien hoe het beter kon: ‘al wat onnatuurlijk is schaadt, hoe dichter hij de natuur hoe beter’.[435] Het *Maandblad* liet hierover de Britse Annie Bennett aan het woord. Volgens haar bestond een goede lichaamshouding uit een opgeheven hoofd, een gewelfde borst en een ingetrokken buik. Bij de meeste vrouwen stak de buik te ver naar voren, waardoor de borst ingevallen was en het hoofd gebogen. Dat kwam mede door de slechte kleding, want korsetten steunden op onnatuurlijke wijze de spieren, waardoor die verslapten. Om de houding te verbeteren, adviseerde Bennett een speciaal oefenprogramma, dat ook geschikt was voor vrouwen met weinig tijd:

> een systeem van lichaamsoefeningen, dat ons geen onnoodige spierbewegingen laat maken, dat niet te veel tijd in beslag neemt — dit voor haar die niet veel tijd over heeft voor de zorg van het lichaam — en waarvan de gevolgen zijn: vergrooting van ons ademhalingsvermogen, rechtmaking van de ruggegraat, en versterking van de buikspieren. In dat systeem is geen sprake van sterke lichaamsoefeningen, die dikke spierbundels op de ledematen doen ontstaan en het lichaam uitputten; maar alleen van regelmatige, systematische oefeningen, die den romp ontwikkelen.[436]

Het *Maandblad* had het ‘verlangen om de menschen de oogen te openen voor wat normaal is en dus schoon; wat abnormaal is en dus leelijk.’ De verbeterde vrouwenkleding was mooier, gezonder en maakte de vrouw zelfstandiger. De stoffen moesten van natuurlijke materiaal zijn, licht draagbaar en doorlatend. Ze moesten de natuurlijke lichaamsfuncties niet belemmeren, zoals de huidademhaling, de uitwaseming van waterdamp, de afscheiding van zweet en huidsmeer en de regulering van de lichaamstemperatuur.[437] Een aanbeveling luidde dat flanel gerust vervangen kon worden door brandnetel- of netstof. Er werd geadverteerd voor ‘natuurwollen onderkleding’, voor ‘ventilatiestoffen’ en voor ‘heurekastof’. Wat dat laatste precies was, blijft onduidelijk, maar het werd als volgt aangeprezen:

> gepatenteerd in alle landen. Hygiënisch weefsel voor Dames- en Heeren-onderkleeding, Kinder- en Luiermandsgoed. Door H H Doktoren aanbevolen. Zeer geschikt bij alle temperatuurwisseling. Krimpt niet, blijft zacht in de wasch en is zeer sterk.[438]

Leden van de vereniging konden een doos met reformkleding op zicht krijgen.[439] Zo konden ze een indruk krijgen van die kleding, waarna ze de doos weer terugstuurden. Er was een speciale commissie die de kleding keurde en besloot wat er in de voorbeelddoos werd opgenomen. Wie vervolgens iets wilde aanschaffen, kon terecht bij een van de speciaalzaken, zoals De Wekker. Dit was een coöperatieve vereniging waar reformkleding werd gemaakt en waar de naaisters een goed loon kregen. Als een wakkere kleine David tegen de Goliath van de reguliere confectie, waar ‘uitzuiging’ aan de orde van de dag was, aldus het *Maandblad*.[440]

Het *Maandblad* zag een langzame vooruitgang in de strijd voor verbeterde vrouwenkleding. De vereniging had in een paar jaar tijd bijna duizend leden geworven. Vrouwen kregen wat meer vrijheden en konden daardoor beter zelf bepalen of ze zich al dan niet aan de mode onderwierpen. In de *Utrechtsche Courant* werd het succes van de vereniging beaamd:

> De reformkleeding, die een jaar geleden nog een nieuwtje was, wordt reeds veel gedragen. De oude theorie, dat een vrouw op een zandlooper moet gelijken, om gekleed te zijn, heeft gaandeweg plaats gemaakt voor een gezonder opvatting van de vrouwenkleeding. In schouwburg en concertzaal ontmoet men telkens meer vrouwen, die zonder iets van het grascieuse en smaakvolle in haar kostuum op te offeren, de onbeperkte heerschappij van het corset, de dwingelandij van de ingeperste taille hebben afgeschild.[441]

PRAKTISCH, HYGIËNISCH ÉN BEVALLIG

Niet iedereen was enthousiast over de reformkleding. Een veelgehoorde klacht was dat het weliswaar praktisch en hygiënisch was, maar dat 'gratie en smaak' ontbraken.[442] Zelfs sympathiserende vrouwen wierpen vaak tegen dat ze er toch maar vanaf zagen zolang de reformkleding niet 'bevalliger' was. Draagsters van reformkleding werden gezien als vrouwen die schoonheid niet belangrijk vonden en die het niet erg vonden om in hobbezakken rond te lopen. Dat beeld was onterecht, schreef het *Maandblad*. Deze vrouwen waren echt geen asceten en ze waren heus wel gevoelig voor 'bevalligheid en harmonie in uiterlijk en kleeding'.[443] Alleen moest er wel een nieuw schoonheidsideaal komen, want het huidige was verkeerd. Het *Maandblad* was dan ook blij dat er nu ook echt mooie reformkleding verkrijgbaar was. Madame De Vroye had met 'fijne artistensmaak en logisch denkend verstand' kleding ontworpen die praktisch, hygiënisch én smaakvol was.[444] Van harte aanbevolen door de vereniging, inclusief een afbeelding van een van haar japonnen.

Maar in een ingezonden brief klaagde lezeres Marie Koekebakker-Lens dat de japonnen van De Vroye lelijk waren. Daarmee bedoelde ze niet dat de jurken te onmodieus waren, maar juist dat ze nog steeds onnatuurlijk waren. Dat leidde ze af uit de afbeeldingen in het *Maandblad*:

> Ik heb nog nooit gezien dat iemand die reformkleeding draagt, zoo'n figuur heeft. (…) Waartoe dienen verder die hooge hals, nauwe mouwen en lange sleep? Ons blaadje was tot nog toe zoo natuurlijk. En zou het als we meer dergelijke teekeningen er in krijgen, niet allengs meer op een modeblad gaan gelijken?[445]

Bij Barnum & Bailey bleek al dat het voor de vrouwelijke artiesten belangrijk was dat ze zich goed konden bewegen in hun kleding. Dat was ook voor andere vrouwen van belang, onder meer doordat in deze periode steeds meer mensen gingen sporten, ook vrouwen. Fietsen was bijvoorbeeld heel populair als vrijetijdsbesteding. Daarom schreef fietsenfabrikant City Sport Stores in het *Maandblad* een prijsvraag uit voor het beste 'dames reform-rijwielcostuum'. De hoofdprijs was een 'prima Monarch rijwiel'.[446] De jury zou de inzendingen beoordelen door er daadwerkelijk mee op de fiets te stappen. Het winnende kostuum moest zonder korset gedragen kunnen worden, het moest nergens drukken of knellen en de stof moest tegen temperatuurwisselingen bestand zijn. Verder mocht de kleding niet opwaaien, de snelheid niet belemmeren en niet te zwaar zijn (maximaal 3 kilo). Enkele maanden later werd het winnende kostuum bekendgemaakt. Het bestond uit verschillende onderdelen: een 'waschbaar lijfje van reformstof', een fietspantalon, een 'waschblouse', een fietsrok en een bolero (kort jasje). [447]

Winnend fietskostuum, *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding,* 01-05-1901

De Gracieuse

Het tijdschrift *De Gracieuse. Magazijn voor Neerland's vrouwen* was duidelijk uit ander hout gesneden. Het was een modeblad vol prachtige tekeningen, beschrijvingen en naaipatronen. Wie de jaargang 1901 bekijkt, krijgt een goed beeld van het soort vrouwenkleding waar de Vereeniging voor de Verbetering van Vrouwenkleeding zich tegen afzette. Een willekeurig gekozen stukje tekst uit *De Gracieuse* maakt duidelijk wat het gangbare mode-ideaal was:

> [Wij willen] thans ons hoofdartikel wijden aan de vervaardiging en garnering dezer toiletten, die uitmunten door hun fijnen, gedistingeerde schoonheid en door hun prachtige kleuren. In hoofdzaak gebruikt men er gekleurde zijde en fluweel voor (zwart fluweel weinig), doch het spreekt vanzelf, dat men daarnevens en wel hoofdzakelijk door jonge meisjes, veel kant, tule en gaas ziet dragen. Voor jeugdige, gehuwde dames kan men zich geen schooner toilet voorstellen dan een van mat-rose gaas, doorwerkt met een groot, in bevallige lijnen uitgevoerd zilverpatroon. Dit prachtige toilet wordt gegarneerd met ruches van effen gaas en met zeer groote, platte, natuurgetrouwe rozen met frischgroene bladen en met bladen in herfsttinten.[448]

De Gracieuse had een behoorlijk grote oplage van 22.000 en verscheen iedere twee weken. In een van de nummers werd het ideaal voor de vrouw als spreuk samengevat: 'Der vrouwen grootste deugd en grootste macht is vrouwelijkheid.'[449] Het blad was gericht op de gegoede klasse. Voor iedere gelegenheid uit het vrouwenleven was er een afzonderlijk tenue. Bij elkaar geeft dit een aardig inkijkje in het sociale leven van het lezerspubliek: soiréetoilet, baltoilet, wandeltoilet in Richelieustijl, visitehoed, ontvangtoilet voor afternoon-teas en recepties, visitekostuum van laken en fluweel voor slanke jonge dames, diner- of bruiloftskostuum voor dames van middelbare leeftijd, rij-japon (voor het paardrijden), aanneem- en communiekostuum, fietskostuum, een baby- en

photografeerhemdje, japons voor halve rouw en voor zware rouw, huis- of morgenjapon, korte herfstpaletot, dinerjapon, gezelschapsjapon, sportjurk voor meisjes van 11-12 jaar en ga zo maar door.

Baltoiletten. *De Gracieuse; magazijn voor Neerland's vrouwen, 15-01-1901.*

In de afbeeldingen zie je veel tailles, slepen en andere onpraktische zaken, hoewel *De Gracieuse* sporadisch ook reformkleding toonde. Zoals bij veel historische bladen zijn ook hier de advertenties de moeite waard. Er werd bijvoorbeeld in ieder nummer geadverteerd voor 'Pillules Orientales Ratié' voor het verkrijgen van een 'idealen boezem'.[450] Na twee maanden leverden de pilletjes al een goed ontwikkelde, stevige boezem op, zonder nadeel voor de gezondheid. Ze kwamen uit Frankrijk, maar er was ook een Amsterdamse apotheek die ze verkocht. In een andere advertentie werd het ontharingsproduct Erika aangeboden. Dit verwijderde binnen 10 minuten al het haar van 'plaatsen waar het de schoonheid benadeelt', onschadelijk en pijnloos.[451]

En zo bleef het schoonheidsideaal voor de meeste vrouwen als vanouds. Ook bij het publiek van Barnum & Bailey zullen weinig reformjurken te zien zijn geweest.

13

ZEDELIJKHEID EN PROSTITUTIE

GEHEELONTHOUDING EN MIDDERNACHTZENDING

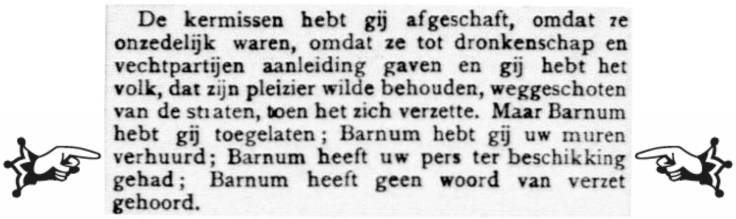
De kermissen hebt gij afgeschaft, omdat ze onzedelijk waren, omdat ze tot dronkenschap en vechtpartijen aanleiding gaven en gij hebt het volk, dat zijn pleizier wilde behouden, weggeschoten van de straten, toen het zich verzette. Maar Barnum hebt gij toegelaten; Barnum hebt gij uw muren verhuurd; Barnum heeft uw pers ter beschikking gehad; Barnum heeft geen woord van verzet gehoord.

De Telegraaf, 04-12-1901[452]

Er waren mensen die Barnum & Bailey sterk afkeurden vanwege het onzedelijke karakter. In het *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad* werd de voorstelling ‘dierlijk, woest en toch betooverend’ genoemd.[453] De mensen kwamen massaal genieten van dit schouwspel, maar dat zei al genoeg over ‘de ware beschaving, het esthetisch gevoel en den goeden smaak van ons Nederlandsch volk’.[454] Het moderne publiek verlangde voortdurend naar prikkels om zich te kunnen ontspannen en te genieten, maar het gevoel voor echte schoonheid, esthetiek en beschaving ging verloren. Dat gold ook voor allerlei vormen van vermaak, zoals schouwburgen, café-concerten, paardenspelen en dergelijke, vervolgde de krant:

> Ook hier doet de moderne beschaving los van God en Zijn H. Evangelie zijn verderfelijken invloed gevoelen; de hedendaagsche ontspanning is geen *ont*spanning meer maar eene *over*spanning van zenuwen, eene prikkeling van onedele hartstochten, eene opwekking van wansmaak en dierlijk gevoel.

De Nederlandsche Kinderbond liet weten dat ze het als haar plicht zag

> opvoeders te waarschuwen tegen deze vertooningen, waarvan een deel (en wel het meest prikkelende en ‘curieuse’ deel) moreel schade kan doen aan ‘t fijn gevoel en de verbeelding onzer kinderen, toch al zoo bedreigd in onze weinig kieskeurige samenleving.[455]

OVERPRIKKELD OF REVOLUTIONAIR

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* meldde dat de Stads-Evangelisatie Jeruël een speciale bijeenkomst hield om de mensen bij Barnum & Bailey weg te houden. Hier sprak de voorzitter over de verleidingen van de wereld en het geheel werd opgeluisterd door een zangkoor en een muziekkorps.[456]

De Telegraaf verwees naar de kermissen, die immers in veel plaatsen waren verboden omdat ‘ze onzedelijk waren, omdat ze tot dronkenschap en vechtpartijen aanleiding gaven’. Toch werd nu Barnum & Bailey wel toegelaten, schreef de correspondent verontwaardigd:

> Maar Barnum hebt gij toegelaten; Barnum hebt gij uw muren verhuurd; Barnum heeft uw pers ter beschikking gehad; Barnum heeft geen woord van verzet gehoord.[457]

De *Nieuwe Tilburgsche Courant* maakte zich zorgen over het gehaaste karakter van de moderne tijd, dat ook bij het circus te zien was. Het publiek genoot van de halsbrekende toeren, maar de verslaggever vroeg zich af of mensen niet overprikkeld raakten doordat alles op steeds weer nieuw vermaak was gericht. Hij zag een groot gevaar 'dat die demoralisatie, voortgekomen uit dat verfijnd-wulpsch genieten en dat vragen naar andere, nieuwe prikkeling der zinnen, hoe dan ook, ook onze maatschappij gaat doordringen'.[458]

In *De Vrije Socialist* was een tegengeluid te lezen. Socialist A.M. Reens schreef een kritische beschouwing getiteld 'De massa is revolutionair!'.[459] Hij reageerde op de bezwaren die de antirevolutionairen tegen Barnum & Bailey hadden geuit, namelijk dat het uit den boze zou zijn om te genieten van wereldse genoegens en in strijd met de 'ordonnantiën Gods'. Reens stelde hiertegenover het revolutionaire beginsel dat mensen juist zo veel mogelijk moesten genieten. Hemel en hel bestonden niet, het leven op aarde was kort en je kon dus maar het beste zo veel mogelijk genieten. Dat was de ware revolutie. 'De massa is revolutionair! De massa verlangt naar genot! De massa verlangt naar afleiding en afwisseling.' Reens gebruikte het woord 'massa' in positieve zin. Daarin verschilde hij van veel critici van de moderne tijd, die in de massa een gevaarlijk verschijnsel zagen. Zij dachten daarbij bijvoorbeeld aan arbeiders die naar revolutie streefden. Reens vond dat nou juist wenselijk, maar hij was bang dat de socialistische overwinning nog ver weg was. Al waren er gelukkig wel tekenen van onvrede onder de arbeiders te bespeuren. De tijdgeest werkte in socialistische richting en de antirevolutionairen vochten tegen windmolens, volgens hem.

Maar de zorgen over verderfelijk volksvermaak bleven klinken. Ze golden niet alleen voor circussen en kermissen, maar pasten in een veel bredere strijd tegen de onzedelijkheid van de moderne wereld.[460] Het was een kritiek op de toenmalige cultuur, waarin alles van waarde verloren dreigde te gaan. Mensen verloren de moraal, hun wil raakte verzwakt en velen raakten aan de drank. Het leidde volgens toenmalige psychiaters ook tot zenuwziekten als neurasthenie (zenuwzwakte) en hysterie. Vandaar dat er verschillende bewegingen waren om de onzedelijkheid te bestrijden, zoals de strijd tegen alcoholisme en tegen prostitutie.

De drankduivel

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond er een actieve beweging van geheelonthouders, die zich inzette voor een leven zonder drank. Er waren verschillende verenigingen, zoals de Nederlandsche Christelijke Geheelonthouders Vereniging, de Volksbond tegen Drankmisbruik, de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank, Sobrietas en de Algemeene Nederlandsche Geheel-Onthouders Bond. Meestal hadden ze een eigen tijdschrift, zoals de laatstgenoemde bond, die het weekblad *De Geheel-Onthouder* publiceerde. Op de voorsopagina stonden hun twee motto's: 'Drinkende arbeiders denken niet. Denkende arbeiders drinken niet' en 'Alcohol hoort in de vergifkast van den apotheker'. Leden van de Bond gingen met het blad de straat op en probeerden een gesprek aan te knopen over de kwalijke gevolgen van alcoholgebruik.

Die gevolgen waren niet mis en werden in de *Geheel-Onthouder* breed uitgemeten. Alcohol was ongezond en het ondermijnde het lichaam. Het was schadelijk voor de 'hersenen en zenuwen'.[461] Het tastte ook de zedelijkheid aan, want het werkte verdovend en bedwelmend, waardoor de 'gewetensstem' werd gesmoord. Het bedierf de vreugde en de gezelligheid, want het maakte mensen droevig en somber. Het maakte mensen onvrij. Ook de maatschappelijke gevolgen van alcoholgebruik waren groot: armoede, misdaad, prostitutie en krankzinnigheid.

> Ga dan in de groote steden en zie hoe daar geleefd wordt in beruchte buurten. Zie daar dan den vreeselijken invloed van dat verscheurend monster. Zie dan hoe daar jonge meisjes, met slappe lichamen en fletse oogen, de danshuizen weten te bevolken, om vandaar terecht te komen in het bordeel. Zie dan, hoe daar jonge kerels, met waggelende lichamen, zich voortslepen, uitbrakend de laagste, gemeenste taal. Zie dan hoe ze daar ondergaan naar lichaam en ziel. O, kunt gij het u indenken, dien vreeselijken toestand van verdierlijking, waar het alcoholisme de menschen toe brengt en in houdt?[462]

Zonder alcohol zou de helft van de ziekenhuizen, krankzinnigengestichten en gevangenissen gesloten kunnen worden. Alcohol speelde een rol in 70% van de strafzaken en veroorzaakte 80% van alle armoede. De helft van de krankzinnigen en 70% van de prostituees was aan de drank, zo schreef de *Geheel-Onthouder* stellig.[463] Veel mensen werden tot alcohol gedreven door de ellendige toestand waarin ze moesten leven en werken, iedere dag afgebeuld in 'vunzige fabrieken en werkplaatsen'. Over alcoholverslaafden schreef het blad:

> De drank houdt je als een slaaf in z'n macht. Je bent als een die een blinddoek voor de ogen is gebonden; je helder inzicht is beneveld, je vermogen om de dingen te onderscheiden en zuiver te beoordelen is gans gedoofd. Je wou wel wat mooiers, je wou misschien wel de drank laten staan al, maar de drankduivel is je te sterk, hij de bedrieger en jij z'n slaaf.[464]

Alcohol was verder desastreus voor het gezinsleven, aldus *De Geheel-Onthouder*. Het zorgde voor geldproblemen omdat vaderlief zijn zuurverdiende loon aan drank uitgaf, terwijl het gezin honger moest lijden. De kinderen kregen het verkeerde voorbeeld en raakten ook aan de drank; het was zelfs erfelijk. Maar een liefhebbende vrouw kon haar man van de drank afhelpen. Zij kon zorgen voor een gezellig en opgeruimd huis, waar haar man graag vertoefde in plaats van in de kroeg. Ze kon hem bezigheden bezorgen door boeken en kranten in huis te halen en door hobby's als 'bloemen, vogels en tuinwerk' aan te moedigen. Ook moest ze hem op de gevolgen van zijn drankmisbruik wijzen, maar ze moest wel oppassen dat ze hem daarbij niet te veel ergerde. De dronkaard moest in feite als een zieke worden behandeld, maar genezing was mogelijk.[465]

In *De Geheel-Onthouder* werd nog een andere bondgenoot in de strijd besproken: de fiets. Fietsen had het op 'het zedelijk karakter der jeugd den allerbesten invloed'. Veel fietsers waren het kroegleven ontwend geraakt en hadden een liefde voor de natuur opgevat en voor een 'rein, gezond leven'.[466]

De kermis wekte drankmisbruik in de hand, aldus *De Geheel-Onthouder*, want een kermis was niks zonder alcohol. Het was een vorm van vermaak die inspeelde op de slechte karaktertrekken van de massa. Een 'onnatuurlijke prikkeling' die het dierlijke in de mens aanwakkerde in plaats van hogere ideeën.[467] Maar geheelonthouders wilden zich niet laten bedwelmen door alcohol en wilden hun bewustzijn niet verliezen. *De Geheel-Onthouder* liet zich niet uit over circussen of over Barnum & Bailey, maar het oordeel zal waarschijnlijk niet veel gunstiger zijn geweest.

De prostitutie is een pestilentie

Een ander belangrijk speerpunt in de strijd tegen onzedelijkheid was de prostitutie. Er waren verschillende groepen die hiertegen ten strijde trokken, vanuit heel verschillende achtergrond, zoals feministen, sociaaldemocraten en christenen. Een van deze groepen was de Middernachtzending (voluit Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging). Deze vereniging was in 1890 opgericht en gaf een eigen maandblad uit, *De Middernachtzendeling*. Ook verscheen er in 1901 een boek, getiteld

In een duistere wereld, waarin de vereniging met verhalen uit de praktijk een indruk gaf van haar werk.[468]

In deze kringen zag men prostitutie als een zonde die samenhing met de moderne tijd. Er was sprake van een ‘demoraliseering der maatschappij, verzwakking van het zedelijk bewustzijn, verstomping van al het edelste in den mensch, verkrachting der door God gewilde familieverhoudingen’.[469] De zedeloosheid en gewetenloosheid namen hand over hand toe. Vooral in de grote steden was het erg, dat waren ‘de etterbuilen van onze samenleving, waar al die ellende zich opeenhoopt’.[470]

De naam Middernachtzending sloeg op de manier waarop deze activisten te werk gingen.[471] Ze gingen ‘s avonds de straat op om te proberen mensen van prostitutie te weerhouden. Ze postten bij de deuren van bordelen of rendez-voushuizen (waar stelletjes terecht konden voor clandestiene ontmoetingen). Ze spraken mannen aan en wezen hen erop dat ze iets verwerpelijks deden als ze naar binnen gingen. Er waren bijvoorbeeld mannen die werden meegelokt door een prostituee: ‘Wij wijzen hem op het onedele van zijn daad, zulk een jong schepsel nog dieper in het verderf te sleepen.’[472] Ook de vrouwen werden aangesproken. In *De Middernachtzendeling* werden schrijnende verhalen verteld over jonge meisjes die onder valse voorwendsels door een man naar een rendez-vous waren gelokt en die niet in de gaten hadden wat hen te wachten stond. Als ze dit bij de ingang te horen kregen, schrokken ze vaak en weigerden ze alsnog om met de man mee naar binnen te gaan, aldus het blad.

Het gebeurde ook regelmatig dat mensen thuis werden opgezocht, nadat ze bij een bordeel of rendez-vous waren gesignaleerd. Daarvoor werkte de Middernachtzending samen met comités van de Nederlandsche Vrouwenbond ter Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn. Die vertelden bijvoorbeeld aan de ouders van een jong meisje waar zij was gesignaleerd. Vaak kwam ze dan tot inkeer. Er was ook een Doorgangshuis, waar ‘gevallen’ meisjes en vrouwen werden opgevangen om hen weer op het rechte pad te brengen. Ook konden sommigen terecht in Steenbeek in Zetten, het eerste Nederlandse opvanghuis voor vrouwen.

De prostitutiebestrijders deden ook aan preventie. In enkele haven- en garnizoenssteden organiseerden ze voor matrozen en soldaten activiteiten om hen bij de danshuizen en bordelen weg te houden.[473] Voor jonge vrouwen waren er gezellige avondjes of naaikransjes, waardoor ze ‘s avonds niet in de verleiding kwamen om over straat te gaan zwerven. Verder was er een soort bemiddelingskantoor waar jonge vrouwen aan een veilige werkgever of pension werden geholpen.

De prostituees werden vaak ongehuwd moeder. Dat had weer ‘verwoestende’ gevolgen voor hun kinderen, die moesten opgroeien bij een gevallen moeder.[474] De middernachtzendelingen noemden de prostitutie een ‘vreeselijke kanker’ en een ‘pestilentie’, die het maatschappelijke en huiselijke leven aanvrat.[475] Het verwoestte mensen in lichaam en ziel. Het veroorzaakte ziekte, droefheid en ellende:

> Hoevele jonge, veelbelovende levens verongelukken voor de maatschappij, hoe velen verwelken in de schoonste jaren huns levens als een nog niet ontloken bloemknop, omdat ze gevangen werden in de klauwen van het monster der prostitutie.

Bovendien leidden de ‘uitspattingen’ tot geslachtsziekten, zowel bij mannen als vrouwen, en dat werkte degenererend.[476] Volgens *De Middernachtzendeling* was dat bijvoorbeeld duidelijk te zien in de Boerenoorlog. De zedelijk hoogstaande Boerencommando’s waren niet door geslachtsziekten aangetast en hielden daardoor beter stand dan de door ziekten verzwakte Engelse soldaten.

Het ging volgens de Middernachtzending bij prostitutie vaak om jonge vrouwen die in hun eentje naar een grote stad waren gekomen om te werken. Ze kenden er niemand en raakten gemakkelijk op het verkeerde pad. Regelmatig werden ze verleid door mannen die hen inpalmden met mooie praatjes en hen dan meelokten naar een rendez-vous. Verder was er ook vaak sprake van 'witte slavenhandel', waarbij ronselaars in het buitenland meisjes naar Nederland lokten om zogenaamd in een pension te gaan werken of in een andere nette betrekking.[477] Zodra ze in Nederland kwamen, werden ze voor 'enkele rijksdaalders' aan een bordeelhouder verkocht en dan konden ze niet meer terug. Soms werden ze ook letterlijk gevangen gehouden, totdat 'de lust er af' was en ze als 'gebroken speelgoed' werden afgedankt.[478]

De Middernachtzending legde de schuld van de onzedelijkheid bij de onkuisheid van de man. Daardoor werden onschuldige vrouwen tot prostitutie aangezet, waardoor ze gedegenereerd raakten, zoals de prostituees op het Amstelveld in Amsterdam:

> De vrouwen die hier omdwalen zijn geen van alle jong meer en het leven der ontucht heeft op aller gelaat een onmiskenbaar stempel van dierlijkheid en drankzucht afgedrukt. Er is niets aantrekkelijks, niets zachts, niets vrouwelijks meer in haar wezen.[479]

Ook vrouwen die zelf geen prostituee waren, waren medeplichtig door hun hypocrisie*:*

> want gij hebt het kunnen weten en niet willen weten, ge hebt ziende niet willen zien, hoorende niet willen hooren, opmerkende niet willen verstaan.[480]

Uit valse schaamte en misplaatste preutsheid deden de meeste vrouwen alsof ze van niets wisten en staken ze geen hand uit naar hun 'ongelukkige zusters'. Het getuigde van een 'koud en ongevoelig hart' of van een zelfgenoegzame houding: 'Ik dank u Heer, dat ik niet ben als deze!'

VITRIOOL EN SUCCES

De Middernachtzending kwam voort uit de kringen van het Reveil.[481] Dit was een orthodox-christelijk-evangelische beweging, die de nadruk legde op persoonlijke geloofsbeleving en gebed. Het uitgangspunt was een diep besef van de zondigheid van de mens. Door evangelisatie konden zondaars worden gered. Het Reveil zag niks in de ideeën uit de Verlichting over de maakbaarheid van de mens. De middernachtzendelingen benadrukten keer op keer dat ze hun werk alleen met hulp van God konden doen. Als ze dreigden te verslappen, dan werden ze weer aangemoedigd door Gods genade en liefde.

De Middernachtzending was geen grote vereniging. Het blad telde 402 abonnees en het aantal mensen dat echt actief was als middernachtzendeling was nog veel lager. De vereniging had voortdurend behoefte aan meer geld en meer mensen en riep haar lezers dringend op om meer te doen. Daarbij werd op het geweten gespeeld: veel mensen zeiden wel dat ze de middernachtzending heel belangrijk vonden, maar slechts een enkeling was bereid zich er daadwerkelijk voor in te zetten door een avond mee te lopen of door geld te geven. Wie wel een financiële bijdrage gaf, werd eervol vermeld in het blad.

Het middernachtelijk werk had wisselend succes. Soms kwam iemand tot inkeer, maar regelmatig werden de middernachtzendelingen uitgescholden met als boodschap dat ze zich met hun eigen zaken moesten bemoeien. Vaak waren

> scheldwoorden of ruwe vloeken van de zijde van beschonken mannen of straatmeiden aan het adres der Middernachtzendelingen het eenige loon voor ons werk.[482]

Soms kregen middernachtzendelingen zelfs klappen van de mannen die ze aanspraken of van de bordeelhouders. Ook werd er een keer vitriool naar hen gegooid. Gelukkig kwam deze giftige vloeistof terecht in de rand van de hoed van de belaagde, waardoor diens gezicht en ogen gespaard bleven. Ook kwam het voor dat ze door de politie werden opgepakt, omdat ze de orde zouden verstoren.

De *Middernachtzendeling* schreef trots over haar successen in Haarlem. Daar waren bijna alle huizen van ontucht verdwenen en waren er nog slechts drie straatprostituees. Veel mannen waren tot inkeer gekomen en vaak waren ze alsnog getrouwd met de meisjes met wie zij 'ongeoorloofde omgang' hadden gehad. Veel vrouwen waren in een inrichting geplaatst en hadden het 'leven der zonde' verlaten. Ook waren er veel verwaarloosde kinderen uit huis geplaatst, bij een ander gezin ondergebracht of bij een baas.[483] Helaas was er in veel andere gemeenten minder vooruitgang geboekt, zodat het werk onverminderd nodig bleef.

Uiteindelijk zag de Middernachtzending de oplossing voor het prostitutieprobleem in een rijkswet die bordelen en andere huizen van ontucht moest verbieden. Ook wilde de vereniging wetgeving die het mogelijk maakte onderzoek te doen naar het vaderschap als een vrouw ongehuwd zwanger raakte, wat 'de arme misleide recht zal doen tegenover haar verleider'. Met andere woorden: zo kon de vader zijn plicht doen en met de vrouw trouwen.[484] De Middernachtzending lobbyde in de landelijke politiek voor deze maatregelen en zocht op lokaal niveau samenwerking met gemeentebesturen en politie om bordelen te sluiten. Soms lukte dat, zoals in Arnhem, waar de bordelen werden verboden. En in Amsterdam, waar na twee jaar posten het grootste bordeel in de Oude Manhuispoort eindelijk werd gesloten.

Maar het gebeurde ook regelmatig dat de prostitutie na een verbod toch illegaal werd voortgezet. De voormalige bordeelhouders zeiden dan bijvoorbeeld dat ze een hotel waren geworden en de prostituees waren ineens allemaal 'kamer- of linnenmeisjes'.[485] In de praktijk wist iedereen natuurlijk wel wat hier werkelijk gebeurde, maar helaas kneep de politie vaak een oogje dicht. Volgens *De Middernachtzendeling* durfde het gemeentebestuur vaak niet in te grijpen, omdat de klandizie uit 'hooge heeren' bestond, die niet in opspraak wilden raken en die hun bordeelbezoekjes wilden blijven voortzetten.[486]

In *De Middernachtzendeling* wordt Barnum & Bailey nergens genoemd, maar je kunt je voorstellen dat ze ook daar bezwaren tegen hadden. Hun opvattingen over kermis en de moderne tijd was in lijn met de kritiek van christenen op het circus, met woorden als 'zenuwprikkeling' en 'koortsige jacht naar goud en de vermaken van deze wereld'.[487]

Het wiemelt en woelt

Overigens was lang niet iedereen het eens met de aanpak van de Middernachtzending. Sommigen beschouwden prostitutie als een noodzakelijk kwaad, waar eigenlijk niet zo veel aan te doen was — of dat zelfs een positief effect had als uitlaatklep voor de onvermijdelijke mannelijke lusten. Het was een bliksemafleider waardoor fatsoenlijke vrouwen tenminste veilig over straat konden.[488]

De *Middernachtzendeling* weersprak deze redenering met een internationaal onderzoek waaruit bleek dat de meeste bordeelzoekers helemaal geen jonge vrijgezellen waren, maar

> gehuwde mannen zijn of mannen van rijperen leeftijd en dat juist te hunnen behoeve de schandelijke handel in meestal minderjarige meisjes wordt gedreven.[489]

Anderen stelden een regulering voor, waarbij prostituees een vergunning zouden krijgen en regelmatig medisch gekeurd zouden worden. Zo konden geslachtsziekten worden opgespoord en kon worden voorkomen dat die verder verspreid werden. Hier was de Middernachtzending fel tegen, want met een vergunningenstelsel legitimeerde je in feite iets dat fundamenteel verkeerd was.[490] Bovendien had statistisch onderzoek uitgewezen dat dergelijke regulering het aantal geslachtsziekten onder militairen niet verminderde, stelde het blad.

De roep om regulering en medische controles kwam vaak uit feministische kring. Ook daar moest de Middernachtzending niets van hebben, want feministen propageerden zaken als de vrije liefde en 'malthusianisme' (de verstrekking van voorbehoedsmiddelen).[491] Desondanks kwamen de standpunten van de feministen opmerkelijk vaak overeen met die van de Middernachtzending. Zo vond ook het feministische blad *Evolutie* dat prostitutie moest worden bestreden. Vrouwen mochten 'niet rusten vóór dat in komende eeuwen, de prostitutie tegelijk met den oorlog en andere mensch-onwaardige instellingen van de aarde verdwenen zullen zijn.'[492] En ook *Evolutie* vond dat het een schadelijk effect had, een 'demoralisatie der ziel'. Maar vanaf dat punt liepen de meningen van de Middernachtzending en *Evolutie* uiteen. De feministen wilden ook tehuizen voor ongehuwde moeders, maar het doel daarvan was niet om gevallen vrouwen op het rechte pad te brengen. Het ging erom dat de moeders hier hun kinderen veilig konden onderbrengen terwijl ze zelf gingen werken.[493]

Evolutie ging soms fel tekeer tegen mannen die hun lusten niet konden bedwingen. Dat bleek bijvoorbeeld bij enkele meisjes op het Amersfoortse gymnasium, die door jongens werden lastiggevallen met seksuele opmerkingen en aanrakingen. Hier legde *Evolutie* de schuld bij 'zedelooze, sexueel-prikkelbare mannen, welke, rokken ziende, het daarin gehulde individu niet ongemoeid kunnen laten'.[494]

Evolutie stelde vooral de hypocrisie aan de kaak. Een prostituee kon een eerzaam leven wel vergeten. Zelfs als zij haar leven beterde, had zij geen enkele kans meer op een goede maatschappelijke positie. Maar hier werd met twee maten gemeten, want een man die prostituees bezocht, werd niets in de weg gelegd. Ondanks zijn immoraliteit kon hij zich in fatsoenlijke kringen blijven begeven, waar hij overal werd ontvangen en kon trouwen met 'het reinste meisje'.[495] Sterker nog, de enkele man die zich niet met prostitutie inliet, stond bij andere mannen niet hoog in aanzien. De vooroordelen tegen prostituees leefden niet alleen bij mannen, maar ook bij vrouwen, aldus *Evolutie*. Zedeloze vrouwen werden door de zogenaamd fatsoenlijke vrouwen veracht. Maar de mannen die deze vrouwen tot het zedeloze leven hadden overgehaald, werden door diezelfde fatsoenlijke vrouwen 'aangebeden, geëerd, gehoorzaamd en als haar meerdere erkend'.

Prostituees werden door noodlottige omstandigheden tot hun 'onteerende broodwinning' gedwongen, volgens *Evolutie*. Het was een onrecht dat hen werd aangedaan, maar waar uiteindelijk ook de fatsoenlijke vrouw slachtoffer van werd. Om te beginnen kon een man tijdens zijn prostitutiebezoek een geslachtsziekte oplopen en vervolgens ook zijn vrouw besmetten. Alleen al daarom moest de prostitutie worden uitgeroeid, 'opdat de afschuwelijke lichaamsziekten daaruit voortspruitend, niet al te veel slachtoffers maakt'.

Misschien nog wel belangrijker was de immorele invloed die de prostituees op mannen hadden. Volgens *Evolutie* waren dit vrouwen die uit 'de laagste meest onontwikkelde klassen der maatschappij' kwamen en die 'in den grond verdorven' waren. Dit tastte het vrouwbeeld van prostitutiebezoekers aan. Deze mannen raakten door prostituees vertrouwd 'met de meest

walgelijke taal, de meest schandelijke handelingen, het allerlaagste peil van onzedelijkheid'. Daardoor gingen zulke mannen ook op alle andere vrouwen neerkijken. Deze invloed bleef merkbaar als zo'n man trouwde, want hij bleef vrouwen verachten.

Socialisten hadden weer een heel andere kijk op prostitutie en wezen vooral op de slechte maatschappelijke positie van de betrokkenen, zowel vrouwen als mannen. In de socialistische krant *Het Volk* verscheen een recensie van het boek van de Middernachtzending. Daarin werd hun strijd tegen de prostitutie van groot belang genoemd:

> Met het openbaar maken van deze dingen doet de middernachtzending een goed werk. Er is veel te weinig bekend van wat er misdadigs wiemelt en woelt in de achterbuurten der steden, in de gesloten huizen aan groote straten en grachten. Reeds door op al deze misstanden en misdaden het licht te laten vallen worden de lichtschuwe bedrijvers getroffen.[496]

Maar hun aanpak schoot uiteindelijk tekort, volgens *Het Volk*. De Middernachtzending zag de prostitutie als een zedelijk kwaad, vanuit hun christelijke principes. Daarmee pakten ze de werkelijke oorzaken van prostitutie niet aan, namelijk de maatschappelijke omstandigheden en de economische misstanden die mensen gevangen hielden. Alleen in 'een reine maatschappij (...) zal een rein leven heerschen', aldus *Het Volk*.

De *Middernachtzendeling* verweerde zich tegen deze kritiek en sloeg terug. Je kon echt niet alles aan de economie toeschrijven, zoals de socialisten deden

> die schouderophalend bij alles riepen: Question d' économie! Verhoog de loonen, neem de ongelijkheid van de standen weg en de kwaal is genezen![497]

De discussies over onzedelijkheid werden soms ook gericht op de manier waarop vrouwen bij Barnum & Bailey optraden. Volgens een criticus was dit niet alleen vernederend voor de vrouwen zelf, maar appelleerde het ook aan de laagste instincten van de mens. Het ging om vrouwen die niets anders hadden dan hun 'schoone leden'.[498] Die moesten ze tijdens de voorstelling laten zien om in te spelen op de 'slechte instincten' van het publiek. Maar zo werden ze gereduceerd tot lokaas. Het was onzedelijk, vernederend en beledigend voor alles wat 'groot, schoon en verheven' was. Net als de prostitutie.

14

MODERNE TECHNOLOGIE

PRACHTWERKEN VAN VERNUFTIGE VINDING

Het transport van het reusachtig materiaal, der mannen, vrouwen, kinderen en dieren geschiedt met 4 eigen extra-treinen, samengesteld voor dit doel uit speciaal daarvoor gebouwde waggons, wier aantal 67 bedraagt, Deze waggons werden gedurende het oponthoud in Engeland in de jaren 1898/99 gebouwd. Van Londen

Zutphensche Courant, 04-09-1901[499]

Barnum & Bailey toonde zich in alles een modern bedrijf, zoals in de reclamecampagne, in de logistiek en in het inspelen op de belangstelling voor evolutieleer en feminisme. Ook in technisch opzicht liep het bedrijf voorop.

EIGEN 'WAGGONS'

Dat bleek bijvoorbeeld uit de vier speciale treinen waarmee het hele circus zich verplaatste. Die trokken de aandacht:

> Het transport van het reusachtig materiaal, der mannen, vrouwen, kinderen en dieren geschiedt met 4 eigen extra-treinen, samengesteld voor dit doel uit speciaal daarvoor gebouwde waggons, wier aantal 67 bedraagt. Deze waggons werden gedurende het oponthoud in Engeland in de jaren 1898/99 gebouwd.[500]

De treinen waren op maat gebouwd door de Engelse firma W.R. Renshaw & Company.[501] De 67 wagons waren ieder 20 meter lang (of 30 meter, afhankelijk van welke krant je las).[502] De inrichting van de treinen was helemaal afgestemd op een reizend circus en was nog 'schitterender dan de befaamde gouden koets van de Koningin'.[503] Ook technisch waren de treinen een hoogstandje: 'De wagens zijn voorzien van speciale Barnum patentkoppels. Voor het aanhaken zijn geen beambten noodig, alles sluit vanzelf'.[504] Dit bood extra veiligheid voor het treinpersoneel, want bij het rangeren hoefde er niemand tussen de wagens te gaan staan. Ook konden door dit systeem de wagens dichter op elkaar worden geplaatst, zonder grote tussenruimtes. Wie nog meer technische details wilde weten, kon bij *De Telegraaf* terecht:

> De koppelerijen van de treinen van het reuzen-circus zijn volgens Eastmann's systeem, en het beste te vergelijken met twee in elkaar grijpende handen, die aan de achterzijde door veeren aan de wagens verbonden zijn, waardoor buffers overbodig worden. Daar de treinen in verschillende landen moeten circuleeren zijn alle wagens en rijtuigen voorzien van drie verschillende remsystemen nl. dat van Westinghouse, van Hardy en de zoogenaamde Vacuumrem.[505]

Het vervoer van al het materiaal regelde de onderneming helemaal zelf, zonder bemoeienis van de Nederlandse spoorbedrijven. Alleen de reclamewagon werd aangekoppeld aan gewone treinen,

omdat die al ruim van tevoren naar de voorstellingsplaatsen reisde. Voor de eigen treinen was er een contract gesloten om daarmee ‘s nachts over het spoornet te mogen rijden:

> De spoorwegmaatschappij behoeft bij het laden en lossen nergens voor te zorgen, noch voor verlichting, die voldoende geschiedt door flambouwen, noch voor controle, noch voor arbeidskrachten.[506]

Een van de vier treinen was speciaal ingericht voor de artiesten en andere personeelsleden, met verblijfs- en slaapgelegenheid. De andere drie treinen waren voor de dieren en het materiaal.[507] De olifanten hadden allemaal een eigen hok, dat door de ‘kornaks’ (olifantenverzorgers) werd opgevuld met hooi. Dat diende als stootkussen tegen kneuzingen als de trein een onverwachte beweging maakte. De kleinere dieren hadden lagere hokken, met daarboven ‘nette, helder uitziende slaapgelegenheden’ voor hun bewakers.[508] De paarden hadden hun eigen ruimtes in de trein, waar ‘ze zoo dicht op elkander gepakt staan, dat ze elkaar in evenwicht houden’.[509] De dieren waren zo gewend aan hun ‘reisstal’ dat ze uit zichzelf naar hun plek liepen. Volgens een van de kranten was dat een teken dat ze dit vervoer, deze ‘manier van ingekuipt zijn’, niet onprettig vonden. Ook de olifanten en andere dieren liepen gewillig hun treinstel binnen, ‘zonder dat geweld of dreigement hoeft te worden aangewend. Zelfs dieren weten gauw genoeg wat hun werk is en deze hebben zich daarenboven Amerikaansche manieren aangeschaft!’[510]

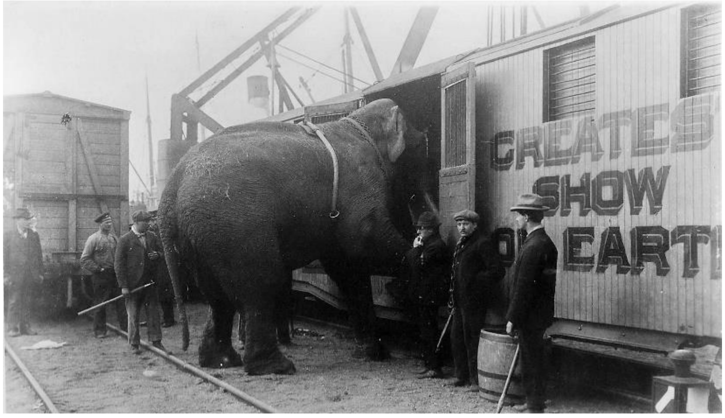

Olifant stapt in de trein

Eerder is Willem Schürmann al even aan het woord geweest over hoe hij een paar keer met de trein meereisde. Er was een aparte wagon voor de directie en hij mocht een kijkje nemen in de vertrekken van Mrs. Hutchinson, de schoonzus van Mr. Bailey. Ze had de beschikking over een klein, gezellig keukentje, een dienstbodekamer, een badkamer met koud en warm stromend water en een slaapkamer. Ze kon haar kostuums onder het bed opbergen, er hingen familiefoto’s aan de muur en in de hoek stond een wastafel. Alle vertrekken waren elektrisch verlicht. Het enige nadeel was dat het een beetje laag was allemaal, maar dat kon niet anders, want de wagons waren gebouwd op de lage spoortunnels in Engeland.[511]

De slaapplaats van Schürmann was iets eenvoudiger dan de directiewagon, maar nog steeds heel comfortabel:

> Mijn kamer is aardig ingericht. Er zijn twee bedden boven elkaar. (…) In den hoek staat een waschtafel practisch beknopt toestel met waterkraan, daar boven hangt een flinke groote spiegel. Aan den zolder zijn banden gespannen voor het ophangen van hoeden. Onder het

> onderste bed is een lade voor kleeren. Op den grond ligt een kleurig tapijt, overdekt door een groote bedmat, alles is zindelijk en helder als in een Hollandsche goed onderhouden kamer.[512]

De meeste artiesten hadden niet de luxe van een privévertrek. Ze sliepen in stapelbedden aan weerszijden van het gangpad. Elektrische verlichting was alleen voor Bailey en zijn familie weggelegd; in de artiestenwagens moest je het doen met olielampen. De ramen waren wit gemaakt zodat niemand naar binnen kon kijken.

Behalve voor de mensen waren er ook treinen voor de materiaalwagens, die compleet bepakt werden ingeladen. Ze werden via een speciale helling door paarden op de treinen getrokken, die hiervoor extra laag waren ontworpen.[513] Zodra een wagen was ingeladen, werden de wielen met blokken vastgezet en werd de volgende ingeladen.[514] Zo werden ze achter elkaar geschoven, met tussenpozen van enkele seconden. De treinrails werden hiervoor met planken bedekt, zodat de paarden er goed op konden lopen.[515] Iedereen wist bij deze klus zijn taak, zodat alles 'zonder veel praatjes' verliep.[516] Wat een verschil met Nederlandse werklieden, als die zoiets moesten doen, dan schreeuwde 'de een den ander suf'.

Het vervoer van de wagens op de treinen, *Nederlandsche Illustratie; geïllustreerd nieuws van den dag,* 12-10-1901

VERNUFTIGE VINDING

Barnum & Bailey was zo veel mogelijk zelfvoorzienend. Het was een wereld op zichzelf. Niet alleen had het bedrijf eigen treinen, maar ook eigen elektrische verlichting, eigen kook- en eetgelegenheid, een eigen landmeter, een eigen 'barbier' en een eigen 'brievenbesteller'.[517] Die laatste haalde de post op van het plaatselijke postkantoor en bracht die naar het terrein. Daar opende hij zijn 'reuzentasch waaruit ettelijke epistels te voorschijn komen' en bezorgde de brieven bij de werknemers, die vaak ver van huis waren en blij waren met berichten van het thuisfront.

Barnum & Bailey zorgde ook zelf voor maatregelen tegen brand, in samenwerking met de plaatselijke autoriteiten. In Rotterdam bijvoorbeeld lag dag en nacht een 'drijvende stoomspuit' met bemanning klaar in de Parkhaven.[518] Ook het circuspersoneel was goed geoefend in bluswerk. Eerder tijdens de Europese tournee was er in het stadje Ratibor (destijds Duits, tegenwoordig Pools) brand uitgebroken. De mannen van Barnum & Bailey schoten de stadsbrandweer te hulp en dankzij hun 'kalme optreden (…) was de brand spoedig gebluscht', aldus het *Algemeen Handelsblad*.[519] Het publiek werd nadrukkelijk opgeroepen om alert te zijn op brandgevaar. Vooral bij de menagerie

moest je niet roken en geen lucifers of sigaarstompjes op de grond gooien. Die was immers bedekt met stro, dus de ramp was niet te overzien als daar brand zou uitbreken. De 'heeren uit de beschaafde stand' werden dus opgeroepen om het even zonder hun 'onafscheidelijke sigaar' te doen.[520] Boze tongen beweerden overigens dat er bij Barnum & Bailey nog nooit brand was uitgebroken omdat het stro altijd vies en vochtig was, wat 'maakt dat een weggeworpen sigaar onmiddellijk uitgaat'.[521]

Een bijzonderheid was de elektrische verlichting waarmee Barnum & Bailey de voorstellingen verlichtte. Elektriciteit was in het Nederland van 1901 bepaald nog geen vanzelfsprekendheid. In de loop van de negentiende eeuw was gaslicht steeds gebruikelijker geworden, als vervanger van olielampen. In steeds meer grote steden was er straatverlichting met gas gekomen. Pas aan het einde van de negentiende eeuw verscheen de eerste elektrische verlichting, maar in 1901 was gaslicht nog het meest gebruikelijk. Het moderne elektrische licht had grote voordelen, want het was krachtiger en gelijkmatiger en het verspreidde geen benauwde lucht.[522]

Bailey was een voorloper in het gebruik van elektrische verlichting. De voorstellingstent was zo groot dat het voordien altijd moeilijk was geweest om alles goed te verlichten. Elektrische lichten waren daarom een uitkomst. Barnum & Bailey had zijn eigen lichtvoorziening, die overal mee naartoe reisde.[523] Hiervoor had men twee speciale installaties laten bouwen door de American Fire Company. Het waren 'prachtwerken van vernuftige vinding'.[524] De apparatuur bestond onder meer uit twee reusachtige dynamo's, waarmee het bedrijf zijn eigen stroom opwekte. Die zaten in twee speciale wagens, 'rode gevaarten'. Doordat er van alles twee waren, zaten ze nog niet in het donker als er eentje uitviel. De apparatuur werd bediend door zestien mannen, onder wie enkele ingenieurs, brandweermannen en elektriciens. 'Wonderlijk is het hoe alles mooi onderhouden is. Al het nikkelwerk glimt als helder gewreven spiegelglas', schreef Schürmann.[525]

Overigens werd de elektrische verlichting alleen in de hoofdtent gebruikt, tijdens de voorstellingen. Op de rest van het terrein werden gewoon gaslampen gebruikt. En zelfs over de elektrische verlichting werd soms geklaagd. In Watergraafsmeer vond het publiek de verlichting onvoldoende en werden er nog honderden extra gaslampen aangebracht. 'Dit verhoogt zeer den kapitalen indruk van het geheel der zeldzame en talrijke vertooningen'.[526]

TELEGRAFEREN EN FOTOGRAFEREN

Barnum & Bailey was dus op allerlei vlakken een voorloper als het ging om het inzetten van moderne techniek. Janet Davis spreekt van een moderne 'corporation on wheels' (rondreizend bedrijf) met zijn efficiëntie, treinvervoer, elektrische verlichting, grootschaligheid, logistiek en massareclame.[527]

Rond 1900 werd in hoog tempo allerlei nieuwe technologie ontwikkeld, zoals telegrafie, telefonie, elektriciteit, fotografie en film. Historici spreken wel van een periode waarin tijd en ruimte steeds verder werden veroverd. Het publiek had veel belangstelling voor wetenschappelijke en technische nieuwtjes en daar werd in veel tijdschriften aandacht aan besteed. Bij wijze van voorbeeld: *Pniël, weekblad voor het christelijk gezin*, wijdde een artikel aan het 'telegraferen zonder draad', een voorloper van de radio. *Pniël* vond het een wonder van menselijk vernuft dat je verbinding kon maken zonder verbindingslijnen. Het was een voorbeeld van de 'wondervolle krachten' van de schepping. In één adem door werd dit vergeleken met de verbinding met God. Ook met de 'levende God' kon je telegraferen zonder draad, want 'de stille, gezegende kracht, die te allen tijde en op alle plaatsen deze verbinding bewerkstelligt, is het gebed'.[528]

Fotografie was in 1901 enigszins ingeburgerd, maar het was nog relatief nieuw.[529] Er waren beroepsfotografen bij wie je je kon laten portretteren of die erop uittrokken om allerlei gebeurtenissen te fotograferen. Van Barnum & Bailey zijn de nodige foto's bewaard gebleven, evenals ansichtkaarten met foto's van het circusterrein en van de wondermensen. Verschillende kranten publiceerden de volgende grap over fotografie:

> Een alhier hard studeerend jongeling liet een skelet fotografeeren en zond dat aan zijn moeder. 'Door het harde werken der laatste maanden — schreef hij — ben ik ongelooflijk afgevallen. Niets past mij meer, alles is mij te wijd. Ja, ik ben tot onkenbaar wordens toe vermagerd, en ten bewijze daarvan, zend ik u mijn laatste fotografie. Ik zal de eerste weken eens rust gaan nemen en wat ontspanning zoeken. Vraag, lieve moeder, vader om geld te zenden voor nieuwe kleeren enz.'
> Reeds den volgenden morgen kwam er een telegram van den volgenden inhoud: 'Karel! Fotografie gezien; laat gelegenheid niet ontsnappen om je bij Barnum & Bailey te verhuren. Ze zijn nog te Brussel. Uw liefhebbende vader'.[530]

De eerste vormen van fotografie dateren uit 1824 (Joseph Nicéphore Niépce) en 1831 (Louis Jacques Mandé Daguerre).[531] In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelden de fototechnieken zich verder en rond 1900 waren er in tijdschriften al regelmatig foto's te zien. Een voorbeeld van hoe bijzonder dit nog was, valt in *Eigen Haard* te lezen, want het blad gaf af en toe commentaar op zijn eigen foto's. Zo was er een uitgebreide reportage over het huwelijk van koningin Wilhelmina en prins Hendrik, met diverse mooie foto's. Maar een foto van de kerkdienst was er helaas niet bij:

> De afbeelding van de plechtigheid in de Kerk, welke wij voor dit nummer lieten maken, voldeed, door de minder gunstige omstandigheden, waarin zich de photograaf bevond, niet aan onze verwachting.[532]

Bij een andere foto werd opgemerkt dat de fotograaf pech had, omdat de diplomaat Dr. Leyds er net niet op stond. De foto van het vertrek van het huwelijkspaar naar paleis Het Loo daarentegen mocht

> uit een photographisch oogpunt als een bijzonderheid (…) worden aangemerkt, omdat de opname goed geslaagd mag worden genoemd, wanneer men daarbij het weinig voldoende licht op dit late middaguur van een winterschen dag in aanmerking neemt.[533]

EEN BETERE MANIER VAN KIJKEN

Vanaf 1880 was de techniek zo ver gevorderd dat fotografie ook binnen bereik van een wat groter publiek kwam. In de VS bracht het bedrijf Kodak in 1888 een fototoestel voor amateurfotografen op de markt, met als slogan 'You press the button, we do the rest'.[534] Ook in Nederland gingen meer mensen fotograferen. Alleen al in het jaar 1901 werden er diverse gidsen gepubliceerd vol praktische uitleg en tips. Fotografie werd in een van die gidsen beschreven als een betere manier van kijken, omdat het menselijk oog tekort schoot. Met een fototoestel kon je kijken naar de sterrenwereld, naar microscopisch kleine organismen, naar de diepten in de zee en naar het inwendige van de mens.[535] Voor de wetenschap, de kunst en de natuurbeschouwing was dit een belangrijke ontwikkeling, aldus deze gids. Door de fotografie waren 'vele oude denkwijzen omver geworpen' en alleen al daarom moest ieder ontwikkeld mens er iets over weten.

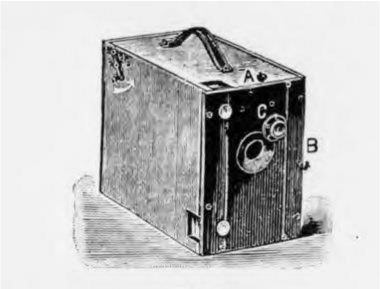

Handcamera, uit: G. Pflaum*, Wat elke amateur-photograaf weten moet*

Door de verbeterde techniek zouden er voor amateurfotografen ‘bijna geen moeilijkheden bestaan’, maar wie de gidsen bekijkt, ziet dat fotograferen destijds een hele onderneming was.[536] Een handcamera uit 1901 ziet er in onze ogen erg onhandzaam uit. De handleidingen beschreven welke spullen de amateurfotograaf moest aanschaffen: een camera, een lens, droge platen en een ‘drievoet’ (statief). Bovendien had je een donkere kamer nodig om je foto’s zelf te ontwikkelen en af te drukken. Daarvoor had je drie platte schalen nodig, een maatglas, een donkerekamerlamp en een weegtoestel. Foto’s waren in die tijd zwart-wit, hoewel er al wel werd geëxperimenteerd met kleurenfotografie:

> En menigeen heeft de verzuchting geslaakt: ‘Kon ik nu die kleuren ook maar opnemen!’. Maar wie weet, wat de twintigste eeuw ons zal brengen. Zeker is het, dat aanhoudend proeven genomen worden in deze richting en de verwachting gekoesterd mag worden, dat men slagen zal; de vraag is maar wanneer?[537]

Amateurfotografen konden ook bij het tijdschrift *Lux* terecht, waarin alle aspecten van hun hobby aan de orde kwamen. Natuurlijk was het blad mooi geïllustreerd met foto’s. Er waren veel artikelen waarin de techniek aan bod kwam, zoals het gebruik van diverse camera’s, negatieven, filters, ontwikkelvloeistoffen en het scherpstellen. Er werden tips gegeven voor het fotograferen van bijzondere onderwerpen, zoals een zonsverduistering, elektrische vonken of wilde dieren.[538]

Lux besteedde ook een keer aandacht aan mensen die beweerden dat je geesten kon fotograferen. In deze periode was het spiritisme populair en zochten veel mensen via een medium contact met overleden dierbaren. Af en toe doken er foto’s op van de geest van een overleden persoon, waarmee bewezen zou zijn dat het spiritisme geen onzin was. In *Lux* was men echter sceptisch. Volgens spiritisten kon je alleen een geest fotograferen als je er vast in geloofde dat die zou verschijnen en als je bovendien een geregeld leven leidde, een rechtschapen karakter had en verheven gevoelens koesterde. Je moest de ‘omgang met geesten vurig begeeren’. Maar *Lux* wierp de vraag op of het niet gewoon een ‘overspanning der hersens’ was als je een geest zag.

Fotograferen kon trouwens wel heilzaam zijn voor ‘zenuwlijders’, aldus *Lux*. In het Belgische Gheel had men daar ervaring mee opgedaan. De meeste patiënten waren slordig, nalatig en snel afgeleid, waardoor ze ongeschikt waren voor het nauwkeurige werk van een fotograaf. Toch bleek het hen wel goed te doen. Ze kwamen tijdens het fotograferen in de buitenlucht, wat hun geest goed deed. Ook zou het rode licht van de donkere kamer rustgevend en stimulerend werken.

Tijdens het bezoek van Paul Kruger aan Rotterdam werd hij door een van de geïllustreerde bladen op de foto gezet. Dat was bijzonder genoeg om in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* te beschrijven:

> Een ultra modern moment was 't toen de President zich liet 'kieken'. Twee fotografen van een geïllustreerd weekblad hadden al telkens hun best gedaan hem in deze omgeving, met die mannen van Transvaalsche reputatie om zich heen, en 't glas melk — de feestmelk — in de hand, op de plaat te knippen. Maar 't was er te donker en te vol. Toen ging de heer Wolmarans den president vragen om even te willen poseeren, en al bromde hij eerst ook lachende een zwak protest, toch ging hij er voor zitten, 't gezicht naar een der toestellen. En de gordijnen gingen in de hoogte, en niemand mocht passeeren; van twéé kanten loerden de lensen hem aan.... tik ; Zaterdag zullen wij zien of 't gelukt is.[539]

De dood overwonnen

Films waren in 1901 nog veel nieuwer dan fotografie.[540] In 1894 kwam Thomas Edison met de 'kinematograph', de eerste bruikbare filmcamera en projector. Het was een soort kijkdoos waar één persoon tegelijk in kon kijken. De gebroeders Lumière gelden als de uitvinders van de echte film. In 1895 werd een van de eerste films in Duitsland vertoond en die duurde maar een paar seconden. Niet lang daarna gaven de gebroeders Lumière in Parijs filmvoorstellingen. Het nieuwe medium oogstte veel bewondering. Een krant schreef: 'Met deze nieuwe uitvinding is de dood niet langer het definitieve einde. De mensen die wij op het scherm gezien hebben zullen bij ons zijn, bewegend alsof ze leven, ook na hun dood.'[541] Het publiek was dolenthousiast, maar moest wel aan het nieuwe fenomeen wennen. Het verhaal gaat dat sommige mensen gillend de zaal uit liepen toen er in een film een trein recht op hen afkwam.

Er waren tot begin twintigste eeuw geen afzonderlijke bioscopen, zoals we tegenwoordig gewend zijn. Films werden in een theater, op een kermis, bij een jaarmarkt of in een rondreizende show vertoond met een draagbare projector. Deze voorstellingen werden 'bioscope' genoemd. Deze reisbioscopen gingen al snel ook lokale opnamen vertonen. Ze maakten ter plaatse opnamen van de inwoners, bijvoorbeeld bij een uitgaande kerk of fabriek. Het publiek vond het erg leuk om zichzelf of bekenden te herkennen. Voorbeelden hiervan zijn de eerdergenoemde films van Kruger en van het huwelijk van Wilhelmina en Hendrik, gemaakt door F.A. Nöggerath sr.

Nöggerath exploiteerde in Amsterdam het Variété Flora, een van de theaters waar je films kon zien. Voor het maken van zijn eigen films had hij op het dak van zijn theater een kleine studio gebouwd. In 1898 maakte hij een film over de kroning van Wilhelmina.[542] Deze film was heel populair, niet alleen in ons land maar ook in het buitenland. Het zijn de oudst bewaard gebleven 'levende beelden' van Nederland. In 1901 werden er ter ere van Wilhelmina's huwelijk op straat 'lichtbeeldvertoningen' vertoond, 'een noviteit die zeer in de smaak viel', aldus een krant. Je kon de koningin bevallig zwierend over het ijs zien schaatsen, je zag haar in het verre Thüringen, er waren panorama's van de bergen van het Zwarte Woud te zien en van danseressen die op één teen stonden.[543] Verder waren er beelden van de dappere Boeren in Zuid-Afrika die de Engelsen 'lekker dood' schoten.

In 1901 maakte Nöggerath volgens de kranten ook een film van Barnum & Bailey:

> Wat velen het belangrijkste van de geheele geschiedenis hebben genoemd, zullen wij nog een poos kunnen aanschouwen, want met echt amerikaansche vlugheid heeft de directeur van Flora de noodige photo's voor zijn bioscoop genomen en toen de eerste voorstelling gegeven werd, vertoonde hij op dezelfde avond: De aankomst en het opbouwen van het circus Barnum en Bailey.[544]

Ontzettend jammer dat deze film niet bewaard is gebleven.

15

De circusgemeenschap

Toonbeeld van eendracht, kracht en voorspoed

James Coffey is getrouwd, hij heeft een vrouw en een dochtertje, die beiden normaal en zeer trotsch op papa zijn. Zij reizen met hem mee, voor zijn rekening, want Barnum en Bailey nemen niemand op sleeptouw, die niet zijn kostje in het circus waard, is.

Rotterdamsch Nieuwsblad, 26-09-1901[545]

De medewerkers van Barnum & Bailey vormden een heel eigen gemeenschap, die voor het grote publiek niet zichtbaar was. Ze waren grote delen van hun leven op tournee en leefden ver van huis uit hun koffers. Ze trokken dag in dag uit met elkaar op en waren op elkaar aangewezen. Volgens Janet Davis werd dit nog versterkt doordat zij in de maatschappij vaak buitenstaanders waren.[546] Ze waren een soort nomaden voor wie hun lichaam hun kapitaal was. Dat gold vooral voor de wondermensen met hun bijzondere lichamelijke kenmerken, waar ze een goede boterham mee konden verdienen. Circusmensen zagen zichzelf als anders dan de rest van de samenleving. Het circus was hun thuis en ze hadden een eigen taalgebruik waarmee ze zich onderscheidden van de mensen buiten het circus. Sommige circusmedewerkers werden in het circus geboren en bleven er hun leven lang. Er hing een sterke romantiek rond kinderen of volwassenen die van huis vertrokken om met het circus mee te gaan.

Circuseigenaren moedigden de onderlinge groepsvorming aan om de orde binnen het circus te handhaven, aldus Davis. Er werd goed voor de werknemers gezorgd met eten, onderdak en vrijetijdsactiviteiten. Het was een soort welvaartskapitalisme, waarmee onrust en protest werden gesmoord. Er golden strenge gedragsregels, zoals het genoemde alcoholverbod bij Barnum & Bailey. Een van de manieren om de circuswerkers in toom te houden, was het dreigen met inhouden van hun salaris, volgens Davis. Dat waren echter zaken die niet in de reportages van de Nederlandse journalisten naar voren kwamen.

Achter de schermen

De Nederlandse journalisten gingen graag in op de uitnodiging om een kijkje achter de schermen te nemen. Ze maakten veel werk van hun artikelen hierover. Het bood hen de mogelijkheid om een origineel verhaal te brengen dat uitsteeg boven een geijkte opsomming van wat er bij de voorstellingen te zien was. En het bood Barnum & Bailey de gelegenheid om een gelikt, aantrekkelijk beeld van het bedrijf te tonen. Niet alleen de spectaculaire show sprak het publiek aan, maar ook het dagelijks leven van de circusmensen. Willem Schürmann beschreef bijvoorbeeld de bedrijvigheid in de kleedkamers:

> De rijders en clowns loopen gehuld in chambercloaks naar den ingang van 't arena, dragen klompen om hun witte muilen niet te bevlekken, kleeden zich uit in de koude tenten, alleen beschut door de linnen wanden die geen regen, maar wel koude doorlaten. Hier staat een

> fors gebouwde athleet met spieruitbuilende armen zijn kracht te beproeven, daar geeft een acrobaat les in het opgooien van menschenlichamen, terwijl anderen zich schminken, kleeden en ontkleeden zonder om te kijken naar de drukdoende schreeuwerige kofferuitpakkende andere artiesten. Enkelen spreken over races, wedden, maken plannen, anderen spelen tusschen de nummers door een partij dam, terwijl sommigen brieven schrijven naar huis, naar vrienden en bekenden, moeders en zusters.[547]

Veel circusartiesten hadden onderlinge relaties. Volgens een van de verslaggevers was het binnen het circus zelfs *not done* om met een buitenstaander te trouwen. Wie dat toch deed, moest maar vertrekken. Een voorbeeld was het getatoeëerde echtpaar Frank en Annie Howard, van wie werd vermeld dat hij 780 afbeeldingen op zijn lichaam had en zij 590.[548] Overigens was ook hun verhaal een staaltje *humbug* van de pr-machine, want zij waren in werkelijkheid broer en zus, maar dat terzijde.[549] James Coffey, het skeletmens, liet zijn gezin meereizen:

> hij heeft een vrouw en een dochtertje, die beiden normaal en zeer trotsch op papa zijn. Zij reizen met hem mee, voor zijn rekening, want Barnum en Bailey nemen niemand op sleeptouw, die niet zijn kostje in het circus waard is. [550]

Perschef Watkins had zijn vrouw mee op tournee genomen. Zij had niet alleen thuis willen blijven en trad daarom op bij de paardenshow.[551] Naar verluidt durfde Watkins nooit naar haar optredens te kijken, omdat hij veel te bang was haar te zien verongelukken.[552]

Behalve het dochtertje van de Coffeys waren er nog meer kinderen die met de tournee meereisden. Zij hadden het volgens de verslaggevers goed naar hun zin in het niet-reguliere circusleven. Sommigen van hen hadden nooit een huis gekend en reisden altijd met hun familie mee. De ‘albino’ Rob Roy bijvoorbeeld was in het circusbestaan geboren. Zijn beide ouders waren artiest en hij was in het vak gebleven.[553] Onderweg kregen de kinderen kennelijk ook onderwijs, want een van de verslaggevers zag een klein meisje dat schrijfoefeningen zat te maken.[554] Zodra de kinderen oud genoeg waren, gingen ze in het circus meewerken. En natuurlijk haalden ze ook kattenkwaad uit:

> De acrobatenkinderen in bonte pakjes, zitten op den grond en spelen mesgooiertje. Zij schreeuwen en lachen, krijgen ruzie en sluiten weer vriendschap. Een van de jongens, geklommen op den rug van een ander, gooit een aardkluit over den tentwand op het dambord van eenige spelers die buiten zitten.[555]

Een bijzonder duo

Er werden ook regelmatig verhalen verspreid over de vriendschappen tussen de artiesten. Zo kon Coffey het heel goed vinden met Mr. McDonald. Zij vormden een bijzonder duo, want McDonald stond bekend als de dikste man ter wereld, ‘die maar even 229 kilo weegt en er een basgeluid op nahoudt, dat (althans wat de diepte aangaat) ieder zanger hem benijden zou’.[556] Coffey daarentegen was een ‘levend geraamte’.[557] Hij was zo mager, dat hij zich goed moest vasthouden als er een deur openging om niet weg te waaien.[558]

> Hij is een deftig heertje met een monocle in t rechteroog en mondain opgedraaide snorren en sik. Mondain doet hij, hij speelt zoo’n beetje den fat in een modepak, dat om zijn ranke leden sluit en met zijn dun rottinkje.[559]

Schürmann maakte kennis met het tweetal. McDonald zat op drie stoelen zijn toilet te maken en knoopte intussen een gesprek aan. Vanwege het contrast in lichaamsbouw vormden McDonald en

Coffey een attractief nummer tijdens de show en ook daarbuiten trokken ze vaak samen op. Lachend vertelden ze dat ze in Duitsland een keer ruzie kregen met een koetsier, die hen voor vier personen wilde laten betalen omdat McDonald zo veel ruimte innam. Ze rekenden hem voor dat wat McDonald aan extra ruimte nodig had door Coffey werd gecompenseerd. Maar de man trapte er niet in en dreigde de politie erbij te roepen, waarop ze toch maar hadden betaald.[560]

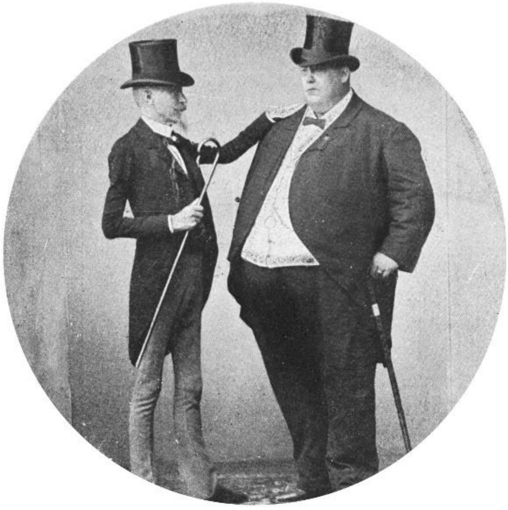

Coffey en McDonald

Ze vertelden aan Schürmann dat ze het erg naar hun zin hadden bij Barnum & Bailey. Ze werkten er al jaren en wilden niet meer weg. 'Mr. Bailey is de fijnste man van de wereld, zoo beleefd en vriendelijk dat je niet zoudt denken dat hij zooveel geld heeft', vonden ze.[561] Ze waren inmiddels zo bekend dat ze bij ieder ander circus terecht konden, maar zolang Bailey hen wilde houden, bleven ze. 'As long as I suit the show, the show suits me', zei Coffey. En zo dachten alle artiesten erover, een teken van de uitstekende organisatie van de reuzenonderneming, schreef Schürmann. De pr-afdeling van Barnum & Bailey zal het met plezier hebben gelezen.

Het contrast tussen beide vrienden sprak ook buiten het circusterrein tot de verbeelding. Verschillende kranten verhaalden hoe ze in Amsterdam een nieuw pak waren gaan kopen bij Magazijn 'Nederland'. Dat viel nog niet mee, want ze hadden natuurlijk allebei een uitzonderlijke maat. Bij Coffey was zelfs de smalste broek nog te groot, zodat de broekspijpen speciaal met flanel gevoerd moesten worden. En toen men McDonalds maten wilde opnemen, moesten er twee meetlinten aan te pas komen, zo omvangrijk was hij.[562] Dit verhaal werd door de kleermaker handig gebruikt. Die adverteerde:

> De Costumes van Mac donald en John Coffey (den diksten en dunsten man der wereld) abnormaliteiten van Barnum & Bailey zullen tot en met Donderdag in onze Etalage tentoongesteld blijven.[563]

Zo vormden de 'wondermensen' onderling een eigen wereldje, met onderlinge sympathieën en antipathieën. Het boterde niet tussen Coffey en de 'albino'. Juffrouw Clifford en Alfonso konden het juist wel goed met elkaar vinden, alleen al op grond van hun specialiteit. Zij was namelijk een degenslikster en hij slikte keisteentjes, petroleum, glas en spijkers. Dat schiep een band, ook al was Alfonso 'een neger'.[564]

Geen spoor van ontevredenheid en verbittering?

De verslaggevers namen dus graag een kijkje achter de schermen om daar het echte circusleven te kunnen zien. Tijdens de voorstellingen speelden de artiesten natuurlijk hun rol, maar na afloop werd iedereen weer zichzelf. Althans, dat schreven de journalisten. Historica Andrea Ringer benadrukt dat de artiesten ook op zulke momenten hun rol moesten blijven spelen, wat onderdeel uitmaakte van de bijzondere arbeidsomstandigheden bij grote circussen en wat hun werk emotioneel zwaarder maakte.[565] Als je het gesprek van Schürmann met Coffey en McDonald terugleest, dan krijg je inderdaad het idee dat ze al die verhalen over zichzelf en over elkaar al talloze malen hadden opgedist. Hoe dan ook, het gewone leven achter de schermen sprak erg tot de verbeelding in de Nederlandse pers:

> Nu na de voorstellingen zitten zij allen bij elkander, besprekend de gebeurtenissen van den middag. 'Jimmy was niet goed vangs!', 'Ghee, hij zou de menschen nog laten vallen!', 'Rats!' zegt Jimmy, trachtend zich schoon te wasschen in een klein kommetje. Allen kleeden zich uit, vouwen de mooie pakjes op en bergen ze zorgvuldig in de koffers; dan, na weer gewoon te zijn geworden, gaan ze naar de kooktent, waar mr. Arlington met het diner wacht. 's Avonds werken ze weer, onvermoeid, altijd jong en frisch.[566]

De kranten schreven over de gezamenlijke maaltijden als het toppunt van gelijkheid. Volgens de verhalen zat iedereen aan lange tafels en kreeg hetzelfde eten, hoewel hierboven al bleek dat Schürmann met het management aan een afzonderlijke tafel zat.[567] Volgens Janet Davis kende het circusleven juist een duidelijke hiërarchie. De verschillende beroepen gingen voornamelijk onderling met elkaar om, als een soort kastesysteem. De strikte taakverdeling verhoogde de onderlinge band binnen een groep, maar tussen de groepen was er een duidelijke pikorde. De vrouwen van de paardenshow en de trapezewerkers stonden het hoogst in aanzien. De eersterangs artiesten hadden de grootste kleedkisten, die op de meest gunstige plek stonden, uit de wind en de kou, aldus Davis.[568]

Barnum & Bailey had bijna 700 werknemers die de voorstellingen voor en achter de schermen verzorgden.[569] Daarnaast waren er tijdens de Nederlandse tournee zo'n 800 werklieden.[570] De meeste medewerkers waren ver van huis, wat niet altijd een pretje was. Een glimp daarvan ving de verslaggever van *Het Volksdagblad* op, toen hij na afloop van de voorstelling een zieke Brit aantrof, die erg naar huis verlangde: 'there's no place like home'.[571] Een groepje werklieden zong met ruwe, verweerde stemmen: 'O, darling, O my heart grows weary, far from the old folks at home'. En een Duitser liep te ploeteren door de modder en mompelde iets over 'ganz slecht' en 'nattig land hier'.

De meesten waren Amerikaan, maar er waren ook Fransen, Duitsers, Hongaren en een Serviër. De Hongaren konden alleen elkaar verstaan en niemand begreep de Serviër. Maar dat gaf niet, want hij kende zijn taak en 'de kracht der discipline werkt hier woordloos voort', schreef het *Rotterdamsch Nieuwsblad*.[572] De onderlinge onbekendheid ging zo ver dat men soms elkaars naam niet eens kende. Dat gaf problemen als er iemand ziek werd, zoek was of overleed. Gelukkig was er een uitgebreide administratie, waarin iedereen een eigen nummer had. Dat was onlangs in Duitsland nog van pas gekomen, toen er twee werklieden onder een tentpaal terecht waren gekomen. De een was op slag dood en de ander was zwaargewond. Maar niemand wist de namen van het arme tweetal. Daarom werd het voltallige personeel bij elkaar geroepen en werden alle nummers afgeroepen. Bij twee nummers bleef het stil, dus toen konden in het register de bijbehorende namen worden opgezocht.[573]

Dit verhaal werpt wel een ander licht op de bedrijfsvoering dan de berichten van de persafdeling, die graag liet weten hoe goed er voor het personeel werd gezorgd. Bezoekende journalisten tekenden op hoe tevreden iedereen was over de ‘humaniteit’ waarmee ze behandeld werden. Een van hen schreef:

> Onder Bailey’s tweebenige sujetten geen spoor van de ontevredenheid en verbittering, die tegenwoordig onder zoovele andere ondergeschikten – met of zonder reden – aan de orde van den dag is. Bailey eischt veel van hen, maar betaalt hen ruim en behandelt hen goed, is streng voor hen maar onder zachtzinnige vormen.[574]

Ook *De Nieuwe Courant* prees de manier waarop Barnum & Bailey zijn mensen behandelde. De lonen waren goed, de contracten duidelijk en gunstig. De instructies waren kort en helder, zodat iedereen wist wat hij moest doen, als een schakel in een grote keten. Als er één schakel haperde, leed het geheel daaronder. Dat wisten ze allemaal en daarom zetten ze zich in voor het geheel. Daar konden andere organisaties nog een voorbeeld aan nemen, want zo kon er tien keer zo veel arbeid worden geleverd. Het was een ‘toonbeeld van eendracht, kracht en voorspoed’, aldus de krant. ‘De mannen van Barnum en Bailey verpersoonlijken samen Amerika in alle goede eigenschappen waarin die ondernemende groote en practische natie kan uitmunten.’[575]

De orde van de tijgers

Sommige kranten waren vol lof over hoe ruimhartig Barnum & Bailey ziek personeel bijstond. Het *Dagblad van Zuidholland en ‘s Gravenhage* meldde dat iemand soms door ziekte niet verder mee kon met de tournee. De medische kosten werden vergoed en zodra de zieke weer beter was, kon die zich op kosten van de baas weer bij het circus voegen. Het loon werd volledig doorbetaald.[576] En als er onverhoopt iemand overleed, dan werden de uitvaartkosten betaald:

> Te Rotterdam is overleden in het Ziekenhuis aan typhus-koorts, een der employe’s van de Barnum & Bailey-Show, een 21-jarige Amerikaan. Mr. Rings, gevolmachtigde van Barnum & Bailey heeft gezorgd voor de begrafenis op de Alg. Begraafplaats te Rotterdam.[577]

Bij een ongeval raakte een koetsier gewond toen er een zware wagen over zijn linkervoet reed. Hij werd naar het ziekenhuis gebracht. Zodra hij weer helemaal beter was, kon hij Barnum & Bailey achterna reizen. In de tussentijd zou zijn salaris worden doorbetaald, verzekerde de persvoorlichter aan Schürmann. Die schreef: ‘Alles is wonderlijk geregeld, niets kan de Barnummenschen in de war brengen.’[578] Dit alles was natuurlijk ook welbegrepen eigenbelang om het personeel aan zich te binden, want de vaardigheden van de artiesten waren onmisbaar.

Maar andere kranten schreven juist dat het personeel niet verzekerd was. Volgens de *Nieuwe Groninger Courant* moesten mensen geheel volgens Amerikaanse principes van ‘zelf help’ voor hun eigen kosten opdraaien. Dat had tot gunstig gevolg (voor Barnum & Bailey dan) dat iedereen extra voorzichtig was uit angst om een ongeluk te krijgen waartegen men niet verzekerd was. Een groot verschil met de Duitse werklieden, die een invaliden- en ouderdomsverzekering hadden en daarom dit eigenbelang misten, aldus de krant.[579]

Perschef Watkins beschreef in zijn tourneeboek nog een andere variant.[580] Tijdens de Engelse tournee zou het personeel zich in een soort onderlinge verzekeringsmaatschappij hebben georganiseerd, met de mooie naam *Benevolent and Protective Order of Tigers*. Wie ziek werd of een ongeluk kreeg, kon rekenen op zorg en hulp. Maar dit verhaal is volgens Janet Davis een verzinsel van

de pr-machine van Barnum & Bailey, net als dat over de opstand van de freaks.[581] Andere historici hechten meer geloof aan dergelijke verhalen, zoals Andrea Ringer, die beschrijft hoe circusmensen zich organiseerden en soms zelfs staakten tegen slechte arbeidsomstandigheden.[582] Als deze Order of the Tigers inderdaad een verzinsel was, dan heeft Watkins het wel ver doorgevoerd, want in zijn boek over de Europese tournee heeft hij een complete ledenlijst opgenomen.[583]

❧

16

KROTTEN EN SLOPPEN

GRAUW, SMERIG EN BENAUWD

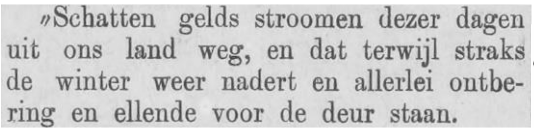
„Schatten gelds stroomen dezer dagen uit ons land weg, en dat terwijl straks de winter weer nadert en allerlei ontbering en ellende voor de deur staan.

Hoornsche Courant, 15-09-1901[584]

Barnum & Bailey deed tijdens zijn tournee vooral grote en middelgrote steden aan. In de steden was er meer vertier dan in de kleinere plaatsen en er waren meer culturele voorzieningen. Eind negentiende eeuw was het flaneren een populair tijdverdrijf, vooral op zaterdag en zondag.[585] Voor veel mensen was dat het hoogtepunt van de week. Maar juist in de steden woonden veel arbeiders en heerste veel armoede.

In *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij* werd gewaarschuwd dat arbeiders bij Barnum & Bailey op hun zakken moest passen. Niet vanwege zakkenrollers, maar omdat arbeiders met hun goedkope kaartjes de meest ‘ellendige’ zitplaatsen kregen. Er werd geadverteerd dat je ook daar alles kon zien. Dat was ook wel zo, maar je moest er vroeg bij zijn om een redelijke zitplaats te veroveren. Met de goedkoopste kaartjes mocht je alleen aan beide uiteinden van de tent zitten, waar je het andere eind nauwelijks kon zien. Bovendien zat je er beroerd, op ‘gewone planken, en waar men met z’n beenen blijven moet, is een raadsel’.[586]

Deze klacht ging over arbeiders die een goedkoop kaartje tenminste nog konden betalen. Er waren ook veel mensen die amper in leven konden blijven van hun schamele inkomen en die in ellendige omstandigheden woonden. Zelfs de goedkoopste kaartjes van *f* 0,60 waren voor hen onbetaalbaar — daar moesten de allerarmsten een dag van rondkomen met het hele gezin. Deze groep is in de berichten over Barnum & Bailey slechts indirect zichtbaar. Zoals in de kritiek op het contrast tussen de grote sommen geld die er bij Barnum & Bailey omgingen en de bittere armoede. De *Hoornsche Courant* schreef: ‘Schatten gelds stroomen dezer dagen uit ons land weg, en dat terwijl straks de winter weer nadert en allerlei ontbering en ellende voor de deur staan.’[587]

DE VOLKSVERHEFFERS

Vanaf 1870 ontstonden er steeds meer initiatieven om de sociale problemen op te lossen en de arbeidersklasse te verheffen. Historica Christianne Smit beschrijft de ‘volksverheffers’ als bevlogen mensen uit de middenklassen.[588] Zij bestreden de uitwassen van de moderne samenleving, die het gevolg waren van industrialisatie, verstedelijking en ongebreideld kapitalisme. Zij zochten oplossingen voor de problematiek van armoede, slechte woningen, drankmisbruik, misdaad, ziekten, prostitutie en gebrek aan hygiëne. De onderliggende gedachte was dat de mens te ver van de natuur was afgeraakt en leed aan decadentie, verweking en ziekten.

De meeste volksverheffers waren geen revolutionairen die alle klassenverschillen wilden opheffen, maar sociaal-liberalen die verbeteringen wilden binnen de bestaande maatschappelijke orde. Hun

inspanningen worden tegenwoordig soms bekritiseerd als paternalistisch. Ze zouden hun eigen normen willen opleggen aan de arbeiders, die moesten worden opgevoed tot ijver, doorzettingsvermogen en driftbeheersing. Daar zit zeker wat in, aldus Smit, maar de hervormers werden gedreven door oprecht idealisme.

De sociale kwestie — zoals het toen vaak genoemd werd — trok veel aandacht. De overheid liet regelmatig rapporten verschijnen vol cijfers over de slechte woningen en arbeidsomstandigheden. Er verschenen ook regelmatig berichten in de pers of in pamfletten, waarin de sociale kwestie op emotionele toon aan de kaak werd gesteld. Het waren aanklachten tegen de erbarmelijke toestanden, vol mededogen en verontwaardiging. De schrijvers eisten meestal dat de overheid zou ingrijpen. Tegelijkertijd waren de verhalen vaak ook sensatiebelust en speelden ze in op de belangstelling voor de zelfkant, voor misdadigers en degeneratie.

De volksverheffers waren optimisten die geloofden in een betere samenleving. Ze geloofden dat de strijd tegen armoede zou leiden tot een betere moraal. De problemen van drankmisbruik, ongeregelde levenswijzen, degeneratie, slechte gezondheid en slechte woningen hingen met elkaar samen. Aan al die zaken probeerden de volksverheffers iets te doen. Ze waren ervan overtuigd dat de mensheid kon worden verbeterd door kennis, kunst en opvoeding. Daarom richtten ze bibliotheken, theaters en allerlei verenigingen op. Ze namen allerlei initiatieven om mensen te verheffen, zoals cursussen, lezingen en sportactiviteiten. Hiermee konden arbeiders hun algemene ontwikkeling verbeteren en kennismaken met kunst en literatuur. Ook was er aandacht voor gezonde voeding, schone lucht, meer groen in de stad en uitstapjes in de natuur. Er werden adviezen verspreid voor een gezonder leven. De strijd tegen alcoholmisbruik was een belangrijk speerpunt en een enkeling keerde zich ook toen al tegen het roken. Vaak werd dit gezien als een kwestie van het beheersen van je ‘driften’, waardoor de mens boven het dierlijke kon uitstijgen.

Voorheen was hulp vooral een kwestie van particulier initiatief geweest. Vanaf eind negentiende eeuw werd de rol van de overheid langzaam groter en de meeste volksverheffers drongen daar ook op aan. Zij bepleitten wetgeving om de sociale kwestie aan te pakken. Dat had succes en er kwamen verschillende nieuwe wetten, zoals de al eerder genoemde Kinderwet van Samuel van Houten (1874), de Arbeidswet (1889), Woningwet (1901), Leerplichtwet (1900) en Gezondheidswet (1901).

Tegelijkertijd was hier veel discussie over, want de confessionele partijen wilden de problemen zo veel mogelijk in eigen kring oplossen. Bedrijven, scholen en kerken moesten hun eigen mensen helpen en de overheid moest alleen als vangnet dienen voor geval van nood, vonden zij.

EEN ONDERWERELD

Een van de belangrijkste sociale kwesties was de woningtoestand. In 1901 verscheen het rapport *Krotten en sloppen* van journalist Louis Hermans over zijn onderzoek naar de woonomstandigheden van de allerarmsten in Amsterdam.[589] Zijn verslag geeft een schrijnend beeld van de situatie waarin deze mensen verkeerden. Historicus Auke van der Woud schreef in zijn boek *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* over de verpauperde woningen in heel Nederland en baseerde zich onder meer op Hermans’ onderzoek.[590]

Hermans’ bevindingen stonden in het licht van een snel groeiende bevolking, verstedelijking en verpaupering. Van der Woud schetst dit beeld als volgt. Tussen 1880-1901 groeide de Nederlandse bevolking snel, van 4 naar 5,1 miljoen inwoners. Er kwamen ruim 366.000 woningen bij, voor een belangrijk deel in nieuwe wijken. De aanblik van Nederland veranderde hierdoor flink. De nieuwe

woningen werden vooral bewoond door de middenklasse en de goedbetaalde arbeiders. Nederland was in vergelijking met omringende landen altijd al verstedelijkt geweest en in de tweede helft van de negentiende eeuw groeide het aantal stedelingen snel verder. In 1900 woonde meer dan de helft van de Nederlandse bevolking in een stad of een stedelijke omgeving.

De nieuwe woningen waren lang niet voor iedereen weggelegd. Een groot deel van de Nederlandse bevolking leefde rond de armoedegrens en kon zich deze woningen niet veroorloven. Naar schatting 3-5% van de bevolking hoorde tot de hogere klasse, 45-47% tot de middenklasse en ongeveer de helft tot de lagere klassen. Binnen de lagere klassen waren er grote verschillen. Ongeveer een kwart van deze mensen behoorde tot de allerarmsten. Zij moesten het doen met bijzonder slechte en kleine woningen met nauwelijks voorzieningen. Enkele cijfers: in 1899 telde Nederland in totaal 890.157 woningen. Daarvan waren 307.937 (35%) eenkamerwoningen, waarvan er 261.022 door minstens twee mensen werden bewoond. Daarnaast was bijna 30% een tweekamerwoning, waarvan de tweede kamer vaak niet meer dan een berging of vochtig keukentje was. Ook daar woonde vaak een heel gezin in.

Veel van deze woningen bevonden zich in sloppen, dat wil zeggen in smalle stegen en gangen van één of twee meter breed. Vaak waren dit eigenlijk brandgangen of doorgangen naar een achtererf, die nooit als straat of steeg waren bedoeld. Inmiddels waren ze volgepakt met de armste bewoners van de stad. Zij woonden in pakhuizen, werkplaatsen en kelders, die waren onderverdeeld in kamers. Het was een eigen wereld, gescheiden van de ‘bovenwereld’. Letterlijk een achterbuurt die vanaf de straat niet zichtbaar was en waarvan de andere stadsbewoners het bestaan vaak niet kenden. Die kwamen hier nooit en kenden er de weg niet.

In 1899 had Amsterdam 22.000 eenkamerwoningen, waar 67.214 mensen woonden. De woningen van de armsten verkeerden vaak in bijzonder slechte staat. In de andere grote steden was de toestand vergelijkbaar. In juni 1901 werd de Woningwet van kracht, die de overheid een grotere rol gaf in het verbeteren van de woonomstandigheden. Gemeenten moesten voortaan zorgen dat woningen aan bepaalde voorwaarden voldeden, zoals de aanwezigheid van wc’s, licht en voldoende ruimte. Woningen die te slecht waren, konden onbewoonbaar worden verklaard en worden gesloopt. Met de komst van de nieuwe wet ging de overheid ook meer investeren in de bouw van betere woningen. Maar een nieuwe wet loste natuurlijk niet alle problemen in één keer op.

LANGZAAM STERVEN

Terug naar journalist Louis Hermans, die zijn onderzoek in maart 1901 publiceerde, vlak voordat de Woningwet van kracht werd. Hermans was een kritisch journalist met sociaaldemocratische opvattingen. Zijn *Krotten en sloppen* was niet alleen een onderzoeksrapport, maar ook een aanklacht: het Amsterdamse gemeentebestuur deed veel te weinig aan de erbarmelijke woonomstandigheden. Ondanks Hermans’ politieke boodschap biedt zijn onderzoek een goed beeld van de woningtoestand, dat door Van der Woud wordt bevestigd.

Hermans schreef het werk in opdracht van de Amsterdamsche Bestuurdersbond, een bond die de positie van arbeiders wilde verbeteren. Die had hem gevraagd om een beknopt overzicht van de Amsterdamse woningtoestand, ‘steunende op feiten en cijfers’. Hermans was daarom met eigen ogen gaan kijken en had met bewoners gesproken. Zijn onderzoek ging over de sloppen in de Jordaan (het ‘koninkrijk der sloppen’), in de zogeheten ‘Jodenhoek’ en de ‘Eilanden’. Hij werd vergezeld door

tekenaar Albert Hahn, een socialist die zich niet veel later ontwikkelde tot politiek tekenaar. Hahns tekeningen illustreren treffend de woonomstandigheden en de armoede waar Hermans over schreef:

> die achterhuizen zijn alleen te bereiken door nauwe gangen of sloppen, waar lucht en licht weeldeartikelen zijn en waar de zonnestralen nooit kunnen komen. O, het is zoo droef wonen daar, alles is er zoo grauw, zoo smerig, zoo benauwd; wat hoog is wordt daar omlaag gedrukt, in de modder, in het vuil.

Slop Jodenhouttuinen, tekening Albert Hahn, Uit: Hermans*, Krotten en sloppen*

De sloppen waren heel smal, soms maar vijftig centimeter breed, zodat je er alleen zijdelings doorheen kon schuiven. Er heerste vaak een ‘ergerlijke stank’, de goten waren verstopt en er lag rottend vuil. In die sloppen gingen Hermans en Hahn langs alle huizen en probeerden met de bewoners in gesprek te komen. Dat lukte lang niet altijd, want de mensen waren soms wantrouwig, omdat ze bang waren dat het tweetal was gekomen om hun schamele woning af te keuren en hen op straat te zetten. Waar ze wel werden binnengelaten, troffen ze grote armoede aan. Ook in volledig onbewoonbare panden werden toch kamers verhuurd. Bijvoorbeeld:

> Het portaal is geheel versleten, de planken zijn rot, de trap is bijna niet meer te bestijgen, boven op de kamers is alles vochtig, het water druipt langs den muur.

Een van de woningen waar ze werden binnengelaten, was een eenkamerwoning van 1,80 bij 4,10 meter. In die ene kamer moest een heel gezin koken, eten en slapen. De was hing er te drogen en er was geen ruimte voor een klerenkast. Het was er benauwd en bedompt van het vocht en de rook. Er was geen eigen wc. De bewoonster wilde geen toiletemmer in de kamer neerzetten vanwege de stank, dus ze ‘werpt haar faecalien des avond maar op straat’. Het wemelde er bovendien van het ongedierte, zoals wandluizen en ratten, ‘groote, leelijke beesten’. Over een andere eenkamerwoning schreef Hermans: ‘Voor het langzaam sterven in deze kamer betaalt het gezin f 1.40 per week aan

den eigenaar'. Hij nagelde in zijn rapport regelmatig huiseigenaren aan de schandpaal door hen met naam en adres te noemen.

Een voorbeeld van het leven in armoede troffen Hermans en Hahn aan bij mevrouw Koning, die met haar zeven kinderen in één kamer woonde. Haar man had een maagkwaal, maar was ondanks doktersadvies toch blijven werken omdat ze de inkomsten niet konden missen. Daardoor was zijn toestand zo verslechterd dat hij nu in een 'gasthuis' verbleef. Nu moesten ze rondkomen van 50 cent per dag, een hongerloontje dat door haar veertienjarige zoon bij elkaar werd gescharreld met het verkopen van 'pijpenschoonmakers en lampenpoetsers'. Voorheen kreeg mevrouw Koning van de gemeentelijke 'onderstand' drie roggebroden per week, maar zelfs die 'rijkdom' had ze al een tijd niet meer gekregen. Toen ze zich tot de buurtmeester en het werkhuis wendde, was ze weggestuurd met de mededeling dat er zo veel armen waren dat ze een week later maar weer eens moest terugkomen. Ze had haar kinderen die ochtend voor de zoveelste keer zonder eten naar school moeten sturen. Ze was de wanhoop nabij: 'Zij zwijgt vermoeid en tranen rollen over haar bruine wangen', schreef Hermans. Gelukkig kon hij voor dit gezin wat financiële steun regelen waarmee ze het konden redden tot de vader weer uit het ziekenhuis kwam. Maar zoals dit gezin waren er vele.

AKELIG PROZA

Ondanks alles probeerden veel bewoners hun onderkomen toch zo huiselijk, schoon en fatsoenlijk mogelijk te maken. In een van de woningen zagen ze:

> Een verveloos tafeltje, een kastje oud en versleten en een zeer ouderwetsche kachel. Een stuk spiegelglas moet dienen voor toilettafel, een paar schilderijtjes hangen aan den wand, en een paar kleine onooglijke vaasjes staan op den schoorsteen.

En ergens anders:

> Voor een raam van de bovenverdieping is een plankje gespijkerd en daarop staan een paar bloempotten met iets er in wat naar groen gelijkt …. Een beetje poëzie, geachte heeren en schoone dames, bij zooveel akelig proza.

Het was erg vuil in de sloppenwijken. Er was in de grote steden inmiddels wel waterleiding aangelegd, waarmee ook het 'privaat' (wc) kon worden doorgespoeld naar een beerput of naar de gracht. In de arme buurten moesten de meeste mensen hun privaat delen met een paar gezinnen. Zittend op een houten plankje deed je je behoefte in een gat. Wie geen privaat had, gebruikte een 'poepdoos', een houten kistje met daarin een ton of een emmer en een plank met een gat erop. De gemeente kwam iedere dag langs met 'beerkarren' waarin je je emmers kon legen. In de praktijk liep dat niet goed, waardoor het vuil regelmatig gewoon op straat werd gegooid. Dit leidde er soms toe dat je in de achterbuurten door de fecaliën heen moest waden, omdat de afwatering slecht was en de laagliggende sloppen vol water liepen. Toch kon je het de bewoners niet kwalijk nemen, vond Hermans, want wat viel er ook anders te verwachten van

> menschen, voor wie nooit het gemeentebestuur van Amsterdam een hand heeft uitgestoken om hen op te voeden in het besef, dat reinheid en frischhouden van de atmospheer de eerste voorwaarden van gezond leven zijn.

In de sloppenwijken heersten veel meer besmettelijke ziekten dan in de rest van de stad, zoals mazelen, roodvonk, difterie en tyfus. Dat kwam onder meer doordat de bevolkingsdichtheid zo hoog was. In de 'Jodenbuurt' was die bijvoorbeeld zevenmaal zo hoog als in de rest van de stad. Het

belang van frisse lucht werd bovendien nog door lang niet iedereen onderkend. Van oudsher sliepen mensen in een bedstee, een soort ingebouwde kast die werd afgesloten door een gordijn om de vermeend ongezonde frisse lucht buiten te houden. Slechts langzaam begon het belang van schone lucht door te dringen, onder meer bij de zogeheten 'hygiënisten', die ijverden voor schonere en gezondere leefomstandigheden. Vooral in de steden was de lucht heel smerig, door de rook van steenkolen, door de industrie, door de as uit de kachels, door het verkeer, door de paardenmest en door sigaretten. En dit alles was in de sloppenwijken het ergst. De *Vegetarische Bode* pleitte voor schone lucht en verwees naar onderzoek waaruit was gebleken dat in een kamer met gesloten ramen de lucht 'een groot aantal microben' bevatte, net zoals de microben die 'op allerlei rottende stoffen voorkomen (…) waardoor voortdurend in ontbinding zijnde stoffen worden ingeademd'.

Hermans wees ook op het grote brandgevaar in de sloppen en krotten. Als er brand uitbrak, dan konden de bewoners geen kant op. Ze moesten dan of door de vlammen heen, of ze moesten proberen te ontkomen via de gracht waar hun sloppen vaak op uitliepen. Levensgevaarlijk, vooral voor de vele kinderrijke gezinnen.

Een afzonderlijke categorie krotten vormden de kelderwoningen. Die waren zo laag dat je er meestal niet rechtop in kon staan. Ze waren donker en vochtig, het schimmel stond op het behang en er waren veel slakken. De bewoners moesten vaak 's ochtends eerst een tijd pompen of water scheppen omdat de vloer blank stond. Het stond er vaak zwart van de rook, er was nauwelijks ventilatie en er hing een sterke grondlucht. Vetgedrukt schreef Hermans: 'Het kan niet genoeg herhaald worden, dat een woning niet in den grond, maar op den grond behoort te worden gebouwd.'

BEKWAME SPOED

Hermans eindigde met de conclusie dat de gemeente veel te weinig deed. Hij rekende voor dat er in 1874 in Amsterdam 4.985 kelderwoningen waren, waarvan er 3.500 onbewoonbaar waren verklaard. In 1898, dus 24 jaar later, waren er nog steeds 3.000 onbewoonbare kelderwoningen. Cynisch schreef Hermans: als de gemeente met 'denzelfden bekwamen spoed' zou doorgaan, dan zou het nog zo'n 150 jaar duren voordat in Amsterdam alle onbewoonbare kelders uit 1874 waren ontruimd. En dat waren alleen nog maar de kelderwoningen, niet de overige krotten.

De gemeente moest zorgen voor verbetering, zo nodig met subsidie van het rijk, vond Hermans. Er gebeurde veel te weinig. Er werden wel woningen onbewoonbaar verklaard, maar dat loste het probleem niet op. De onbewoonbare krotten moesten worden afgebroken, want anders bleven het broeinesten van ongedierte en vergaarplaatsen van vuil. De gemeente moest zorgen voor goede arbeiderswoningen, die waren aangesloten op de gemeentelijke waterleiding en die voldoende licht, lucht en ruimte boden. De woningen moesten ook voldoen aan de 'eischen der hygiëne' en er moest streng worden toegezien op de eisen van brandveiligheid, bouwkunde en sanitair. Ook moesten de nieuwe woningen betaalbaar worden gehouden voor de armste klassen.

In de politiek zag Hermans onvoldoende aandacht voor deze problematiek, behalve bij zijn eigen partij, de SDAP (Sociaal Democratische Arbeiders Partij). Er waren wel particuliere initiatieven om woningen te bouwen, zoals de bouwonderneming De Jordaan. Maar Hermans verwachtte daar weinig heil van, hoezeer het particulier initiatief ook in Nederland werd aanbeden. Hij hekelde de hoge huurprijzen van deze particuliere ondernemingen, die voor de allerarmsten onbetaalbaar waren. Ook werd er bij dergelijke woningen vaak een selectief aannamebeleid gehanteerd. De

verhuurders wilden volgens Hermans geen bewoners uit de armste klassen, maar alleen ‘knappe, ordentelijke, welgestelde werklieden, die geregeld de huur kunnen voldoen’. Het gevolg was dat zich in de nieuwe wijken ‘de élite onder de werklieden en den kleinen ambtenaars- en klerkenstand’ vestigde. In de oude krottenwijken bleven de gezinnen over die ‘of te arm, of te laag gezonken zijn om waardig gekeurd te worden in de betere woningen hun intrek te nemen’. Terwijl juist die gezinnen zoveel baat zouden hebben bij goede woningen, aldus Hermans.

Vandaar dus dat sociaal geëngageerde critici zich boos maakten over al het geld dat aan Barnum & Bailey werd uitgegeven, terwijl dat veel beter zou kunnen worden besteed. *De Vrije Socialist* haalde flink uit:

> Honger wordt er geleden, ontzettend veel honger, werkloosheid heerst er, ontzettend veel. Ellende, zwarte ellende grijnst ons tegen in elke stad, in elke straat. De winter staat weer voor de deur. Duizenden zullen verkleumen van de kou. Bevriezen zullen er weer. De kranten zullen weer van doodgehongerde gevondenen schrijven. Het volk zakt dieper in de ellende modderpoel. Diefstal, moord, onteering, is aan de orde van den dag. En daar is Barnum. (...) 30.000 mensen per dag in zenuw-overspanning gebracht door de meest opwindende toeren, kleuren en tonen. Dageliks 100 tot 150.000 gulden, gevloeid uit de zakken der burgerij, voor onzinnigheden.[591]

17

DE DIEREN

ARISTOCRATIE VAN DE NATUUR

Barnum & Bailey's grootste Tentoonstelling der aarde. Beesten van volkomen verschillende natuur heeft men afgericht om in de beste harmonie tezamen te werken. Een aantal roofdieren te zien, die de slimste kunsten uitvoeren, is het verhevenste, wat men thans door tezamen werken heeft kunnen bewerkstelligen, en geeft wederom een nieuw bewijs van s'menschen macht boven de dierenwereld.

Nieuwsblad van het Noorden, 28-08-1901[592]

Barnum & Bailey maakte veel werk van de dieren die er te zien waren. In hun advertenties en publicaties was veel aandacht voor de menagerie waar je een bonte verzameling van dieren kon bewonderen. Ze waren in prachtige kooien langs de wanden van de menagerietent opgesteld, met bordjes erbij. Er was zo veel te zien dat de kranten niet aan eindeloze opsommingen ontkwamen. Hier bijvoorbeeld een bericht uit *Het Nieuwsblad van het Noorden*, integraal overgenomen uit een persbericht van Barnum & Bailey*:*

> het [is] alleen wel 10 maal het entree waard om de dierlijke wonderen te bezichtigen. Hoe bescheiden men zich ook uitdrukt, zoo zegt men de volle waarheid door te beweren, dat het de beste en rijkste verzameling van zeldzame en origineele dieren is, welke ooit te zien was. Verschillende zeer zeldzame exemplaren van herkauwers ziet men er. Verder is er een zeldzaam soort gnus of gehoornd paard, dat aanmerkelijk afwijkt van den gnus uit de kuststreken, die men gewoonlijk in gevangenschap ziet. Een paar ongewoon prachtige Afrikaansche en Aziatische stekelvarkens in een kooi en een enorm wrattenzwijn uit Abysinië in een andere gevangen gehouden. Zeldzame soorten antilopen staan naast een eland, een oryx, een nilgau, een springbok of een zeldzaam soort antilope. De dieren van de kattenfamilie zijn ongetwijfeld de mooiste, of men ze alleen of te zamen beschouwt. Er is een kooi met 5 groote, volwasschen leeuwen, een andere met een leeuwin. Dan een kooi met drie enorme tijgers, waarvan een de grootste moet zijn van alle zich in gevangenschap bevindende tijgers. De luipaarden zijn schoone exemplaren in hun soort, een is er zwart, dan een kooi met panters, een kooi met lachende hyena's en een kooi met Siberische wolven. Een aantal der grootste beren worden gevangen gehouden, verder het eenige gedresseerde nijlpaard der wereld met een gewicht van meer dan 2 ton, het eenige wrattenzwijn en de eenige waterbok te land. Dan zijn er rhinocerossen, echte zebra's, een paar witte kameelen en dromedarissen en olifanten. Dit zyn slechts weinige der dieren van de tentoonstelling, trouwens, het zou onmogelijk zijn ze alle op te sommen.[593]

Het Nederlandse publiek kende natuurlijk wel wilde dieren uit andere circussen, kermissen of dierentuinen. Maar het 'beestenspul' van Barnum & Bailey overtrof alles. 'Sedert lang staat Barnum

& Bailey's menagerie als de beste der wereld bekend en ze maakt er eveneens aanspraak op de meest volledige der wereld te zijn.', schreef *De Maasbode*[594]. Een andere krant sprak van een 'staalkaart (…) die een waardige collectie voor Noachs arke zouden hebben gevormd'.[595] Als extra bijzonderheid werd vermeld dat sommige dieren nooit eerder in gevangenschap waren gehouden.

Affiche met de dieren

Buitelende varkens en de evolutieleer

Het publiek vond het vooral leuk als de dieren menselijke trekjes vertoonden. Er waren gedresseerde paarden en 'buitelende varkens, foot-ballende honden, gedresseerde ganzen, wat niet al'.[596] De wilde dieren werden vaak als heel intelligent beschreven, vooral de olifanten. Dat bleek bijvoorbeeld als zij door de stad werden geleid en soms met hun hele gewicht over kwetsbare bruggen moesten lopen:

> Als een staaltje van de genialiteit der reuzenolifanten wordt verteld, dat zij eerst heel voorzichtig met hunne voorpooten de sterkte der bruggen inspecteerden, alvorens hunne logge gevaarten eraan toe te vertrouwen.[597]

Janet Davis beschrijft hoe het idee van de menselijke trekjes bij dieren verband hield met de belangstelling voor de evolutieleer in die tijd.[598] De theorie van Charles Darwin wierp een fundamenteel nieuw licht op de verhouding tussen de mensensoort en de (andere) diersoorten. De mens was door afstamming uit andere soorten voortgekomen en was dus eigenlijk ook een diersoort. Mensapen stonden het dichtst bij de mens en waren daarom bijzonder fascinerend.

Vandaar dat sommige ‘freaks’ als halve dieren werden voorgesteld, zoals Zip. Dit ging vaak samen met een racistische ondertoon, waarbij aan zwarte mensen dezelfde eigenschappen werden toegeschreven als aan mensapen. Bij de beschrijving van de wilde dieren gebeurde iets vergelijkbaars, maar dan omgekeerd. De dieren werden als halve mensen voorgesteld.

Er waren ook tegenstanders van de evolutieleer, onder meer uit christelijke hoek. Zij hielden vast aan het idee dat de mens boven de dieren verheven was. Dit klinkt door in een krantenbericht uit *De Volksstem* (een blad voor katholieke Nederlanders in de VS), waarin het temmen van dieren wordt gezien als bewijs voor de superioriteit van de mensheid:

> Beesten van volkomen verschillende natuur heeft men afgericht om in de beste harmonie tezamen te werken. Een aantal roofdieren te zien, die de slimste kunsten uitvoeren, is het verhevenste, wat men thans door tezamen werken heeft kunnen bewerkstelligen, en geeft wederom een nieuw bewijs van s’menschen macht boven de dierenwereld.[599]

Toch lag de aantrekkingskracht van de dieren niet alleen in hun ‘menselijkheid’. Vaak was het juist hun wildheid die het publiek fascineerde. Of liever gezegd, hun getemde wildheid. Davis beschrijft het stereotiepe beeld van de temmer die was uitgerust met slechts een zweep, pistool en wat lekkers. Hij wist de gevaarlijkste dieren in bedwang te houden dankzij zijn kalmte en discipline. Daarmee liet hij ze allerlei kunsten vertonen, zoals springen door brandende hoepels of een ritje op de rug van een ander dier. De spanning voor het publiek zat hem in het gevoel dat het ieder moment kon misgaan. Maar zelfs als een temmer tijdens de voorstelling door een van de dieren werd verwond, ging hij stoïcijns door (althans volgens de beeldvorming), want *the show must go on*.

Barnum & Bailey zelf benadrukte in zijn pr een heel andere kant en prees het bezichtigen van de dieren aan als leerzaam, vooral voor kinderen.[600] Een bezoek aan de menagerie had een sterk educatief karakter. Het was een ‘inkijkje in de jungle’ waar je de natuur in al zijn mysterie kon aanschouwen en bestuderen:

> In de menagerie zijn alle soorten der grootste en kleine dieren te zien en kan men getuige zijn van de macht van den mensch over het dier, wat duidelijk spreekt uit de verwonderlijke toeren van geheele troepen wilde beesten, die alles op kommando van hun ongewapenden temmer uitvoeren. Bovendien zijn alle kooien zoo gemaakt dat kleine kinderen direct de verschillende diersoorten onderscheiden kunnen, terwijl zij, die van de studie houden, een rijk gebied hebben in de menschlijke abnormaliteiten en zeldzaamheden.[601]

Barnum & Bailey besteedde veel aandacht aan de wilde dieren in *Het boek der wonderen in Barnum en Bailey’s Grootste Bezienswaardigheid op Aarde, met uitvoerige beschrijvingen der wondermenschen en zeldzame dieren*. Volgens dit boek raakten veel diersoorten in hoog tempo uitgestorven doordat de voortschrijdende beschaving hun natuurlijke leefgebied steeds meer verdrong. Nu was er nog de kans de dieren te zien. Het was bovendien belangrijk om het ontstaan van diersoorten te bestuderen. Barnum & Bailey beschreef dit met een combinatie van de evolutieleer en een christelijke visie op mens en dier. De dieren waren door de natuur gevormd in aanpassing aan de omstandigheden. Je kon de grootsheid van de mensheid alleen goed begrijpen als je de eerdere levensvormen kende. De mens vormde een universele familie met alle diersoorten, ook al stonden die minder dicht bij God, aldus dit boek. Door het bestuderen van de natuur kon de mens zijn plaats in de Schepping der Wonderen leren kennen en daarmee ook de auteur van dit alles, God.[602]

Het boek had mooie illustraties en beschreef de onderscheidende kenmerken van de verschillende soorten, waarbij steeds werd vermeld welke diersoort het ‘hoogst’ was. Zo dachten bijvoorbeeld veel mensen dat de leeuw het hoogst was, maar eigenlijk stond de tijger nog hoger. De apen werden aangeprezen vanwege hun ‘komieke pogingen de menschen na te bootsen’. Bij de olifanten werd benadrukt hoe intelligent ze waren. Bij de meeste andere dieren werd juist niet hun gelijkenis met mensen uitgelicht, maar hun wildheid. Het luipaard bijvoorbeeld was gevaarlijk en heel moeilijk te temmen — het had zelfs een keer een oppasser aangevallen en verwond aan armen en benen, maar de man had het dier gelukkig kunnen afweren.[603]

Gehongerd, geslagen, gemarteld

De Nederlandse pers nam veel van deze verhalen over. Maar naast alle jubelverhalen klonk er ook kritiek. Een verslaggever had genoten van de ‘Prachtige leeuwen en tijgers en ander wild gedierte’, maar vroeg zich wel af: ‘hoe houden de arme dieren ‘t uit in hunne bekrompen ruimte!’[604] In *De Telegraaf* verscheen een artikel over de vreselijke behandeling van de dieren, opvallend genoeg pas toen Barnum & Bailey al lang uit Nederland was vertrokken en door Frankrijk toerde. De verslaggever hekelde de clowns die op varkens reden, want de dieren moesten eerst worden gemarteld voordat ze iemand op hun rug toelieten. Dat gold ook voor de apen die op paarden reden, de beren die moesten worstelen, de zeehond die muziek moest maken en de kippen die moesten worden uitgehongerd om tijdens de voorstelling achter iemand aan te lopen. Er werd weliswaar hoog opgegeven over de ‘moderne vrouw’ bij de paardennummers, maar om die paarden te dresseren was eerst hun ‘fiere natuur’ verkracht. En onder haar rok priemde de paardrijdster met een puntige spoor in de gevoelige flank van het weerloze dier.[605]

Als het publiek eens achter de schermen zou kunnen zien hoe het eraan toeging, dan zouden de dierentemmers flink worden afgerost, in plaats van te worden toegejuicht, zo vervolgde het artikel. Maar: ‘Zoolang het publiek onverschillig blijft, zal deze schandvlek op onze publieke vermakelijkheden blijven rusten.’ Het christen-anarchistische blad *Vrede* deelde deze kritiek op het lot van de circusdieren. ‘De mensch is sterker dan de dieren, en deze moeten dus maar lijden voor t pleizier van den mensch.’[606]

Deze kritiek paste in een samenleving waarin langzaam maar zeker aandacht voor het leed van dieren kwam.[607] In 1864 was de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren opgericht en in 1897 de Nederlandse Bond tot Bestrijding van de Vivisectie. De dierenbeschermers riepen onder meer op om geen vogelnestjes uit te halen, niet op vogels te jagen, geen dode dieren op te zetten of in kleding te gebruiken. Dat laatste sloeg op de mode van dameshoeden met opgezette vogeltjes erop. Verder kwam er protest tegen de behandeling van trekdieren en van dieren in laboratoria. Het gebruik van dieren voor vermaak stuitte ook op verzet, zoals het palingtrekken of hanengevechten. Dit alles getuigde van wreedheid, onzedelijkheid en onbeschaafdheid, aldus de dierenbeschermers.

Het tijdschrift *Androcles: maandschrift aan de belangen der dieren gewijd* hekelde Barnum & Bailey omdat de dieren in gevangenschap werden gehouden, ver van hun natuurlijke leefomgeving. Het reuzencircus kwam

> in den nacht, met hun groote wagens, getrokken door reeksen paarden en gemend door schilderachtige cow-boys met breedgerande hoeden a la Buffalo-bill; als ze door de stille straten trekken met hun karavanen olifanten en dromedarissen, die nooit gedacht hadden

> hun Indische tropenwouden en hun schroeiende zandwoestijnen te verlaten voor de vochtige gure landen van Europa en Amerika.[608]

Het circuspubliek kwam zich vergapen aan de vernedering van mensen en dieren, vervolgde *Androcles*. De mensen vroegen zich niet af hoeveel de dieren hiervoor moesten lijden, hoe ze uit hun 'natuurstaat' werden gerukt om in veel te kleine hokken te worden vervoerd. De dieren werden gedwongen tot kunsten die tegen hun natuur ingingen. Ze werden in 'eindelooze gevangenschap' gehouden, alleen voor het 'oppervlakkig genoegen' en de domme nieuwsgierigheid' van de mensen.

> Het deert hun niet (…) dat er gewoonlijk jarenlang gehongerd, geslagen, gemarteld moet zijn eer die dieren gedwee hun afkeer tegen het voor hen onnatuurlijke hebben kunnen afleggen; eer zij den moed der vertwijfeling hebben bekomen om kunsten met vuur te verrichten, en hun levensaard en hun hartstochten genoegzaam zijn verbroken en verwrongen om hen te brengen tot gedweeë gehoorzaming aan eischen, geheel strijdend met hun normalen aard.

Kleinzielig en ellendig

In *Het Nieuws van den Dag* schreef journalist A. Lesland onder de titel 'Een Zoö-philosofietje' een satirisch, kritisch stuk over het leven van de wilde dieren in gevangenschap bij het circus.[609] Hij liet de dieren met elkaar praten nadat het publiek was vertrokken. Ze slaakten een zucht van verlichting: 'Goddank! ze zijn weer weg voor een uur of wat'. De tijger beklaagde zich over zijn lot. Hij voelde het als een schande dat hij nu afhankelijk was van mensen en dat hij zijn voedsel kreeg toegeworpen 'in groote doode stukken' in plaats van dat hij er zelf op had gejaagd. Hij sprak de olifant toe, die volgens hem ook vernederd werd:

> Jij, die toch vroeger een boom ontwortelde met een pezigen ruk van je snuit... jij staat daar nu zoet en lief in 't stroo, vast aan een bespottelijk klein paaltje, en je vraagt niets meer: je bent een aardig huisdiertje geworden.

Het nijlpaard sloot zich bij de klachten aan. Hij was opgesloten in een klein hok, dat amper groter was dan hijzelf:

> 'Ik word kleinzielig en ellendig hier, wraakgierig en gemeen', zuchtte hij. 'soms denk ik: kon de baas zelf maar eens voelen wat het is je bijna niet te kunnen verroeren, je voortdurend aan alle kanten te stooten, te smachten naar water met elke vezel van je huid'.

De leeuw wierp tegen dat ze er maar het beste van moesten maken. Veel mensen hadden het volgens hem goed met de dieren voor en het publiek keek vaak vol liefde naar hen. Maar daar waren de andere dieren het niet mee eens. Vooral de kinderen waren 'kleine mormels'. Ze bonkten tegen de kooien en pestten de dieren op allerlei manieren. Eigenlijk waren het zelf een soort minderwaardige apen, 'die niet kunnen klimmen, niet kunnen springen, hunne voeten niet kunnen gebruiken'. Kortom, het 'helle-bestaan' in het circus diende alleen maar voor het plezier van de mensen. Diezelfde mensen spraken 'mooie woorden over menschenliefde en zachtmoedigheid' en hadden zelfs een vereniging ter bescherming van dieren. Maar intussen werden de dieren 'dol van machtelooze woede' achter hun tralies.

Al deze kritische geluiden bleven nog lang in de minderheid. Beschuldigingen van wreedheid tegen de dieren werden door Barnum & Bailey (en veel circusliefhebbers) weersproken door verhalen over hoe goed ze werden behandeld.[610] Er werd aangevoerd dat de dieren in het circus langer leefden dan in de dierentuin, omdat ze beter werden verzorgd. Alleen al vanuit financieel oogpunt zou het dom

zijn om de dieren slecht te behandelen, want er was veel in geïnvesteerd, aldus deze opvatting. De verslaggever van het *Bataviaasch Nieuwsblad* verzekerde zijn lezers dan ook:

> Ook de viervoeters werden met zachtheid behandeld; de zweep en de karwats worden maar zelden en dan nog zonder hardheid gebruikt, en in hun glanzig uiterlijk vertoonen zij het onbedriegelijk kenteeken van een uitmuntende voeding en verpleging.[611]

Barnum & Bailey verzekerde het publiek dat de dieren als prinsen werden verzorgd, want ze vormden 'de aristocratie van de natuur'.[612]

❧

18

DE KLEINE GELOVEN

VEGETARIËRS, CHRISTEN-ANARCHISTEN EN ANDERE PROFETEN

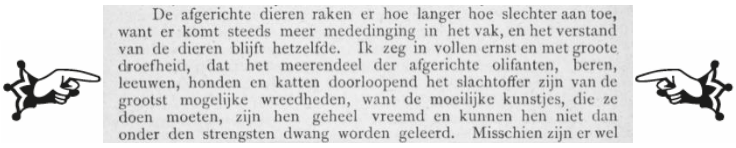
De afgerichte dieren raken er hoe langer hoe slechter aan toe, want er komt steeds meer mededinging in het vak, en het verstand van de dieren blijft hetzelfde. Ik zeg in vollen ernst en met groote droefheid, dat het meerendeel der afgerichte olifanten, beren, leeuwen, honden en katten doorloopend het slachtoffer zijn van de grootst mogelijke wreedheden, want de moeilijke kunstjes, die ze doen moeten, zijn hen geheel vreemd en kunnen hen niet dan onder den strengsten dwang worden geleerd. Misschien zijn er wel

Vegetarische Bode, 1901, p16

Ook de *Vegetarische Bode* protesteerde tegen de slechte behandeling van dieren. Bijvoorbeeld in een kritisch artikel getiteld ‘Afgerichte dieren’:

> Ik zeg in vollen ernst en met groote droefheid, dat het meerendeel der afgerichte olifanten, beren, leeuwen, honden en katten doorloopend het slachtoffer zijn van de grootst mogelijke wreedheden, want de moeilijke kunstjes, die ze doen moeten, zijn hen geheel vreemd en kunnen hen niet dan onder den strengsten dwang worden geleerd.[613]

HONDERD-EN-EEN PROFETEN

De *Vegetarische Bode* was het blad van de Nederlandsche Vegetariërs Bond. De Bond was in 1894 opgericht om de vegetarische leefwijze te bevorderen. In deze periode waren er nog niet veel vegetariërs in Nederland. In november 1900 had de Bond ruim 400 leden, die allemaal met naam en toenaam in het blad werden vermeld. De vegetariërs maakten deel uit van een beweging van mensen die op zoek waren naar alternatieve, betere manieren van leven. Historicus Jan Romein sprak in zijn bekende boek *Op het breukvlak van twee eeuwen* van ‘de kleine geloven’ en van ‘honderd-en-een profeten’:

> Het wemelt van natuurgenezers, gezondbidders, ziektebanners, masseurs en masseuses, vegetariërs, homeopaten, kneippkuurders, naaktlopers, magnetiseurs, kleurvereerders, kruidkundigen, christian scientists en halve of hele occulten naast ‘gewone’ kwakzalvers.[614]

Journalist en schrijver Frank Bokern ziet hen als de ‘eerste hippies’, als voorlopers van de hippies uit de jaren zestig.[615] En schrijver Jan J.B. Kuipers koos de titel ‘Dwepers en dromers’ voor zijn boek over deze groepen.[616] Het is verleidelijk om hen als een soort freakshow te beschrijven, want zij koesterden bijzondere en soms ronduit bizarre ideeën. Maar zij werden gedreven door een serieus verlangen om de wereld te verbeteren volgens humanitaire idealen. Voor veel van de alternatieve denkbeelden werd een vereniging opgericht, meestal met bijbehorend tijdschrift. De ledenaantallen waren laag en er was veel overlap doordat sommigen in verschillende verenigingen tegelijk actief waren. Hoewel het dus om een kleine groep idealisten ging, wordt het door historici wel als een belangrijke zoektocht gezien naar nieuwe manieren van leven, wetenschap en politiek.

Een van de bekendste onder hen was de schrijver Frederik van Eeden, op wiens initiatief in 1898 in Bussum de utopische kolonie Walden werd opgericht.[617] Het was een commune met gemeenschappelijk grondgebruik, gericht tegen het materialisme en het strikte rationalisme.

‘Werken naar kracht en nemen naar behoefte’ was het devies, maar het werd geen succes. Spottend werd wel gezegd: Walden betekent Waar Allen Luieren, Daar Eet Niemand.[618]

Ook in Blaricum werd er een kolonie opgericht, maar ook die was geen lang leven beschoren. Hij was opgezet door leden van de Internationale Broederschap en uit deze kringen kwam in 1901 de Rein Leven Beweging voort. Een grote inspiratiebron was de Russische schrijver Lev Tolstoj en diens christen-anarchistische denkbeelden.[619] De combinatie van christendom en anarchisme klinkt in hedendaagse oren wellicht vreemd, maar het ideaal was een puriteins leven dat niet beheerst werd door ‘zinnelijk-sexueele neigingen’. Zo’n leven bestond uit landarbeid, broederschap, seksuele onthouding, een vegetarisch dieet en geen alcohol.[620] Het anarchistische element hield in dat de christelijke waarden moesten worden gezuiverd; je moest je eigen geweten volgen in plaats van de dogma’s van de kerk. Buitenstaanders zagen de Blaricumse kolonie als een ‘museum van menschelijke rariteiten’ en de boeren uit de omgeving spraken van ‘spinazievreters’.[621]

Veel van deze idealisten waren betrokken bij de Nederlandsche Vegetariërs Bond. Jaargang 1901 van de *Vegetarische Bode* biedt een mooi inkijkje in de wereld van deze humanitair bevlogen mensen.

FRIS, VROLIJK EN HELDER VAN GEEST

Het belangrijkste thema in de *Vegetarische Bode* was natuurlijk het vegetarisme.[622] Er waren volgens de *Bode* twee soorten vegetariërs: de gevoelsvegetariër en de verstandsvegetariër. De gevoelsvegetariër vond dat de mens het recht niet had om dieren te doden voor zijn eigen belang. Ook was het verwerpelijk dat mensen een vogeltje of een konijn in een kooitje hielden of dat dieren werden mishandeld. De verstandsvegetariër werd vooral gemotiveerd door het idee dat het eten van dode dieren ongezond en onnatuurlijk was.

Sommigen vonden het eten van vlees zelfs onrein, waarmee het vegetarisme religieuze trekjes kreeg. ‘Ik wensch alleen het beste voedsel te eten’, schreef een van hen. Hij weigerde zich ‘te laten neerhalen door aanraking met het voedsel van de slachthuizen’. Je moest geen dood vlees eten, want dieren zijn onderdeel van de kringloop van het leven

> en daarom zal dit onrein blijven, al wordt het nog zoo zeer gekruid, totdat het weer opgenomen wordt in den mystieken cirkelgang, opgelost in zijn atomen en weer in den dwarrel der levenskracht te voorschijn treedt.

Anderen getuigden uit eigen ervaring hoe ze waren opgeknapt van het vegetarische dieet. Ook deze verhalen doen soms bijna religieus aan, als bekeringen of wonderbaarlijke genezingen. Iemand had het over zowel ‘het zedelijke als het lichamelijke belang’ van het vegetarisme. Sinds hij vegetariër was geworden, had hij zich nog nooit zo ‘frisch, vroolijk en helder van geest’ gevoeld. Een ander schreef dat zijn eetlust was verbeterd, dat hij matiger leefde, weinig behoefte meer had aan alcohol en beter sliep. Hij voelde zich ‘gezonder, leniger, en veerkrachtiger’ en voelde ‘een heerlijk rein opgewekt gevoel’ door heel zijn lichaam. Verder had hij gemerkt dat zijn stem zuiverder en helderder klonk, waaruit hij concludeerde dat ook zangers hun stem konden ‘veredelen door de absolute vegetarische leefwijze’. Het artikel bepleitte ten slotte vegetarische voeding in ‘gevangenissen, strafkoloniën, verblijven voor drankzuchtigen en dergelijke inrichtingen’.

Er moest nog veel gebeuren om het vegetarisme verder te verspreiden. De Bond vroeg regelmatig om bijdragen voor de ‘propaganda-kas’. Geldschieters werden eervol met naam en bedrag vermeld. Eigenlijk waren alle leden van de Bond propagandisten voor de vegetarische beginselen, ‘door daad,

woord en geschrift doch door de daad het meest.' Een van de leden verwachtte veel van vrouwen. Als die eenmaal vegetarisch zouden worden, zou het hard gaan:

> Te betreuren is het, dat de vrouwelijke sekse nog zoo weinig gevoelt voor het vegetarisme, want bij mij is de overtuiging gegrondvest, dat indien de vrouwen het beginsel zullen bevorderen en zich meer het lot der dieren zullen aantrekken, het vegetarisme met reuzenschreden zal vooruitgaan.

Er werd ook een beroep op de mannen gedaan. Sommigen waren bang dat ze als vegetariër hun mannelijkheid zouden verliezen, zoals 'spierkracht, temperament, gevoel voor de vrouw, en alle andere factoren van mannelijke kracht'. Maar in de *Bode* werd hen verzekerd dat het vegetarisme de mannelijke krachten juist verhoogde. Dat bleek uit persoonlijke ervaringen en bovendien was bekend dat volkeren die weinig dierlijk voedsel aten niet minder sterk waren.

De *Bode* publiceerde regelmatig recepten, die eerlijk gezegd niet altijd even bijzonder klinken. Bijvoorbeeld 'Rijst met rauwe appels':

> Neem goed in water gekookte droge rijst, roer er een stukje plantenboter door, snijd voor ieder persoon een goed gezuiverde appel aan zeer kleine stukjes, roer ze door de rijst en gebruik het alzoo met suiker naar smaak.

Ook werden adresjes vermeld waar de vegetariër terecht kon, bijvoorbeeld voor 'vegetarisch schoeisel' of 'vegetariërs zeep'. Verder werd er aandacht besteed aan de twee vegetarische restaurants die Nederland toen telde. Een daarvan was in Den Haag, was opgericht op initiatief van feministe Marie Jungius en werd helemaal door vrouwen gerund.[623] Het andere was de Eerste Amsterdamsche Vegetarische Restauratie, Melksalon en Geheel-Onthouderscafé. Over dit restaurant plaatste de *Bode* een artikel van een bezoeker. De recensent had er 'kostelijk genoten'. Het begon er al mee dat er niet werd gerookt, zodat je geen last had van hinderlijke tabakswalm. Ook was het fijn dat er geen fooien werden aangenomen, want het vragen van fooien was een ware plaag geworden, een zeer 'afkeurenswaardige bedelconventie'. Het menu was prima, met voldoende keus en lage prijzen. Alleen de soep was niet erg voedzaam. Ten slotte viel op dat er in het restaurant veel vrouwen in hun eentje zaten, die zich hier vrij konden bewegen zonder last te hebben van de doorborende blikken die 'losloopende' vrouwen zo vaak kregen.

Het vegetarisme maakte deel uit van een levenswijze die zich meer op de natuur richtte dan op de conventies van 'onze zoogenaamd beschaafde maatschappij'. Daar hoorde een natuurlijke voeding bij, met moedermelk voor baby's, groente en fruit voor volwassenen, zonder zout, peper, mosterd en andere prikkelende toevoegingen. Lucht en licht waren goed voor de gezondheid, evenals reformkleding en onthouding van alcohol. Er waren vegetariërs die geen vlees en vis aten, maar wel zuivelproducten. Dat werd binnen de Bond gezien als een stap in de goede richting, maar eigenlijk was het niet genoeg. Het einddoel was een voeding zonder dierlijke producten, maar niet iedereen was in staat die stap in één keer te nemen.

BARREVOETSPROFETEN EN ALTRUÏSTEN

De *Bode* publiceerde een uitgebreid artikel over Gustaaf Nagel (1874-1952).[624] Deze Duitser was een 'wonderbaarlijke natuurmensch' die tussen 1900-1903 te voet door Duitsland trok. Behalve Nagel waren er in deze periode nog enkele andere natuurmensen die door Europa zwierven, onder wie de Nederlander Joseph Salomonson, die ook betrokken was bij de Vegetariërs Bond. Ze werden soms

spottend barrevoetsprofeten of koolrabi-apostelen genoemd.[625] Ze keerden zich tegen het materialisme en tegen de manier waarop mensen vervreemd waren van het geestelijk leven en de natuur. In hun boodschap klonk een verlangen naar vroegere tijden door, naar het tijdperk van voor industrialisatie, verstedelijking en kapitalisme. Door terug te keren naar de natuur konden de wereld en de mens verbeterd worden, was hun overtuiging.

Gustaaf Nagel

Het artikel over Nagel beschreef hem vol bewondering.[626] Hij was 26 jaar, ‘blondgelokt’, met haar tot op zijn schouders en hij kleedde zich in slechts een kort wit rokje. Soms droeg hij daar nog wel iets onder, maar eigenlijk vond hij dat niet nodig, zelfs niet in de winter. Hij was goed gebouwd en zag er ‘irisch en gezond’ uit. Hij was overtuigd vegetariër en aanhanger van de natuurgeneeswijze. Hij wilde met zijn reis de natuurlijke levenswijze laten zien. In zijn jonge jaren was hij langdurig ziek geweest, maar hij was ervan overtuigd dat het vegetarische dieet hem erbovenop had geholpen. Hij trok door Duitsland met een witte vredesvaandel in zijn hand, met daarop de tekst ‘ik kom tot u in vrede, Gustaaf Nagel’. Overal waar hij kwam, werd hij met open armen ontvangen door honderden mensen die hem wel eens in levenden lijve wilden zien. Hij verkocht ansichtkaarten van zichzelf, die gretig aftrek vonden en hem de nodige inkomsten opleverden. Maar de autoriteiten hadden het vaak op hem gemunt. Ze beschuldigden hem bijvoorbeeld van inbreuk op de goede zeden, landloperij of belastingontduiking bij de verkoop van zijn ansichtkaarten. Soms werd hij vanwege zijn eigenaardige kleding weggestuurd. Elders moest hij juist door de politie in bescherming worden genomen tegen het al te opdringerige publiek. Voor de Nederlandse lezers van de *Vegetarische Bode* was hij duidelijk een profetische held.

In Nederlandse alternatieve kringen was Felix Ortt een centrale figuur. Hij was een christen-anarchist, die ook ideeën putte uit het boeddhisme en taoïsme.[627] In 1901 verscheen een kleine bundel met artikelen van zijn hand. Het stond vol met teksten als:

> Wij voelen met een zekerheid die dit voelen maakt tot *weten* dat de geheele evolutie van het Leven, in planten- en dierenwereld en in het menschenhart, leidt naar een ideaal van Liefde en Heiligheid, en daardoor naar de Eenheid, naar Het Absolute waarvan het Wezen dus moet zijn Liefde, Heiligheid, Volkomenheid![628]

Hij paste de evolutieleer van Darwin toe op de menselijke geest. Via reïncarnatie konden mensen tot een steeds hoger ontwikkelingsniveau evolueren, totdat ze uiteindelijk helemaal bezield waren door de ‘Christen-Geest’. Zo iemand leidde een leven vol altruïsme, waarbij het eigen geweten leidend

was. Mensen mochten niet gedwongen worden daartegen in te gaan en mochten daarom weigeren aan maatschappelijke verplichtingen mee te doen:

> De dwang, die ons in strijd met ons geweten dwingt tot den krijgsdienst; tot het betalen van belastingen voor dit en andere doeleinden, die ons tegen de borst stuiten: tot het afleggen van den eed, en tot het deel-moeten-hebben aan de rechtspraak, die wij als onrecht beschouwen; tot het inenten van onze kinderen, wat velen onzer als vergiftiging aanzien — die dwang achten wij een onrecht en tegen dien dwang zullen wij protesteeren.

Dat was wat hij onder anarchisme verstond. Het was dus iets heel anders dan het gewelddadige politieke anarchisme. Het ware anarchisme draaide volgens Ortt om broederschap, gelijkheid, socialistische samenwerking en een communistische gemeenschap.

Ortt was overtuigd pacifist en vegetariër. Hij ageerde tegen vivisectie (‘wetenschappelijk martelen’) en was betrokken bij de kolonie in Blaricum en bij de Vegetariërs Bond. Net als veel anderen in deze kringen stond hij een leven van gematigdheid voor:

> Daarom schijnen mij het hebben van mooie kleederen, rooken, overdadig eten en drinken, noodeloos op reis gaan, tijd besteden aan visites en andere conventioneele vormen, of aan sport en dergelijke liefhebberijen tenzij deze laatste onze gezondheid verbeteren en dus ons arbeidsvermogen verhoogen — strijdig met het beginsel der Liefde.[629]

Ortt wilde een Humanitariërsbond oprichten, waarin De Vegetariërs Bond de krachten zou bundelen met andere verenigingen.[630] Hij had zelfs al een concept gemaakt voor de statuten. Dit leest als een samenvatting van allerlei alternatieve en socialistische idealen. De Humanitariërsbond moest ijveren voor een natuurlijke leefwijze, natuurgeneeswijze en een ‘harmonische ontwikkeling van verstand en gemoed’. Mens en dier moesten rechtvaardig worden behandeld, met mededogen voor het zwakke. Er was aandacht voor dierenbescherming en voor de strijd tegen vivisectie.

Verder moest vaccinatiedwang worden bestreden, zou de nieuwe bond voorstander zijn van reformkleding en zouden de leden zich inzetten voor de verbetering van de hygiëne en de arbeidsomstandigheden. Land en arbeidsmiddelen moesten in bezit komen van de arbeiders en coöperaties moesten worden bevorderd. Het gebruik van alcohol, tabak en andere bedwelmende middelen moest worden uitgebannen. Ook zou de nieuwe bond voorstander zijn van feminisme en moest prostitutie bestreden worden. Kinderen moesten eveneens worden beschermd en de nadruk moest niet op straf maar op opvoeding liggen. In het onderwijs moest het zwaartepunt niet bij kennis liggen, maar bij de ‘ontwikkeling van het gemoed en het verstandelijk inzicht’. Ten slotte zou de nieuwe bond antimilitaristisch zijn.

Het voorstel van Ortt werd besproken tijdens een ledenvergadering van de Vegetariërs Bond, waar veel discussie ontstond. Tegenstanders vonden het onrealistisch en vreesden dat de samenwerking met andere verenigingen moeizaam zou verlopen, vooral met de drankbestrijders. Ook dachten sommigen dat hun eigen Vegetariërs Bond door de nieuwe bond vleugellam zou raken. Toch werd er besloten om andere verenigingen te benaderen om de oprichting van één grote federatie te bespreken. Maar uiteindelijk is er van deze plannen niets terechtgekomen.

VACCINATIE ALS VUILE ETTERSTOF

De *Vegetarische Bode* liet regelmatig tegenstanders van vaccinatie aan het woord. In deze periode ging de discussie vooral over inentingen tegen pokken met de zogeheten koepokvaccinatie. Deze

werd in Nederland al vanaf het begin van de negentiende eeuw toegepast en kende al die tijd voor- en tegenstanders.[631] Er gold geen algemene vaccinatieplicht, maar vanaf 1823 was inenting wel verplicht op openbare scholen. Zowel leerkrachten als leerlingen moesten met een ‘pokkenbriefje’ kunnen aantonen dat ze waren gevaccineerd. In 1857 werd dit afgeschaft, maar in 1870 opnieuw ingevoerd.

Tegenstanders van de koepokinenting wezen op de bijwerkingen en vonden het bezwaarlijk om een gezond lichaam ziek te maken. Bij de inenting werd er immers een klein beetje van het ziekteverwekkende koepokvirus in het lichaam gespoten. Andere bezwaren kwamen uit orthodox-christelijke hoek, waar men het aan God wilde overlaten om al dan niet in te grijpen bij ziekte. De tegenstanders organiseerden zich vanaf 1881 in de Bond tegen de Vaccinatiedwang.

Ook veel vegetariërs vonden dat inenting onnodig en zelfs gevaarlijk was. Een vegetarisch dieet volstond, want daarmee werden mensen gezonder en genazen ze beter. Het inbrengen van een ‘vuile etterstof’ in ‘het reine en gezonde menschelijk lichaam’ was dan overbodig en zelfs schadelijk.[632] Zo werd een voorbeeld uit Parijs aangehaald, waar in een ziekenhuis het sterftecijfer onder de gevaccineerde patiënten hoger zou zijn dan onder niet-gevaccineerde. De *Bode* schreef (in de Vereenvoudigde spelling) ook over kinderen die ‘direkt na de enting ziekelik, skrofuleus, teringachtig of sifilieties werden’.[633] Bovendien: al zou een kind pokken krijgen, was dat nou echt zo gevaarlijk?[634] Elke natuurarts kon dat prima genezen met behulp van ‘omslagen’. Kortom: de vaccinatieplicht op scholen moest worden afgeschaft, want: ‘Wij willen ons niet laten dwingen, toe te laten dat onze kinderen vergiftigd worden.’

De *Bode* publiceerde uitvoerig over het verzoek van vrijdenker Paul Horrix aan de Tweede Kamer. Horrix was een ‘onvermoeide strijder voor de opheffing der vaccinedwang’.[635] Hij wilde dat de vaccinatieplicht voor schoolkinderen werd opgeheven. Net als veel anderen uit kringen van de natuurlijke leefwijze, had hij een uitgesproken wantrouwen tegen de wetenschap. Er zouden geen wetenschappelijke gronden zijn voor inenting. Sterker nog, volgens sommigen zorgde ‘de koepokinenting voor de grootste geneeskundige begoocheling, waarin de menschheid in den laatsten tijd is verstrikt geweest’, schreef Horrix. En als er al minder mensen aan de pokken stierven, dan was het nog maar de vraag of dat door de vaccinatie kwam, of door de verbeterde hygiëne. Bovendien was al vaker gebleken dat de medische wetenschap ernaast zat, bijvoorbeeld bij het aderlaten; dat was heel lang toegepast terwijl toch duidelijk was dat dit schadelijk was.

Lichtluchtbaden en klei-omslagen

De *Vegetarische Bode* besteedde regelmatig aandacht aan alternatieve geneeswijzen. In de kringen van de ‘kleine geloven’ werd daar veel mee geëxperimenteerd. Een groepje Nederlanders was in de Harz neergestreken en had daar Jungborn opgericht, een kuuroord gericht op natuurgeneeswijzen. In de *Bode* beschreef een bezoeker hoe prachtig gelegen Jungborn was en hoe mooi alles was ingericht.[636] De bezoekers begonnen hun dag met een wandeling, waarbij ze naakt over het terrein liepen. Ze zetten hun ‘lichtluchtbad’ voort in het koude water van een nabijgelegen riviertje. Daarna volgde het ontbijt: ‘De tafels zijn bedekt met schalen hazelnoten, kersen, brood, boschbessen en andere vruchten. Naast ieder bord een notenkraker.’ Er kwamen er geen dierlijke producten op tafel. Wel waren er wat groenten en aardappelen voor wie zich (nog) niet aan een volledig vruchtendieet hield.

In een ander artikel in de *Vegetarische Bode* werd de geneeskrachtige werking van klei besproken.[637] Zoals vaak bij alternatieve geneeswijzen voerden de voorstanders als bewijs aan dat dit al eeuwenlang werd toegepast. Wetenschappers raadden het gebruik van klei weliswaar af vanwege het risico op tetanus, maar volgens de *Bode* was dit alleen waargenomen tijdens wetenschappelijk onderzoek, dus onder kunstmatige omstandigheden. In de praktijk was er nog nooit een geval van tetanus geweest, terwijl al duizenden patiënten baat hadden gehad bij de kleitherapie. Kleiverbanden hielpen volgens het artikel tegen van alles: kiespijn, reuma, huidziekten, koliek, hoofdpijn, buikpijn, gezwellen, difterie, fistels, bloedzweren, karbonkels en bloedvergiftiging. Je kon ze zelfs bij wonden toepassen, als je maar eerst een laagje vaseline op de wond deed. Kortom: 'Er bestaat geen uitwendig lijden, waar de genezende kracht van de klei niet zou kunnen benuttigd worden.' De schrijver gaf wel toe dat het eigenlijk niet helemaal duidelijk was hoe dat nou precies werkte met die klei.

ZONDER SIGARETTEN, ZORGEN EN HOOFDDEKSELS

Bij sommige hervormers begon het besef door te dringen dat roken ongezond was. In een artikeltje in de *Vegetarische Bode* werd een Duitse arts aangehaald die stelde dat sigaretten een 'vergiftigende werking' op het hart hadden en dat mensen daardoor eerder stierven:

> Tabak en alcohol, zegt hij, zijn, naast gedruktheid van gemoed, de oorzaken dat de werking van het hart verslapt en het niet meer in staat is tot de grootere veerkracht, welke bij ziekten als influenza vereischt wordt.[638]

Iemand anders beschreef zijn ervaringen toen hij stopte met roken. Sindsdien was hij helderder en logischer gaan denken.[639] Ook om esthetische redenen was roken slecht. Een 'mond met zwarte overblijfselen van tanden' was een rotgezicht en rokers verspreidden een onaangename geur. Hij had van zijn 14ᵉ tot zijn 30ᵉ gerookt en was toen tegen heug en meug gestopt vanwege zijn gezondheid. Hij had door het roken steeds meer last van zijn tandvlees en van loszittende tanden gekregen. Verder kreeg hij maagproblemen, doordat zijn met nicotine bedorven speeksel het voedsel vergiftigde. Ook had hij last van duizeligheid, misselijkheid, matheid en slechte eetlust. Hij kreeg huiduitslag, problemen met zijn stem, pijnlijke gewrichten en moeilijke ademhaling. Er was wel wat moed voor nodig geweest om te stoppen met roken, schreef hij. Niet zozeer vanwege het gemis aan rookgenot, maar door de 'voortdurende spotternijen waaraan ik mij door mijn besluit blootstelde'. Maar hij was heel blij dat hij de stap had genomen, want zijn gezondheid was er enorm op vooruit gegaan, hoewel dat misschien ook wel kwam doordat hij vegetariër was geworden. Hij concludeerde:

> Het rooken is dan ook in mijne oogen onbetwistbaar verwerpelijk, èn uit een hygiënisch, èn uiteen aesthetisch èn (met 't oog op de schadelijke werking op de hersenen) uit een moreel oogpunt beschouwd.

De *Bode* besteedde ook aandacht aan de geestelijke gezondheid. Zo zou de moderne wetenschap hebben uitgewezen dat onder mensen met zorgen de sterfte twintig procent hoger was.[640] Voortdurende zorgen verwoestten de 'machtige hersencellen'. Het kon worden vergeleken met het 'aanhoudend zacht en zeer geregeld hameren op den schedel'. Dus je moest proberen je in ieder geval geen onnodige zorgen te maken: 'Mensch, erger je niet!'

Licht en lucht waren ook goed voor het hoofd, betoogde de eerdergenoemde Joseph Salomonson.[641] Mannen waren gewend om petten en hoeden te dragen, terwijl vrouwen veel lichtere hoofdbedekking droegen en dus 'het hoofd minder doen broeien'. Bij mannen kwam hierdoor veel

meer kaalhoofdigheid voor dan bij vrouwen. Dus het advies was: doe die hoofddeksels af! Het zou vanzelf wennen en er kwamen meer mooie, gezonde koppen van, aldus Salomonson.

ETEN ALS EEN ARISTOCRAAT

Het belangrijkste onderwerp van de *Vegetarische Bode* bleef natuurlijk het vegetarische dieet en er werden dan ook veel voedingsadviezen gegeven. Aan vruchten werd een geneeskrachtige werking toegekend.[642] Blauwe druiven waren voedzaam en zuiverden je bloed. Perziken deden dat ook, maar daarbij moest je wel opletten dat ze rijp waren en dat je ze ‘s ochtends op je nuchtere maag at. Sinaasappels waren goed voor je maag en hielpen bij een slechte spijsvertering. Appels waren het gezondst van allemaal. Ze hielpen tegen een slechte spijsvertering en voorkwamen keelziekten, maar ze hadden nog veel meer te bieden:

> De appel bezit versterkende hoedanigheden en bevat meer phosphor dan eenige andere plant. Daarom is hij voor personen die in steeds geprikkelden toestand verkeeren en niet in staat zijn tot lichamelijke krachtsinspanning, een zeer geschikt en tevens gewenscht voedsel. De appel voedt de hersenen, wekt de werkzaamheid van de lever op en verfrischt zoowel geest als lichaam.

Ook werd een ‘bananenkuur’ aangeprezen.[643] Bananen kon je in hun schil in de oven bakken tot ze openbarstten en lekker zacht werden. Een flinke banaan was genoeg voor een hele maaltijd en had zes maal de voedingswaarde van brood:

> Gebakken bananen zijn ook het ideaal voedsel voor zenuwachtige personen en lijders aan bloedarmoede en voor hen die hersenarbeid verrichten.

Dat laatste kon de schrijver van het artikel uit eigen ervaring bevestigen. Hij werkte ook met zijn hersenen en had jarenlang alleen op gebakken bananen geleefd. Ten slotte mocht de citroen niet worden vergeten. Water met citroensap hielp goed tegen de dorst tijdens het werken in de hete zon. En: ‘Citroensap in een kop sterke koffie doet de hoofdpijn bedaren, dikwijls neemt het die geheel weg.’[644]

Joseph Salomonson schreef in de *Bode* uit eigen ervaring over het vegetarisme. Wie vegetarisch at, at als een aristocraat en genoot van de heerlijke natuurlijke producten. Veel beter dan de alleseters, die zich tegoed deden aan ‘gekookte lijken van dieren’.[645] Salomonson propageerde een dieet van geheel onbewerkt voedsel, zoals ‘rauwe appelen, wortelen, radijs, rammenas, komkommers, kropsla, vruchten, enz. enz., ook geweekte granen’. Rauwe producten bevatten levenskracht, energie, zouten en suikers, terwijl al die goede stoffen er bij verhitting uit werden getrokken, volgens hem. Ook het toevoegen van zout en suiker was slecht, want dat bedierf de maag en de darmen. Later zou Salomonson een dieet geheel zonder zout gaan voorstaan.[646] Hij beschouwde zout als de duivel. Zonder zout hoefde je volgens hem niet te drinken. Hij beweerde al zeven maanden niets gedronken te hebben, omdat er genoeg vocht in de lucht en in het voedsel zat. Zonder zout zou ook alle ongerechtigheid in de wereld verdwijnen. Het paradijs van liefde van mens tot mens zou aanbreken, zonder standsverschillen, zonder vijandschap, zonder zelfzucht.

Soms werd in de *Bode* verwezen naar onderzoek dat de voordelen van het vegetarisme zou bewijzen. In een van de artikelen kon je lezen dat ‘nauwkeurige proefnemingen op maagsap in het laboratorium’ hadden aangetoond dat ziektekiemen in vleesbouillon welig tieren, terwijl ze in

vruchtensap verdwijnen. De conclusie was duidelijk: wie geen dierlijk voedsel at, kreeg geen ziekten en kwalen:

> Tering, aambeien, en wat niet al meer zullen tot het verleden behooren. Plantenvoedsel maakt een gezonde, krachtige, natuurlijke maag, veerkrachtige en reine darmen en anus. Dierlijk voedsel verweekt, verslapt en verontreinigt alles, vermeerdert zenuwslapheid en verzwakt het spierengestel.[647]

Al met al is het dus geen wonder dat de *Vegetarische Bode* niets moest hebben van het africhten van dieren voor circussen en ander vermaak. Maar 'Zoolang het publiek onverschillig blijft, zal deze schandvlek op onze publieke vermakelijkheden blijven rusten.'[648]

19

DE MOORD OP MCKINLEY

EEN ANARCHIST OP DE ELEKTRISCHE STOEL

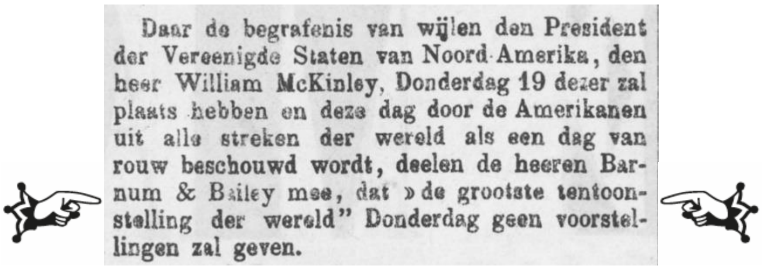
Daar de begrafenis van wijlen den President der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, den heer William McKinley, Donderdag 19 dezer zal plaats hebben en deze dag door de Amerikanen uit alle streken der wereld als een dag van rouw beschouwd wordt, deelen de heeren Barnum & Bailey mee, dat »de grootste tentoonstelling der wereld" Donderdag geen voorstellingen zal geven.

De Maasbode, 19-09-1901[649]

Op 19 september 1901 gelastte Barnum & Bailey de voorstellingen in Den Haag af. De reden was dat op die dag in Amerika president William McKinley (1843-1901) werd begraven. Het was niet kies om dan als Amerikaanse onderneming op te treden, zo liet de directie in een advertentie weten:

> Daar de begrafenis van wijlen den President der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, den heer William McKinley, Donderdag 19 dezer zal plaats hebben en deze dag door de Amerikanen uit alle streken der wereld als een dag van rouw beschouwd wordt, deelen de heeren Barnum & Bailey mee, dat 'de grootste tentoonstelling der wereld' Donderdag geen voorstellingen zal geven. [650]

Ook bij het personeel van Barnum & Bailey had de dood van de president verslagenheid gebracht, zo schreven de kranten.[651] McKinley was op 6 september neergeschoten tijdens een bezoek aan Buffalo in de staat New York.[652] Hij was door twee kogels geraakt, maar leefde nog. In eerste instantie waren er hoopgevende berichten dat zijn toestand verbeterde, maar uiteindelijk overleed hij op 14 september. De Nederlandse kranten berichtten uitgebreid over de aanslag. De dader was Leon Czolgosz. Hij werd onmiddellijk na de aanslag overmeesterd, waarbij de politie maar nauwelijks een lynchpartij had kunnen voorkomen. Een krant schreef dat 'als de politie niet met groote behendigheid en voorzichtigheid had gehandeld, het volk Czolgosz uit den weg geruimd had in minder dan geen tijd'.[653]

De president werd snel naar het ziekenhuis gebracht, 'echt amerikaansch, op een automobiel-ambulancewagen'.[654] Hij werd geopereerd, maar men kon slechts een van de twee kogels in zijn lichaam terugvinden. Voor de zekerheid liet men een hypermodern röntgenapparaat in gereedheid brengen om zo nodig de tweede kogel te kunnen opsporen. De artsen brachten dagelijks een medisch communiqué uit, dat door veel Nederlandse kranten werd overgenomen. Bijvoorbeeld op 10 september: 'De toestand van den President geeft hoe langer hoe meer hoop. (…) Polsslag 112, temperatuur 100, ademhaling 28'.[655]

Het gevaarlijke zaad van het anarchisme

Over de dader werd al snel meer bekend. Czolgosz was van Duits-Poolse afkomst en geboren in Detroit. Hij verklaarde overtuigd anarchist te zijn en was beïnvloed door de bekende Emma Goldman, die wel de 'Hoogepriesteresse van het Anarchisme' werd genoemd.[656] Hij was ervan overtuigd dat de regering van de VS op geen enkele manier deugde en dat hij daar een einde aan kon maken door de president te doden:

> Ik geloof in de theorien van Emma Goldman. Ik heb hare lezingen bijgewoond. Ik geloof niet aan de gouvernementsvorm in dit land, daarom rekende ik het mijn plicht, den President te dooden. Ik ben een anarchist. Ik deed mijn plicht.[657]

Hij toonde geen berouw en gaf 'geen blijken van krankzinnigheid'.[658] Czolgosz zei dat hij alleen had gehandeld, maar de Amerikaanse autoriteiten vermoedden een complot en arresteerden overal in het land anarchisten, onder wie Goldman. Zij werden beschuldigd van medeplichtigheid aan een samenzwering om de president te vermoorden.

Het anarchisme boezemde veel mensen angst in. Niet zozeer het vreedzame christen-anarchisme van mensen als Felix Ortt en Lev Tolstoj, maar de gewelddadige variant. In de voorafgaande periode hadden anarchisten verschillende politieke moorden gepleegd, waaronder die op de Franse president Carnot (1894), de Oostenrijkse keizerin Elisabeth 'Sisi' (1898) en de Italiaanse koning Umberto I (1900).

De aanslag op McKinley wakkerde de angst voor het anarchisme aan. Nederlandse kranten schreven vol afschuw over een 'gevaarlijk zaad' dat 'welig is opgeschoten'.[659] De arrestaties van anarchisten werden toegejuicht: de 'nesten der anarchisten' konden nu opgeruimd worden, aldus de krant *De Grondwet*. Er werd zelfs geopperd om alle anarchisten gevangen te zetten. De *Nieuwe Tilburgsche Courant* begreep niet dat een anarchist als Czolgosz zich tegen zijn samenleving keerde, terwijl Amerika toch zo'n geweldig democratisch land was. Iedereen had er de mogelijkheid om op te klimmen (houd bij onderstaand citaat in gedachten dat het N-woord destijds volkomen geaccepteerd was):

> Hier hebben we een groote democratische republiek.... Ze heeft algemeen stemrecht, en zelfs de negers mogen mede kiezen.... geen adel, geen geprivilegeerd Hoogerhuis helpen regeeren.... geen erfelijke souverein staat aan het hoofd van den staat, neen, de vrijzinnige democratie triomfeert en tot president van de republiek verheft zich man na man, die een moeielijke jeugd gehad heeft, en alleen voornamelijk door kracht van wil en karakter zich van niets of weinig heeft opgewerkt... Dit alles baat niet; de anarchisten die tot zich trekken lieden half krankzinnig door wrok en afgunst, dwepers, die door te moorden wat boven hen staat de wereld willen verbeteren, sparen niets en niemand.[660]

De 'anarchisten van de daad' waren moordzuchtige monsters, 'waanzinnigen' en 'internationale dollemannen' voor wie geen enkele machthebber veilig was, zo ging de krant verder. Hun geschriften maakten mensen gek en hitsten op tot geweld:

> Het woeste, opwindende geschrijf en gepraat der revolutionnairen alom, die ieder die wat bezit of vermag of uitmunt belasteren als ware hij lid van een algemeene samenzwering tegen de armen, maakt zekere personen zonder evenwicht in hun hersens gek. En die gaan dan op moorden uit.

De katholieke krant *De Tijd* beschreef vol afschuw hoe er in Pennsylvania tweehonderd anarchisten bijeen waren gekomen om de moordaanslag op McKinley te vieren. Volgens deze krant moordden de anarchisten enkel om het moorden zelf:

> Wij voor ons gelooven, dat men de misdaden van de anarchisten alleen kan verklaren door een woesten haat tegen al het bestaande: een haat, die geen uitzondering kent, die alles zou willen dooden en vernietigen.[661]

Dit rechtvaardigde de doodstraf en er gold geen enkele verzachtende omstandigheid: 'Evenmin als een losgebroken dolle hond kan een anarchist van de daad in de maatschappij worden geduld.' Wel vond *De Tijd* dat de maatschappij zelf schuld had aan het anarchisme, want de hele maatschappij was ziek. Het zedelijke bederf en de onchristelijkheid hadden 'monsters als de anarchisten' voortgebracht. Mensen konden diep zinken doordat het besef van heiligheid en het geloof in God waren verdwenen:

> De anarchisten kunnen dan ook in werkelijkheid beschouwd worden als ziekelijke uitwassen, als afschuwelijke pestbuilen, die wijzen op ernstige ziektetoestanden van geheel het maatschappelijk organisme.[662]

AFGRIJSELIJKE MISDAAD OF HELDENFEIT?

De Vrije Socialist was een van de weinige kranten die het opnam voor de anarchistische moordenaar Czolgosz. Het blad bekritiseerde de kapitalisten, die in de pers en via de kansel als bezetenen tekeer gingen tegen het anarchisme. In plaats daarvan moesten ze bij zichzelf te rade gaan, want McKinley was een zwakke, onbeduidende president die voor het karretje was gespannen van 'het korruptionisme van de kapitalistische klasse'.[663] Zonder de moord goed te keuren, moest je wel kijken naar de onderliggende oorzaken. De strijd tegen 'de overheersching van de kapitalistischen Moloch' was immers noodzakelijker dan ooit. En McKinley was bij uitstek een 'vertegenwoordiger van de kapitalistische almacht', aldus *De Vrije Socialist.*[664]

De Locomotief: Samarangsch handels- en advertentie-blad vond de heksenjacht op anarchisten gevaarlijk, want ze zouden zich alleen maar slachtoffer gaan voelen en daardoor des te meer bevestigd worden in hun overtuigingen:

> Maak aan de menigte eens duidelijk dat alle buitensporige maatregelen tegen de anarchisten te nemen, slechts hun krankzinnigheid kan bevorderen. Zy voelen zich nu al slachtoffers van de maatschappij en als deze tegen hen optrekt zullen ze niet enkel slachtoffer zijn naar idéé maar in werkelijkheid. Men wil maar niet begrijpen, dat ook een anarchist handelt onder een sterk gevoel van plicht. Zij meenen het ernstig, gelooven te werken aan het heil der menschheid en hebben er hun leven voor over.[665]

Deze krant vond dat anarchisten handelden vanuit hun principes, waar mensen verschillend over konden denken: 'Wat de een afgrijselijke misdaad noemt, zal de ander verheerlijken als een heldenfeit.' De moordaanslagen van anarchisten waren niet tegen die ene vermoorde persoon gericht, maar waren bedoeld om de maatschappij te hervormen door het kwalijke gezag te vernietigen. Het had dan ook geen zin om anarchisten de doodstraf te geven: 'Als men alle dwazen dood wou maken kon men wel aan het vermoorden blijven', aldus *De Locomotief*.

Emma Goldman nam intussen afstand van Czolgosz' daad, die ze dwaas noemde. Ze had hem er op geen enkele wijze toe aangezet en geweld was volgens haar 'geen geloofspunt van den anarchist'.

Maar ze betreurde de aanslag ook niet. De president ‘was een onbeteekend wezen voor haar, slechts een menschelijk atoom, wiens leven of dood voor haar zaken van de allerhoógte onverschilligheid waren’.[666] En bovendien leverde haar arrestatie en die van haar mede-anarchisten geweldige propaganda op, vond ze:

> De politie helpt de zaak thans zoo prachtig. Ik hoop dat de rechters zullen voortgaan, dan zal ik zeer dankbaar zijn. Zij maken thans meer anarchisten dan ik in tien jaar kon maken, en zoodoende besparen zij mij een heel werk.

Over McKinley werden intussen hagiografisch aandoende berichten gepubliceerd. Direct nadat hij was neergeschoten, had hij tegen zijn secretaris gezegd dat ze voorzichtig met zijn vrouw moesten zijn en haar niets over zijn toestand moesten vertellen. Over de dader zei hij: ‘Laat niemand hem kwaad doen’. En later, toen hij hoorde dat het een anarchist was: ‘Jammer, jammer, ik hoop toch dat men hem niet zal mishandelen.’[667]

Op 14 september overleed McKinley aan zijn verwondingen. De uitvaart werd een indrukwekkend eerbetoon. Tienduizenden mensen liepen langs de baar voor een laatste groet. Daarna werd het lichaam overgebracht naar het Capitool, begeleid door ‘10.000 gouvernements troepen, civiele en patriotische vereenigingen, leden van het congress, President Roosevelt, het korps diplomatique, de rechters van het oppergerechtshof, land en zee officieren en de gouverneurs der staten.’[668] Er stonden nog eens duizenden mensen langs de weg toen hij naar de begraafplaats werd overgebracht. Sommigen hadden vijf uur staan wachten. En in het verre Nederland leefde het personeel van Barnum & Bailey mee.

McKinley werd als president opgevolgd door vicepresident Theodore Roosevelt. (Voor wie de Roosevelts niet helemaal op een rijtje heeft: de latere president Franklin Delano Roosevelt was een verre neef van Theodore en diens vrouw Eleanor een volle nicht).

Bescherming of gerechtelijke moord?

Moordenaar Czolgosz werd heel snel berecht: ‘Dit is zeker het vlugste moord proces, ooit hier gevoerd, en het heele land dient er dankbaar voor te zijn.[669]‘ Ook hierover werd de Nederlandse krantenlezer uitgebreid geïnformeerd:

> Toen de moordenaar geboeid aan twee rechercheurs werd binnen gebracht, siste het publiek dat de zaal vulde, en onder al die gezichten was er niet een dat van medelijden sprak, of sympathie met den jonkman had, die met zijn krullend bruin haar, zijn welgevormd gelaat en goed ontwikkelde lichaamsbouw anders waarlijk geen onpleizierige verschijning zou geweest zijn.[670]

De hele rechtszaak duurde slechts acht uur, waarna de jury hem schuldig bevond. Hij werd veroordeeld tot de doodstraf en het vonnis werd op 29 oktober 1901 voltrokken op de elektrische stoel. Tot op het laatst hield hij vol: ‘Ik doodde de President omdat hij een vijand van het goede volk, van het goede arbeids volk was. Ik heb geen spijt over mijn daad.’[671]

In Nederland was de doodstraf in 1870 afgeschaft, hoewel sommigen pleitten voor herinvoering, zoals christelijke partijen tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1901.[672] In de Nederlandse pers protesteerde bijna niemand tegen het vonnis van Czolgosz. Wel waren er hier en daar twijfels over de elektrische stoel. Deze vorm van terdoodbrenging was nog nieuw en werd In Amerika sinds 1890 gebruikt als alternatief voor ophanging. Opmerkelijk was de kritiek op de elektrische stoel in een

gedicht van Emma Goldman, dat zij enkele maanden voor de moord op McKinley had geschreven. Ze beschreef met veel detail hoe afschuwelijk de elektrische stoel kon zijn, omdat de veroordeelde vaak niet direct dood was. Ze noemde het 'wetenschappelijke moord'.[673] Sommigen vonden het gedicht zo opvallend dat ze er een bewijs in zagen dat Goldman wel degelijk had samengespannen met Czolgosz.

De *Sumatra Post* had ook twijfels bij de elektrische stoel en berichtte over een geval waarbij de veroordeelde pas bij de vijfde poging overleed, na een 'ontzettend lijden'.[674] Verschillende artsen hadden dan ook geprotesteerd tegen deze vorm van doodstraf, aldus de krant. *De Telegraaf* beschreef in nog meer detail hoe een terechtstelling verliep en sprak van 'afschuwelijke en langen tijd durende stuiptrekkingen'.[675] De *Katholieke Illustratie* (een tijdschrift met 'zondags-lektuur') drukte een foto af van een elektrische stoel. In het begeleidende artikel werd beschreven hoe deze stoel bedoeld was om de veroordeelde op slag te doden, zonder pijn. Maar ondanks proeven met dieren ging het in het begin toch af en toe mis en bleek de veroordeelde na toediening van de stroom nog te leven. 'Misschien was hij bewusteloos en leed hij geen pijn', schreef het blad, maar voor de zekerheid was men ertoe overgegaan om de stroom voortaan door het hoofd toe te dienen. Dat zou ongetwijfeld ook bij Czolgosz gebeuren, aldus het tijdschrift.[676]

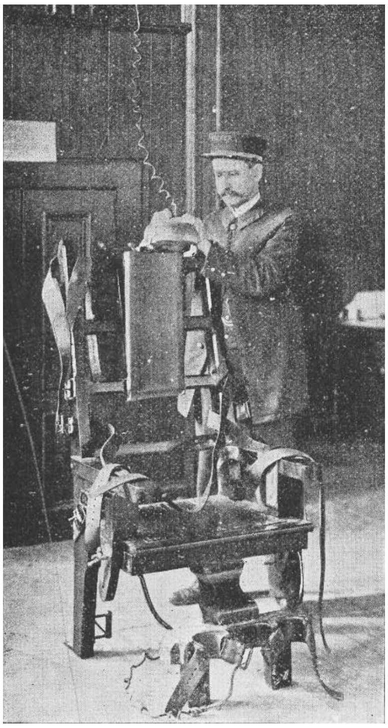

De elektrische stoel, *De katholieke illustratie; zondags-lektuur voor het katholieke Nederlandsche volk*, no. 39, 1901

Het tijdschrift *De vrije gedachte* ging nog een stap verder en trok de doodstraf helemaal in twijfel. In feite was het een moord die door de maatschappij gepleegd werd op de moordenaar — 'gerechtelijke moord' dus.[677] De doodstraf werd vaak gerechtvaardigd met het argument dat het een weloverwogen daad van de samenleving was om de misdaad te wreken en de vooruitgang te dienen. Maar had de moordenaar op zijn beurt niet ook weloverwogen gehandeld? En hielp deze straf wel? Zal 'de misdaad van heden de misdaad van morgen (…) beletten?', zo vroeg het blad zich af. *De Vrije*

Socialist vond juist dat Czolgosz 'veel zedelijke moed' had getoond door in zijn eentje een president te doden, terwijl die omringd was door macht. Zijn terechtstelling daarentegen was het tegendeel van moedig: 'om met z'n allen één enkel persoon te dooden, dat is eenvoudig lafheid'.

Maar ook bij de vrijdenkers van *De Vrije Gedachte* waren de meningen verdeeld. Een ingezondenbrievenschrijver was juist voorstander van de doodstraf en betreurde het dat die in Nederland was afgeschaft.[678] Het was van groot belang dat 'gevaarlijke individuën' onschadelijk werden gemaakt. Hij voerde hiervoor het bekende argument aan: 'als uw kind of vrouw of zuster door zoo'n ellendeling(e) (…) was onteerd en daarna vermoord of gruwelijk verminkt (…) zoudt ge dan nóg zoo tegen de doodstraf zijn?' Natuurlijk bestond het risico dat er een enkele onschuldige ten onrechte ter dood werd gebracht. Maar 'liever één onschuldige veroordeeld dan honderd schuldigen te laten loopen'.

Een held die past bij Barnum & Bailey

In de berichtgeving over de aanslag trok ene Mr. Parker speciale aandacht. Hij had er vlakbij gestaan toen de aanslag op McKinley werd gepleegd en was 'als een woedende leeuw op den sluipmoordenaar' gesprongen, waarmee hij had voorkomen dat die nog een derde schot kon lossen.[679] Hij was 'een neger, (…) een reus van een vent' over wie verder niet veel bekend was. Maar eind oktober wist de *Franeker Courant* te melden dat Parker inmiddels een beroemdheid was geworden, die tegen betaling optrad met zijn verhaal, haast als een circusnummer:

> Was hij voorheen niet meer dan een voorwerp, niet waard om er naar om te zien, nu is hij de man, die door allen moet bezien worden. De impressario's uit het land van Barnum en Bailey bieden tegen elkaar op, om met zoo'n wondermensch het land door te reizen.[680]

Parker toonde zich een echte Amerikaan en had rustig gewacht op het hoogste bod. Nu reisde hij het land rond en ontving 100 dollar per optreden. Dat zou hem 360.000 dollar per jaar opleveren, rekende de krant voor. Intussen was hij alvast begonnen om de hoed en het vest dat hij op die gedenkwaardige dag droeg, voor goed geld te verkopen:

> En nu is de man met zijn knoopen bezig. Die verkoopt hij afzonderlijk. Ofschoon er door booze tongen wordt gefluisterd, dat de beroemdheid al zooveel knoopen heeft verkocht, dat een confectie-magazijn er wel vijftig jaar mee toe kon, toch gaat de verkoop nog maar onafgebroken door.

Tekening van de moord op McKinley met Mr. Parker, door T. Dart Walker

Het is de vraag of deze verhalen helemaal klopten, schreef de *Franeker Courant*, maar het was in ieder geval een goed bewijs van de spreekwoordelijke ‘Amerikaanse humbug of reclamemakerij’.

Terug naar Barnum & Bailey, die dus op de dag van de begrafenis geen voorstellingen gaf. Het trof wel slecht, want net op die dag was de koninklijke familie uitgenodigd om een voorstelling bij te wonen. Bovendien liep het bedrijf een dag inkomsten mis, maar dat had men graag over voor de goede zaak:

> tot eerbied voor den nationalen rouw van hun land offerden zij de recette van twee voorstellingen op; men berekent hun winstderving daardoor op f 25 á 30.000 minstens. Dat noem ik blijk geven van deelneming. Ten onzent klagen de menschen steen en been als ze om een nationaal rouwbetoon gedwongen worden een dag comedie of opera te sluiten.[681]

20

MISDAAD

ZAKKENROLLERSGILDE EN CRIMINELE ANTROPOLOGIE

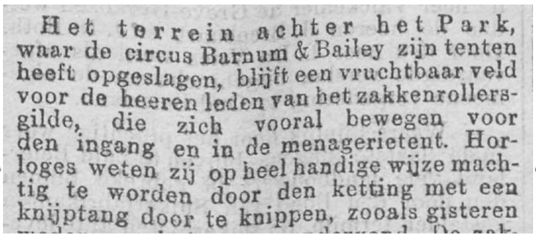

Het terrein achter het Park,
waar de circus Barnum & Bailey zijn tenten
heeft opgeslagen, blijft een vruchtbaar veld
voor de heeren leden van het zakkenrollers-
gilde, die zich vooral bewegen voor
den ingang en in de menagerietent. Hor-
loges weten zij op heel handige wijze mach-
tig te worden door den ketting met een
knijptang door te knippen, zooals gisteren

Rotterdamsch Nieuwsblad, 30-09-1901[682]

Het publiek dat naar Barnum & Bailey ging, werd gewaarschuwd om alert te zijn op zakkenrollers, want het gebeurde regelmatig dat bezoekers werden bestolen. Zoals een juffrouw in Utrecht, die in het gedrang niets had gemerkt, maar later bij een boodschap haar portemonnee kwijt bleek te zijn. ‘Van den dader was, zooals zich laat denken, geen spoor te vinden.’[683]

EEN EIGEN CACHOT

Barnum & Bailey nam de nodige veiligheidsmaatregelen, in samenwerking met de lokale autoriteiten. Het ging niet alleen om zakkenrollers, maar om alles wat de orde kon verstoren. De gemeente Watergraafsmeer kreeg bijvoorbeeld versterking van twaalf rijksveldwachters.[684] Die moesten al bij de opbouw van het terrein in actie komen, toen daar honderden mensen op af waren gekomen die ‘danig in den weg liepen’.[685] Ook toen de voorstelling begon, moest de politie optreden tegen de mensenmassa. Dat viel niet mee door ‘herhaalde doorbraken’ van het dringende publiek.[686]

Barnum & Bailey had op het terrein ook eigen personeel om de veiligheid te bewaken. Volgens sommige berichten waren dit detectives die uit Amerika waren meegekomen (Pinkertons), maar er werden ook Nederlanders ingezet. Er was op het terrein zelfs een ‘cachot’ waarin mensen tijdelijk konden worden opgesloten.[687] Dat was soms wel nodig ook, bijvoorbeeld als er ‘onruststokers’ waren die van het terrein moesten worden verwijderd, of als er een zakkenroller werd betrapt, zoals in Rotterdam:

> Het terrein achter het Park waar de circus Barnum & Bailey zijn tenten heeft opgeslagen, blijft een vruchtbaar veld voor de heeren leden van het zakkenrollersgilde, die zich vooral bewegen voor den ingang en in de menagerietent. Horloges weten zij op heel handige wijze machtig te worden door den ketting met een knijptang door te knippen.[688]

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* meldde trots dat de Rotterdamse politie volgens Barnum & Bailey de beste was die ze in heel Europa en Amerika hadden meegemaakt:

> Nergens zagen zij zulk een discipline, zulk een zekerheid van optreden bij zoo groote bezadigdheid. Zóó, als ‘t terrein gisteravond in een steeds wijderen cirkel werd afgezet en afgezet gehouden, hadden de opzichters van Barnum en Bailey ‘t nog nergens gezien.[689]

Dat was natuurlijk een heel groot compliment van een organisatie die zelf een volmaakte discipline kende, aldus de krant.

VOOR LEKEN VERTEERBARE WETENSCHAP

Belangstelling voor misdadigers lijkt iets van alle tijden en dat gold ook in 1901. Niet alleen de kleine criminaliteit rond Barnum & Bailey trok de aandacht, maar ook andere misdrijven. De kranten berichtten er dagelijks over, van kleine diefstallen tot moord. Ook hadden veel kranten een vaste rubriek over rechtszaken. Onder wetenschappers was de criminele antropologie in opkomst, een vakgebied dat zich bezighield met de oorzaken van misdaad. Gelijktijdig met de tournee van Barnum & Bailey werd het Vijfde Internationale Congres voor Crimineele Anthropologie gehouden, van 9-14 september 1901 in Amsterdam. Wetenschappelijke congressen waren in 1901 een vrij nieuw fenomeen en de pers schreef uitgebreid over dit congres.

De meeste lezers wisten natuurlijk niet veel van de criminele antropologie. De *Leeuwarder Courant* schreef dat 'de inhoud der voordrachten voor leeken slecht verteerbare kost is'.[690] Daarom gaven verschillende kranten en tijdschriften een introductie op dit vakgebied. De grondlegger was de Italiaanse arts en criminoloog Cesare Lombroso (1835-1909), die in 1876 een baanbrekend boek had gepubliceerd. Volgens zijn theorie hadden misdadigers bepaalde lichamelijke eigenschappen die hen onderscheidden van andere mensen. Hij had hier uitgebreid onderzoek naar gedaan door allerlei lichaamskenmerken te meten. Hij is vooral bekend vanwege zijn schedelmetingen, maar hij onderzocht ook allerlei andere eigenschappen:

> volgens Lombroso's onderzoekingsmethode wordt aan den misdadiger alles onderzocht; zyn lichaam werdt van onder tot boven en van links naar rechts gemeten en waargenomen.[691]

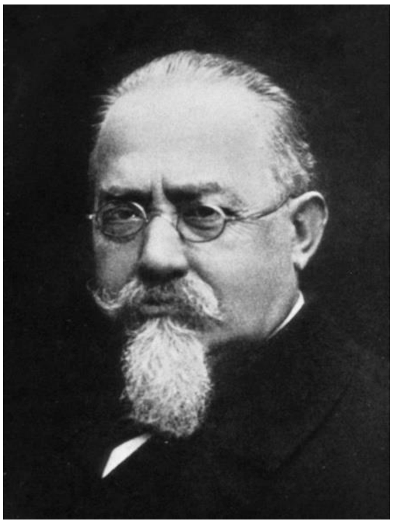

Cesare Lombroso

Hij had daaruit geconcludeerd dat er een 'misdadigerstype' bestond. Misdadigers zouden lage voorhoofden hebben, kleine hersenen in een kleine schedel, diepliggende of scheefstaande ogen, flaporen, een grote onderkaak, vooruitstekende jukbeenderen, lange armen, veel hoofdhaar, weinig baardhaar, 'een bijzondere groeve in 't achterhoofdsbeen', en zo verder.[692] Dat kon iedereen ook met eigen ogen zien:

> Ieder die in gestichten of gevangenissen komt, zal (...) getroffen worden door het feit, dat fraai gebouwde, mooie menschen daar niet of slechts bij uitzondering worden aangetroffen.

Deze kenmerken waren volgens Lombroso's theorie erfelijk, dus mensen werden als misdadiger geboren. Hierbij werd een verband met de evolutieleer gelegd, althans met ideeën die daaruit waren afgeleid. Het misdadigerstype was volgens deze opvatting een vorm van degeneratie. Misdadigers stonden lager op de evolutieladder, dichter bij de apen dan bij de andere mensen. Er werd gewezen

> op vormverwantschap met de hoogere apen, de primaten, die een minder sterke ontwikkeling van het cerebrum, bepaaldelijk der voorhoofdshersenen, bezitten dan menschen.[693]

Misdadigers zouden ook verwantschap vertonen met 'primitieve volksstammen', die eveneens lager op de evolutieladder stonden. Ze werden beheerst door

> de dierlijke neigingen en driften, welke onze voorouders beheerschten, toen zij nog meer dier dan mensch waren, en welke wij nóg waarnemen bij vele wilde volksstammen.

Dit idee werd aangeduid met het begrip 'atavisme', wat wilde zeggen dat de misdadiger eigenlijk thuishoorde in de wereld van eeuwen geleden.[694] Hij was als het ware stil blijven staan op de ontwikkelingsladder en vertoonde een primitieve moraal. Het was een sprong terug naar de 'voorhistorische' mens, die leefde in een wereld waarin allerlei dingen nog wel geoorloofd waren die dat in de huidige samenleving niet meer waren.[695] Wat nu als misdaad gold, was dat vroeger niet en daar waren misdadigers blijven steken. Net als de nu nog levende 'wilde volken', die je eveneens kon zien als 'overgebleven typen van den voorhistorischen mensch'. Volgens deze opvatting waren er dan ook allerlei overeenkomsten tussen misdadigers en 'wilden':

> De misdadiger neemt slecht pijn waar, de wilde eveneens; de misdadiger heeft een zeer scherp gezicht, de wilde ook, de wilde tatoueert zich, ook bij misdadigers is tatouage niet zeldzaam; enz. Er bestaat verwantschap in de snelle en ongeremde werking der hartstochten bij beiden.[696]

Op het vermeende verband tussen wilden, tatoeages en misdaad werd door Barnum & Bailey ingespeeld bij het getatoeëerde echtpaar Jones. Robert Bogdan schrijft dat er rond getatoeëerde 'freaks' een half criminele en half erotische sfeer hing, mede doordat ze hun lichaam grotendeels moesten ontbloten om hun tatoeages te laten zien.[697]

GEVANGENISSEN OVERBODIG

Lombroso verwierf veel bekendheid en zijn theorie had grote gevolgen voor de omgang met misdadigers. In vroeger eeuwen was de behandeling hardvochtig en wreed geweest. Misdadigers werden gegeseld, gebrandmerkt, geradbraakt en gefolterd. Het voornaamste motief hierbij was wraak en vergelding.[698] Dit was sinds het einde van de achttiende eeuw langzaam menselijker geworden en de inzichten van de criminele antropologie brachten het nog een stap verder. Als misdaad samenhing met een bepaald lichamelijk type, dan konden misdadigers er eigenlijk niets aan doen. Ze waren in feite gedetermineerd om misdaden te plegen, want het was aangeboren en erfelijk. Het had dan ook niet veel zin om hen streng te straffen. De aandacht moest verschuiven van de misdaad naar de misdadiger. De misdadiger moest menselijk worden behandeld en de gevangenissen werden overbodig. De samenleving moest wel worden beschermd en daarom moesten misdadigers worden heropgevoed:

> De toestanden, die de misdaad doen ontstaan, moeten verdwijnen; de misdadiger moet opgevoed worden, om zoo mogelijk een bruikbaar mensch van hem te maken. Niet meer straffen, een zachter woord voor wraaknemen, doch verbeteren, dat is het parool.[699]

Al snel kwam er ook kritiek op Lombroso. Hij had weliswaar enorm veel schedelmetingen en ander lichamelijk onderzoek gedaan, maar er was geen enkel lichaamskenmerk dat alle misdadigers zuiver onderscheidde van alle andere mensen. Er waren altijd misdadigers die zo'n kenmerk niet hadden en omgekeerd waren er altijd mensen die het kenmerk wel hadden, maar die geen misdaden pleegden. Het idee dat misdadigers een specifiek lichaamstype hadden, moest dus op zijn minst worden genuanceerd.

Andere critici brachten naar voren dat het niet altijd om lichamelijke kenmerken ging en keken naar de psychische eigenschappen van criminelen. Weer anderen benadrukten vooral de omstandigheden waarin de misdadiger opgroeide en leefde. Volgens deze opvatting had misdaad sociale oorzaken, vooral armoede en alcoholisme. Net als Lombroso vond ook deze stroming dat de misdadiger eigenlijk niet zelf verantwoordelijk was, maar men zag het minder deterministisch. De misdadiger had een bepaalde aanleg, maar die kwam alleen in specifieke omstandigheden tot uiting. Misdaad kon worden bestreden door in te grijpen in de opvoeding en de levensomstandigheden. Je kon dus niet spreken van een 'geboren misdadiger'. In kringen van de criminele antropologie werd al snel gesproken van de Italiaanse school van Lombroso en de Franse school die meer nadruk legde op de sociale omstandigheden.[700]

De illustere professor en zijn leerling

Toch gold Lombroso nog steeds als een grootheid. Zijn zoektocht naar lichamelijke kenmerken werd voortgezet met onderzoek naar hersenen, hart, bloeddruk, reflexen, het 'slagadersysteem aan de onderzijde van de hersenmassa', nagels, huid, haargroei, tenen en zo verder.[701] Het was dan ook een hele eer voor het Amsterdamse congres dat Lombroso daar zijn opwachting maakte. Helaas was een aantal andere kopstukken niet gekomen. Vooral de representanten van de Franse school waren afwezig. Daardoor viel het hele congres een beetje tegen voor wie zich had verheugd op de discussies tussen de beide scholen.

Gelukkig waren er toch zo'n 400 deelnemers, van wie 200 uit het buitenland. De pers besteedde natuurlijk uitgebreid aandacht aan de 'illustere professor' Lombroso. Een van de journalisten wilde hem blijkbaar een koekje van eigen deeg geven en beschreef zijn gezicht als volgt:

> het ondergedeelte is sterk ontwikkeld en komt wat naar voren, de neus is klein en stomp, de wangen breed en gewelfd, het voorhoofd vol bulten en rimpels; de oogen liggen achter een bril en zijn weinig te zien.[702]

Helaas viel Lombroso's voordracht een beetje in het water, want hij was 'vrijwel onbegrijpelijk' door zijn onverstaanbare Italiaans-Frans, zo meldden meerdere bladen.[703] De eigenlijke ster van het congres bleek de Italiaan Enrico Ferri (1856-1929), een leerling van Lombroso, voormalig hoogleraar strafrecht en parlementslid. Hij kon zijn publiek boeien en enthousiasmeren als een 'echte volkspreker'. Hij was behendig in het debat, bijvoorbeeld toen de discussie oplaaide over de vraag of de 'geboren misdadiger' wel bestond. Ferri wist een formulering te vinden waarin de verschillende scholen zich allemaal konden vinden: de oorzaken van misdaad lagen in een samenspel van lichamelijke, sociale, erfelijke en psychische kenmerken.[704]

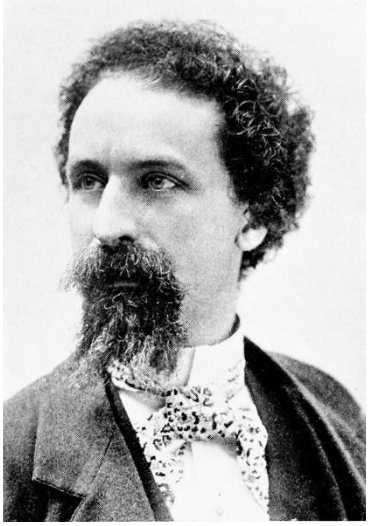

Enrico Ferri

De meeste congresgangers waren het erover eens dat een verbetering van de sociaal-economische omstandigheden van belang was om misdaad te bestrijden. Het was dan ook geen toeval dat sommige crimineel-antropologen socialist waren, zoals Enrico Ferri. Dit ging in tegen de heersende opvatting dat het socialisme juist misdaad zou bevorderen. Veel mensen vonden dat socialisten de onvrede bij mensen aanwakkerden en daarmee misdaad opwekten. Het christelijke blad *De Standaard* had bijvoorbeeld recent nog een verband gelegd tussen het socialisme en de moord op de Amerikaanse president McKinley door een anarchist (eigenlijk hetzelfde als een socialist, kennelijk).[705]

Maar tijdens het congres werd het onderzoek van de Italiaanse crimineel antropoloog Colajanni gepresenteerd, waaruit het tegendeel bleek. In streken waar het socialisme sterk was, kwam minder criminaliteit voor. Omgekeerd waren streken waar meer criminaliteit voorkwam juist minder socialistisch.[706] De conclusie luidde: ‘de eischen van het socialisme zullen de criminaliteit doen verminderen’.[707] Er klopte dus niets van de demagogie en de ophitsing uit christelijke hoek, aldus een van de congresverslagen.[708]

Degeneratie, alcoholisme en opvoeding

Tijdens het congres werd veel gesproken over misdaad onder jongeren. De congresgangers zagen bij de jeugd een ‘toenemende degeneratie’, die vooral door alcoholisme werd veroorzaakt.[709] Als ouders te veel dronken, kwamen hun kinderen ter wereld met een aanleg voor allerlei psychische afwijkingen, die tot uiting kwamen in criminaliteit. Ook in deze gedachtegang werd er een verband gelegd met de evolutietheorie. Degeneratie bij de ouders zou erfelijk worden doorgegeven aan hun kinderen. En als die kinderen in dezelfde omstandigheden bleven verkeren, gaven zij de ‘ontaarding’ weer in sterkere mate door aan hún kinderen:

> De aan den drank verslaafde vernietigt niet alleen zijn eigen bestaan, doch oefent ook een allerverderfelijksten invloed uit op zijne afstammelingen, die, zoo ze niet met idiotisme of imbeciliteit zijn geslagen, maar al te dikwijls tot misdadigers opgroeien en daartoe een aangeboren aanleg schijnen te hebben. Een aanleg, die zich maar al te welig ontwikkelt in het milieu, waarin de kinderen van den dronkaard meestal opwassen.[710]

Het was dan ook van het allergrootste belang om alcoholisme aan banden te leggen. Gelukkig kon degeneratie ook weer worden teruggedraaid en kon 'het ras zich weer verheffen' door een betere opvoeding, door verbetering van de leefomstandigheden of door een huwelijk 'met iemand van een beter gehalte'.[711] Al op jonge leeftijd moest er worden ingegrepen in de opvoeding om kinderen te behoeden voor het criminele pad, vonden de congresgangers. Zodra er bij een kind 'abnormale neigingen' werden geconstateerd, moest er een deskundig medisch onderzoek plaatsvinden.[712] Daarna kon het kind van het criminele pad worden afgehouden door een 'pedagogische methode', die toegespitst was op de specifieke aanleg en het karakter van het kind. Zulke kinderen moesten waar nodig in een pleeggezin worden opgenomen, via een leerlingenstelsel aan werk worden geholpen of in een tehuis worden geplaatst.

Andere congresgangers verwachtten veel van 'hypnotische therapie'.[713] Het was gebleken dat hypnose hielp tegen kleptomanie (neiging tot stelen), zedelijke verdorvenheid, luiheid, kwaadaardigheid, 'onanisme' (masturbatie) en nagelbijterij. De werking van hypnotische therapie werd uitgelegd met het voorbeeld van een jonge kleptomaan. Er werd een muntstuk voor hem op tafel gelegd, dat hij eerst in zijn zak mocht steken. Vervolgens werd hem onder hypnose gezegd dat hij zich moest schamen en dat hij de munt weer terug moest leggen:

> Na herhaling dezer geestelijke gymnastiek in hypnotischen toestand, was de knaap geheel en voor goed van de kwade gewoonte genezen. De methode is onbruikbaar bij idioten, krankzinnigen of zwakhoofdigen.[714]

Een ander opvallend voorstel kwam van Enrico Ferri. Hij stelde dat misdadige neigingen konden worden gekanaliseerd. Misdadigers hadden vaardigheden die konden worden ingezet voor maatschappelijk aanvaardbare doeleinden. Zo kon je van een dief een detective maken. En iemand die tot 'bloedmisdaad' geneigd was, kon worden ingezet als slager of als soldaat.[715] Bij deze suggestie merkte *De Tijd* cynisch op: 'dit laatste heeft Engeland gedurende het laatste jaar reeds in toepassing gebracht in Zuid-Afrika'.

Een grondtoon van ware humaniteit

Er werden tijdens het congres nog meer intrigerende onderwerpen behandeld. Er was een pleidooi om criminaliteit bij dieren te onderzoeken.[716] Een andere sessie ging over 'sexualiteit en de misdaad', maar de pers werd uitdrukkelijk verzocht hier niet over te schrijven — jammer, want dit maakt nieuwsgierig.[717] Weer een andere bijdrage ging over misdaad in groepsverband, met als voorbeeld een moord in Appeltern.[718] Daar was in 1900 een boerenknecht vermoord, waarbij er in de kranten werd geschreven over een sensationeel mengsel van een protestantse sekte, duiveluitdrijving en collectieve krankzinnigheid. Verder was er tijdens het congres nog aandacht voor de 'graphologie', dat wil zeggen voor het verband tussen misdaad en handschrift.

Ondanks de verschillende opvattingen waren de congresgangers het erover eens dat de criminele antropologie had geleid tot een 'grondtoon van ware humaniteit'.[719] De mensheid had op dit terrein duidelijk vooruitgang geboekt. Misdadigers werden niet langer meedogenloos gestraft met zeer strenge of zelfs wrede maatregelen. De traditionele manier van straffen maakte het alleen maar erger, aldus de congresgangers. Enrico Ferri voer bijvoorbeeld fel uit tegen celstraffen, die hij 'den meest stupiden misslag van de 19e eeuw' noemde.[720] In de cel werd de misdadiger niet beter, maar juist slechter. Hij werd immers alleen gelaten met 'zijn slechte denkbeelden en anti-sociale neigingen'. Er was al veel verbeterd, mede door de denkbeelden van de criminologie. Waar voorheen

het straffen en vergelden voorop stonden, was er nu aandacht voor de misdadiger als individu. Volgens een commentator werd de misdadiger beschouwd ‘als een voorwerp van deernis, die van zijn anti-sociale neigingen moet genezen worden’.[721] De aard van de straffen was hierdoor veranderd:

> Voorwaardelyke veroordeeling, landbouwkolonies, onbepaalde vonnissen, observatie inrichtingen voor krankzinnige gevangenen enz. zyn reeds in menige wetgeving opgenomen onder den niet te miskennen invloed der nieuwe ideeën.[722]

IS DE MISDADIGER EEN AUTOMAAT?

Enkele bladen uitten intussen bezwaren tegen de theorieën van de criminele antropologie. Het belangrijkste kritiekpunt was dat bij al deze ideeën de vrije wil werd ontkend, want de misdadiger werd voorgesteld als iemand die er niets aan kon doen. Vooral de oorspronkelijke theorie van Lombroso was heel deterministisch. De misdadiger ‘kan niet anders: hij moet stelen, inbreken, moorden, zich bedrinken, hoererij bedrijven, in ziedenden toorn ontsteken, haten en zich wreken’.[723]

Dat betekende dat je misdadigers niet verantwoordelijk kon houden voor hun daden, concludeerden de critici. Dit stond haaks op de uitgangspunten van de rechtspraak, waarin misdaad wordt gestraft omdat de dader verantwoordelijk is. Het determinisme stelde de mens als een soort automaat voor en dat deed afbreuk aan het bijzondere van de mens, aan onze ‘edelste verrichtingen, datgene wat ons adelt’.[724] Het idee van de ‘geboren misdadiger’ had de mens beroofd

> van de kostbaarste gave, zijn hoogste eigenschap. Want wat is hij anders dan een machine, een automaat, wanneer hij zijne daden niet meer beheerschen en zelf richten kan, maar machteloos wordt voortgestuwd langs de lijnen, door een onzichtbaar ‘Noodlot’ getrokken?[725]

Voor veel christenen was het ondenkbaar om de vrije wil te ontkennen. Voor hen waren mensen verantwoordelijk voor hun zonden en konden zij uit eigen vrije wil het woord van God volgen. In de criminele antropologie ontbrak volgens deze critici ‘de mensch [als] een verantwoordelijk, zedelijk, geestelijk wezen’.[726] Het was onverenigbaar met

> de Schrift, die de verantwoordelijkheid van den mensch handhaaft en den zondaar schuldig stelt voor het heilig recht van God.[727]

Het *Algemeen Handelsblad* bracht nog een ander bezwaar naar voren. Als de misdadiger niet verantwoordelijk was voor zijn misdaden, dan was het omgekeerde ook waar: dan waren goede mensen ook niet verantwoordelijk voor hun daden en hoefde je hen niet te bewonderen. Ook verdiensten waren dan gedetermineerd:

> En gij die meent, dat ge uw kwade neigingen wel eens hebt overwonnen, die meent dat gij daarbij overwinnaar zijt gebleven in een moeilijken strijd, verbeeld u toch niets! Ge kondt niet anders, ge moest strijden, en moest overwinnen. Er steekt (...) geen verdienste in uw overwinning, (...) Dat zijn de gevolgen der gevaarlijke theorie.[728]

Ook het katholieke blad *De Tijd* miste in de theorieën van het congres de eigen verantwoordelijkheid van de mens. Als de misdadigers niet meer verantwoordelijk werden gehouden voor hun daden, dan kon je ‘alle strafrechters en alle gevangenissen’ wel opdoeken, maar dat zou alleen maar heel goed nieuws zijn voor de ‘heeren zakkenrollers en inbrekers’.[729] *De Morgenpost* vond zelfs dat er sprake

was van een revolutionaire leer en verzekerde zijn lezers: ‘de nieuwe wetenschap mist vasten bodem’.[730] De ideeën gaven misdadigers juist vrij spel, inclusief de ‘socialistenwereldhervormers’.

PERVERS GRIEZELEN

De meningen bleven dus verdeeld over de oorzaken van de misdaad en over hoe je met misdadigers moest omgaan. Voorlopig werden ze in de praktijk gewoon gestraft. Bij Barnum & Bailey bleven de politieagenten dan ook paraat. Een bijzonder geval deed zich voor tijdens het optreden in Den Haag. De politie had op het terrein ineens een geschreeuw gehoord. Een jongeman had ‘plotseling een hevige oorvijg gekregen van een dame, die achter hem stond’ en had een bloedende wond op zijn kin opgelopen.[731] Toen de vrouw in november 1901 voor de rechter moest verschijnen, maakte zij ‘heelemaal niet den indruk van een boosaardig vrouwspersoon, die er op uit was om het iemand soo gruwelijk lastig te maken. En met haar kleeding maakte zij den indruk van een hoogst fatsoenlijke burgerjuffrouw’. Ze verklaarde dat ze onschuldig was. Eerst beweerde ze dat haar man het slachtoffer misschien wel had verwond. Dat vond de rechtbank niet aannemelijk, want haar echtgenoot was helemaal niet op het terrein aanwezig geweest. Volgens verschillende getuigen was haar gedrag wel erg verdacht en had ze verschillende dingen tegen de jongeman gezegd die erop wezen dat ze hem wel vaker lastig viel. Uiteindelijk kwam ze met een huilerig verhaal dat ‘die leelijke jongen de schuld was van haar huiselijk ongeluk’. Hij zou haar man tot ontrouw hebben aangezet en daarmee tot armoede hebben gebracht. Uit wraak had ze hem met een scherp voorwerp geslagen. Hoe het dan allemaal precies gegaan was, bleef onduidelijk, maar het openbaar ministerie geloofde niks van haar verklaringen en eiste een gevangenisstraf van zeven dagen.[732]

Het maandblad *Androcles* vergeleek het sensatiebeluste publiek bij Barnum & Bailey met de belangstelling voor openbare straffen in vroeger tijden:

> Onze voorouders gingen kijken naar misdadigers die te pronk of terechtgesteld werden, en verheugden zich met pervers griezelen als het slachtoffer beschaamd zijn naaktheid ten toon moest spreiden, of als het bloedend hoofd aan de voeten van den ongelukkige rolde. Rijken en armen verdrongen zich om toch niet het genot dier sensaties te missen. En nu loopen rijken en armen met dezelfde koortsachtige begeerte naar de tenten van Barnum en Bailey, om zich te vergasten aan menschen- en dieren-dressuur.[733]

21

DE ONDERNEMING

HOLLANDS GELD NAAR Z'N GROOTJE

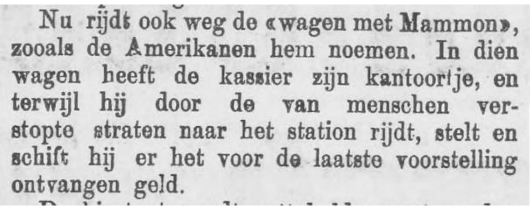

Nu rijdt ook weg de «wagen met Mammon», zooals de Amerikanen hem noemen. In dien wagen heeft de kassier zijn kantoortje, en terwijl hij door de van menschen verstopte straten naar het station rijdt, stelt en schift hij er het voor de laatste voorstelling ontvangen geld.

Nieuwe Tilburgsche Courant, 05-10-1901[734]

Net als tegenwoordig stond Amerika in 1901 bekend als het land waar alles om het grote geld draaide. Dat gold ook voor Barnum & Bailey. De pers besteedde veel aandacht aan de financiële kant van het bedrijf, waar alles tot in de puntjes was georganiseerd, want 'time is money'. Het werd door de Nederlanders met een mengeling van bewondering en ergernis aangezien:

> Nu rijdt ook weg de 'wagen met Mammon', zooals de Amerikanen hem noemen. In dien wagen heeft de kassier zijn kantoortje, en terwijl hij door de van menschen verstopte straten naar het station rijdt, stelt en schift hij er het voor de laatste voorstelling ontvangen geld.[735]

Er was kritiek op de manier waarop Barnum & Bailey de mensen het geld uit de zak klopte. 'Gesjacher met dit, gesjacher met dat', overal probeerde het circus om de mensen extra geld te laten uitgeven.[736] Zo werden er prentbriefkaarten verkocht, waarbij vooral mensen van buiten de stad werden aangeklampt om iets te kopen. Als je wat wilde drinken, werd je naar de tent van de *sideshow* verwezen, waar je eerst 30 cent extra voor moest betalen, waarna je voor een kwartje een glas slecht bier kon krijgen.[737] In die tent waren de 'menschelijke afwijkingen en spelingen der natuur' te zien, maar die vertoonden hun kunsten pas als je ze nog wat extra's gaf. Zo zat het menselijk naaldenkussen Mr. Tomasso stilletjes ineengedoken in zijn mantel en kwam pas in actie als hij een dubbeltje kreeg. Een journalist merkte op dat deze mensen blijkbaar niet veel verdienden en niet konden rondkomen van hun reguliere loon: 'Men krijgt den indruk met een menschenexploitatie op groote schaal te doen te hebben.'[738]

REUZENONDERNEMERS

Barnum & Bailey haalde een groot deel van zijn omzet uit de kaartverkoop. Er waren verschillende soorten kaartjes, in prijs variërend van 60 cent tot vier gulden. De meeste voorstellingen waren uitverkocht en soms werd er zelfs gevochten om de plaatsen, volgens de krantenberichten. Ook waren er malafide lieden die nepkaartjes in omloop brachten. Of zij kochten zelf kaartjes op en verkochten ze door voor de dubbele prijs of nog meer. Vooral als het druk was, hadden ze succes: 'Gisterenavond, toen ook Prins Hendrik de voorstelling bezocht, zag ik een heer, die met zijn equipage wat laat kwam aanrijden, aan een opkooper tien gulden per plaats betalen.'[739] Barnum & Bailey probeerde deze praktijken tegen te gaan door in de kranten te waarschuwen voor nepkaartjes.

Ook werden af en toe opkopers van het terrein verwijderd als ze betrapt werden. Maar het ging toch wel eens mis:

> Te Utrecht waren de opkoopers druk aan het werk geweest (…) die bezoekers en directie een schromelijken last veroorzaken, tengevolge waarvan reeds een hevige vechtpartij plaats vond tusschen een aantal van deze heeren en een drietal pootige Amerikanen.[740]

Naast de kaartverkoop had Barnum & Bailey nog andere inkomsten. Zo werden de al eerder genoemde programmaboekjes en ander pr-materiaal verkocht. Ook daar waren trouwens valse exemplaren van in omloop. De echte kon je herkennen doordat op de eerste pagina de portretten van Barnum en Bailey waren opgenomen. [741] Bovendien waren ze alleen op het terrein verkrijgbaar, anders waren ze vals, zo waarschuwde het bedrijf in de kranten.

Programmaboekje bij de Nederlandse tournee

Barnum & Bailey was een bijzonder succesvolle onderneming. Tijdens de Engelse tournee (1898-1900) besloot Bailey om van 'the greatest show on earth' een beursgenoteerd bedrijf te maken. Er werden 400.000 aandelen uitgegeven, waarvan twee derde werd verkocht en een derde in handen van Bailey en zijn management bleef. De aandelen werden verkocht aan de Londense Beurs voor één pond per stuk. De belangstelling was groot, de aandelenuitgifte was enkele malen overtekend en sommigen kochten voor flinke bedragen, volgens het verslag van Watkins.[742] De kopers kwamen uit Engeland, het Europese continent en de VS. Een jaar later was de eerste dividenduitkering van 10%. Ook over het jaar 1901 bedroeg het dividend 10%, zo meldde de *Utrechtsche Courant* aan het einde van dat jaar.[743] Er waren weliswaar tegenslagen geweest waardoor gedurende het jaar in totaal 54 voorstellingen waren afgelast. Desondanks was het financiële succes groot. De omzet bedroeg *f* 3.554.976,- tegenover uitgaven van *f* 2.737.836,-.[744] De Amerikanen hadden dus flinke winst gemaakt.

Ook tijdens het Nederlandse deel van de tournee verdiende Barnum & Bailey goed. Volgens de kranten hadden ze bijvoorbeeld in Nijmegen met vier voorstellingen meer dan *f* 60.000,- binnengehaald.[745] In Groningen bedroeg de opbrengst *f* 100.000,- en in Leeuwarden *f* 56.000,-.[746] Alleen in Enschede waren de bezoekersaantallen wat tegengevallen.[747] Sommigen vonden dat de Amerikanen het Nederlandse publiek veel te veel geld aftroggelde:

> Hollandsch geld naar z'n grootje. Men becijfert, dat Barnum en Bailey te Den Haag omendebij ƒ 130,000 hebben geïnd. Zoo gaan er duizenden bij duizenden voor die ongure spullenkijkerij het land uit en de wijde Amerikaansche zakken in.[748]

Barnum & Bailey had natuurlijk ook onkosten, zo'n *ƒ* 25.000,- per dag naar eigen zeggen.[749] Volgens de kranten deden ze niks op een koopje. Ze hadden bijvoorbeeld de allerbeste paarden: 'Alleen de paarden reeds vertegenwoordigen een kapitaal van f 384,000.'[750]

Het bedrijf betaalde *ƒ* 100.000,- aan de Nederlandse spoorwegmaatschappijen om zijn eigen treinen 's nachts over het spoor te mogen laten rijden.[751] Verder moesten de eigenaren van de terreinen worden betaald en de gemeenten waar de tournee neerstreek. Dan waren er nog de extra kosten, bijvoorbeeld als er schade was aan wegen en terreinen. Dat gebeurde heel regelmatig. In Leeuwarden was er schade ontstaan toen er een wagen klem kwam te zitten op een brug. Doorgaan, werd er onmiddellijk geroepen, we vergoeden de schade! Barnum & Bailey betaalde het akkefietje af met *ƒ* 400,- handje-contantje. Ze regelden het liever ter plekke met een ruimhartig bedrag dan dat ze achteraf nog schadeclaims en processen riskeerden, zeiden ze:

> Door op royale wijze mogelijke door ons veroorzaakte schade te vergoeden, bevorderen wij onze reclame, terwijl wij, door op eischen om schadeloosstellingen te willen beknibbelen, onze reclame bederven en ons bovendien verlies aan tijd, die voor ons geld is, berokkenen.[752]

Barnum & Bailey deed vaak niet kinderachtig bij het inschakelen van lokale ondernemers. Bij een timmerman in Leeuwarden werden maar liefst 2.000 houten reclameborden besteld. De rekening werd direct betaald en de timmerman kreeg zijn borden na afloop terug. De Amerikanen dachten er niet over de borden zelf mee te nemen, want dat leverde niks op en over zulke 'small things' maakten ze zich niet druk.[753]

Ook een Haagse ondernemer kreeg royaal betaald. Hier was het Alexanderveld afgehuurd, een groot exercitieveld van de cavalerie. Het gemeentebestuur stelde op het laatste moment nog als voorwaarde dat er rondom het hele terrein een twee meter hoge omheining moest komen. Barnum & Bailey verblikte of verbloosde niet en benaderde een aannemer voor de klus.[754] Die vroeg een hoge prijs, maar (waarschijnlijk tot zijn verbazing) dong Barnum & Bailey er niets op af, mits de klus in vijf uur geklaard zou worden. De aannemer schrok zich rot, want hij had vijf dagen ingecalculeerd. Maar uiteindelijk accepteerde hij de deadline voor een nog hoger bedrag dan zijn oorspronkelijke prijsopgaaf. De onderhandelaars van Barnum & Bailey namen afscheid met de woorden:

> goed afgesproken, hè, in 5 uur; en gij zorgt ook voor het afbreken? Ge kunt daarvoor het hout krijgen, daar hebben we niets aan.[755]

Het hout dat hier zo achteloos werd weggegeven, was duizenden guldens waard. Het was overigens onduidelijk of het verhaal wel klopte. Volgens *De Telegraaf* was het onzin, want toen de voorstellingen begonnen stond er helemaal geen schutting rond het Alexanderveld. Dat zou ook 'een dingetje geweest zijn' om binnen vijf uur het hele Alexanderveld te omheinen.[756] Dat kon helemaal niet, daar zouden meer timmerlieden voor nodig zijn geweest dan er in heel Den Haag te vinden waren, 'Scheveningen incluis'. Het *Bataviaasch Nieuwsblad* bevestigde dat er inderdaad geen schutting stond. Dat was trouwens wel plezierig voor de 'mindere man' uit de 'haagsche achterbuurten', want die kon nu een gratis kijkje op het veld nemen.[757] Wellicht dat dit verhaal dus ook aan de pr-machine van Barnum & Bailey is ontsproten.

LOKALE ONDERHANDELINGEN

De gemeenten waar Barnum & Bailey neerstreek, pikten zelf ook een graantje mee. Sommige plaatsen ontvingen huur voor het terrein. In Leeuwarden bijvoorbeeld was dat *f* 200,-, wat eigenlijk wel meer had mogen zijn, vond een van de kranten.[758] In Vlissingen was Barnum & Bailey nog goedkoper uit, want daar had men slechts *f* 100,- betaald plus 3 gulden per voorstelling.[759] In Watergraafsmeer waren de kosten juist veel hoger met *f* 9.500,-.[760] Ook hieven sommige gemeenten een belasting op publiek vermaak van 5%. Dit werd door Barnum & Bailey doorberekend in de kaartjes, waardoor de goedkoopste kaartjes hier geen 60 cent maar 65 cent kostten.

Hierover werd soms flink gemopperd, bijvoorbeeld in de *Nieuwe Harlinger Courant*. Andere ondernemers moesten de belasting wel gewoon betalen, dus waarom het circus niet? Terwijl het bedrag voor die 'Amerikaansche millionair' een peulenschil was, want die verdiende duizenden guldens per voorstelling.[761] En dan werden die gemeentelijke belastingen ook nog eens afgewenteld op het publiek door de toegangsprijzen te verhogen. Het ergste was nog wel dat het publiek grif betaalde. Het geld werd 'met een glimlach gegeven aan den schatrijken Amerikaan, met voorbijzien van al de ellende en armoede, die aan alle kanten heerschen en welker leeniging dringend noodzakelijk is. En de Amerikaan zet zijn triomftocht voort.'

Het Volksdagblad beschreef de tourneeplanning van Barnum & Bailey, dat het hele jaar door in bedrijf was en zijn personeel ook het hele jaar in dienst hield.[762] Na afloop van het voorstellingenseizoen ging het hele circus naar een winterkwartier, zo rond 15 november. De dieren werden in stallen ondergebracht, waar ze voldoende beweging hadden. De treinwagons werden in remises gestald en alle spullen werden opgeslagen. Intussen begonnen de voorbereidingen voor het volgende seizoen alweer. Tenten, kooien en wagens werden vernieuwd. De dieren leerden nieuwe kunsten en de ruiters oefenden op nieuwe nummers. Waar nodig werden nieuwe spullen gekocht. Dit alles werd geregeld vanuit het hoofdkwartier in New York. Dat onderhield per telefoon nauw contact met de winterkwartieren. In New York werden ook alle financiën geregeld, werden correspondentie en contracten gecoördineerd en werden de nieuwe kostuums en het nieuwe drukwerk ontworpen. De plaatselijke agenten kregen vanuit het hoofdkwartier de plannen voor het komende seizoen te horen, met de opdracht om hiervoor alles te regelen.

De voorbereidingen in Nederland waren ook al ruim voor de tournee begonnen. Al een half jaar eerder reisden er agenten van Barnum & Bailey door Nederland om geschikte terreinen te zoeken en contracten te sluiten. Het ging onder meer om de huurcontracten voor de terreinen, de contracten met de spoorwegen, met de leveranciers van voedsel en van stro. De agenten onderhandelden met iedere gemeente afzonderlijk. Zo had de burgemeester van Den Bosch al in februari 1901 een brief gekregen waarin Bailey aankondigde in de stad te willen optreden. Er moest wel een terrein van 50.000 m^2 beschikbaar zijn, minstens 100 meter breed en met goede bereikbaarheid voor de bezoekers. In Leeuwarden stemde de gemeenteraad in mei 1901 in met twee voorstellingen op een groot terrein 'aan de zuidzijde van het Nieuwe Kanaal'.[763] In Middelburg vonden de agenten van Barnum & Bailey geen geschikt terrein en bovendien had de burgemeester geen toestemming gegeven. De redenen hiervoor bleven onduidelijk, aldus woordvoerder Watkins. Ze hadden graag in de Zeeuwse hoofdstad opgetreden, maar ze waren 'onheusch' behandeld. Daarom waren ze uitgeweken naar Vlissingen.[764] Dat bleek een goede keus, vond Watkins, onder meer vanwege de charmante klederdracht van de bevolking.

Ook in Amsterdam liepen de onderhandelingen niet naar wens, waardoor Barnum & Bailey uitweek naar Watergraafsmeer. In eerste instantie hadden ze wel degelijk Amsterdam op het oog, maar daar kwamen ze niet tot overeenstemming. Waarnemend burgemeester Van Hall gaf geen toestemming voor de voorstellingen op zondag en volgens sommigen was die verloren dag voor Barnum & Bailey een te groot omzetverlies.[765] Ook zou er in Amsterdam geen geschikt terrein zijn. Het beoogde terrein werd 's winters gebruikt door de ijsclub en zou te zwaar belast worden door de zware wagens.[766] Verder had de brandweer bezwaar tegen een licht ontvlambare linnen stad zo midden in het centrum. Maar het was natuurlijk wel een blamage dat Amsterdam nu door Barnum & Bailey werd overgeslagen. In het *Algemeen Handelsblad* sprak ene 'Jan van Amstel' er schande van dat de hoofdstad niet over een geschikt terrein beschikte om grote evenementen te houden. Dat vond hij een fout van het gemeentebestuur bij de stadsplanning. Daardoor liep Amsterdam de wereldtentoonstelling mis en ging Watergraafsmeer met de eer en met alle inkomsten strijken. 'Wil men wereldstad zijn, dan moet men ook toonen te beseffen wat een wereldstad toekomt.'[767]

DE BELASTINGINNER VAN WATERGRAAFSMEER

Barnum & Bailey week dus uit naar Watergraafsmeer. Net als in andere plaatsen sloten de onderhandelaars van Barnum & Bailey hier een gunstige deal. Normaal gesproken gold in Watergraafsmeer een 'belasting op publieke vermakelijkheden' van 5%. Barnum & Bailey wilde dit afkopen met een vast bedrag in één keer. De burgemeester en wethouders van Watergraafsmeer stemden daarmee in en vroegen *f* 600,-. Daarmee dachten ze een mooie slag te hebben geslagen. De *Nieuwe Veendammer Courant* schreef spottend:

> B. en W. van Watergraafsmeer begonnen al te watertanden en te likkebaarden. Zeshonderd heele guldens zoo maar ineens, dat gebeurt daar niet alle dag. Er moest een brandkast gekocht worden om dien geweldigen bom duiten in te bergen, en er moest een extra veldwachter worden benoemd tot nachtwaker over den Schat van Watergraafsmeer. Dan zou het op renten worden gezet en over vele, vele jaren zou het nageslacht...[768]

Het Volksdagblad rekende echter voor dat de gemeente zich in de maling had laten nemen. Met de reguliere belastingen zou er op zijn minst *f* 1.152,- zijn binnengekomen en waarschijnlijk nog veel meer.[769] Dat zou een stuk beter geweest zijn dan die *f* 600,-. En het dreigement van Barnum & Bailey om anders weg te blijven, was pure bluf. Er was geen alternatief terrein en ze zouden de regio Amsterdam heus niet overslaan.

Op 3 september (dus een week voordat Barnum & Bailey zou arriveren) maakte gemeenteraadslid Coninck Westenberg alsnog bezwaar tegen de overeenkomst.[770] Hij had de reputatie een lastig man te zijn en soms moest hij zelfs berispt worden omdat hij tijdens de raadsvergadering met stemverheffing sprak.[771] Volgens Coninck Westenberg waren de afspraken in strijd met de gemeenteverordeningen. Belastingen mochten niet worden afgekocht en de wet moest worden nageleefd, vond hij.[772] Anders was het alsof je slaafs tegen de 'grooten Mogol' zei: als onze wetten u niet bevallen, dan passen we ze voor u aan. Het zou bovendien een ongunstig precedent scheppen.

In een spoedvergadering verdedigde het gemeentebestuur zich. Ze dachten destijds dat een bedrag van *f* 600,- ineens veel gunstiger was dan 5% per kaartje. Je moest immers heel wat kaartjes verkopen voordat je aan *f* 600,- belastingopbrengst kwam. Maar ze hadden toen nog nooit van Barnum & Bailey gehoord en hadden geen idee van de omvang van het circus en van de vele bezoekers die ze konden verwachten. Het was bovendien lastig onderhandelen geweest in een

vreemde taal. Maar intussen was duidelijk hoe groots de show was. Volgens de gemeente had Barnum & Bailey een verkeerde voorstelling van zaken gegeven. Uiteindelijk werd besloten dat toch gewoon de belasting van 5% zou worden gehanteerd. Daar was de gemeente veel beter mee uit dan met de oorspronkelijke overeenkomst, want ze ontving hiermee *f* 4.100,-, aldus het *Algemeen Handelsblad.*[773]

Toen de gemeentelijke belastingontvanger het verschuldigde bedrag op de eerste voorstellingsdag kwam innen, ontstonden er opnieuw problemen. De Amerikanen wilden het bedrag niet vooraf betalen. De belastinginner was geen gemakkelijke man, ‘met om de lippen den strakken plooi van den niet-te-vermurwen fiscus, onverstoorbaar-hardvochtig als zijn dik belastingboek’.[774] Hij hield in eerste instantie voet bij stuk. Maar toen Barnum & Bailey dreigde de voorstelling op het laatste moment af te blazen, zat er weinig anders op dan in te binden, want er waren immers al duizenden mensen naar Watergraafsmeer onderweg.

Toch bleef er kritiek, ook achteraf nog, toen het circus al lang weer was vertrokken. In oktober betwijfelde de begrotingscommissie van de gemeenteraad sterk of Barnum & Bailey het volledige verschuldigde bedrag wel had betaald.[775] Was de gemeente niet te gemakkelijk gezwicht voor de dreigementen? Was het geen bluf geweest dat ze de voorstelling hadden willen afgelasten? Het werd opnieuw in de gemeenteraad besproken, maar kreeg geen verdere gevolgen. Het werd de arme belastinginner niet al te zeer kwalijk genomen dat hij niet op had gekund tegen het machtige Amerikaanse bedrijf.

BIJ-DE-PINKEN-NEGOTIEMANNEN

De tournee van Barnum & Bailey bood veel mogelijkheden voor plaatselijke ondernemers. Zo sloeg de firma Wed. A. Schrijver een goede slag. Dit bedrijf leverde gedurende de hele tournee de levensmiddelen.[776] Ze werkten met contractanten die af en aan naar het terrein reden om alles precies op tijd te bezorgen. Er deden hierover verhalen de ronde dat het contract al kon worden verbroken als iemand één minuut te laat was, terwijl Barnum & Bailey op zijn beurt alles precies op tijd betaalde.[777]

Ook werden er regelmatig extra werklieden ingehuurd, naast de vaste ploeg van Barnum & Bailey. Zij werden ingezet bij de opbouw en bij het afbreken van het terrein. Maar dit ging niet altijd naar tevredenheid van deze losse werklieden. In Watergraafsmeer waren er zo’n zestig mannen ingehuurd, die in ruil voor hun werk een vrijkaartje van *f* 1,30 zouden krijgen voor anderhalf uur werk. Bij nader inzien vroegen ze echter contant geld, want niet iedereen wilde naar de voorstelling en doorverkopen van de kaartjes lukte niet altijd. Barnum & Bailey weigerde, waarop de mannen in staking gingen. Er volgde een overleg in de wildedierentent, tussen de snuivende en toeterende olifanten. Na wat heen-en-weergepraat kwamen beide partijen overeen dat er *f* 2,50 zou worden betaald voor vier uur werk.[778]

Je kon ook een centje bijverdienen door tijdens de show versnaperingen te verkopen, zoals ‘Patisserie en sigaren’.[779] Het recht om binnen te mogen verkopen, moest je pachten, zo blijkt uit de advertentie hiervoor. Ook buiten het terrein werd van alles verkocht. Bij de eerdergenoemde parades waren velen langs de route actief, bijvoorbeeld in Amsterdam: ‘Langs den weg stonden bij-de-pinken-negotiemannen die op kleine handwagens fleschjes roode en wittige limonade te koop aanboden.’[780] Er werden goede zaken gedaan onder het motto: "waar ‘t volk is, is de nering":

> Verder maken meer of minder goede zaken de opstellers van vliegende bodega’s, van eet-, bak- en zuurkramen en van openluchtsbier- en fruithuizen aan den weg van Watergraafsmeer en aan den ingang van Rosenburg. Vele eetwaren en dranken hebben de guitige kooplui genoemd naar Barnum. Er is zelfs op den weg een “Barnum’s gezonde apotheek”.[781]

In Watergraafsmeer waren ook schoenpoetsers actief, die veel klandizie trokken: ‘Dames en heeren, stedelingen en buitenlui kwamen met erg beslikt schoeisel aan, maar gelukkig waren eenige ijverige schoenpoetsers met hunne schoenbakjes aanwezig’.[782] Ook veel horecagelegenheden profiteerden van alle mensen die op de been waren. De koffiehuizen in Leeuwarden zaten stampvol en er was slechts met de grootste moeite iets te krijgen.[783] In Watergraafsmeer kwamen er ook veel bezoekers uit de provincie, die er vaak een dagje Amsterdam aan vastknoopten. Zij gingen dan graag iets nuttigen bij hotel Krasnapolsky. Je was nou eenmaal niet echt in Amsterdam geweest als je niet ‘bij Kras niet in den mooien wintertuin’ had gezeten.[784]

De eigenaar van een Amsterdams koffiehuis wilde handig inspelen op het internationale karakter van de show en probeerde zijn talenkennis te etaleren op een bord voor zijn zaak:

> Engelisch Poken.
> Sprich Deusch.
> On parle Fransche.
> Tho American[785]

Ook waren er ondernemers die dachten dat alleen al het noemen van de woorden ‘Barnum & Bailey’ de belangstelling wekte. Zo adverteerde een kledingzaak:

> Barnum & Bailey verbazen de menschen door hun groote reclame, doch nog meer verbazing wekt de reusachtige sorteering van Dames-, Heeren- en Kinderconfectie, welke bij den aanvang van dit najaarsseizoen is tentoongesteld bij Michel La Fontijn, Groote Markt, Bergenop-Zoom.[786]

Verder werden er gekscherende verhalen verteld over mensen die zichzelf als ‘wondermens’ aan Barnum & Bailey wilden verhuren. Zo was er iemand die beweerde dat hij speciale ogen had, waardoor men hem toch kon zien als hij achter een muurtje stond, maar: ‘Barnum en Bailey zijn op deeze prachtige aanbieding niet ingegaan.’[787] Verder had Michelleke Wittenberg uit Oss zich gemeld. Hij woog slechts 37 pond, maar was ‘zonder gebreken’, al zijn lichaamsdelen waren ‘goed geproportioneerd’ en hij had de ‘kolossale lengte’ van 102 centimeter. Barnum & Bailey wilde hem toch niet hebben, want ‘de kolossaal hooge som, die hij eischte, moet de onderhandelingen hebben doen afspringen’.[788]

22

SLOT
HET MENSBEEST

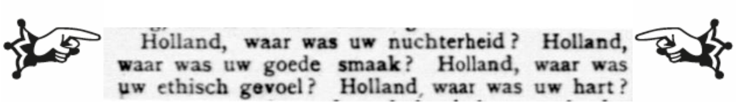
Holland, waar was uw nuchterheid? Holland, waar was uw goede smaak? Holland, waar was uw ethisch gevoel? Holland, waar was uw hart?

De Telegraaf, 04-12-1901[789]

Op 8 oktober 1901 was het voorbij. Barnum & Bailey verliet Nederland en zette zijn tournee voort in België en Frankrijk. Voor de Nederlanders was het net alsof ze uit een roes ontwaakten en hun nuchterheid terugkregen. Althans, zo beschreven sommige journalisten het. Ze leken met terugwerkende kracht te willen laten zien dat ze heus wel wat kritische distantie hadden. De *Utrechtsche Courant* schreef na de Utrechtse voorstellingen bijvoorbeeld:

> En nu, nu is de koorts voorbij. De Barnum-en-Bailey-koorts. Het lijdt geen twijfel: we hebben twee dagen doorgemaakt van crisis: we aten Bailey, en we dronken Barnum, en we droomden er van, en onze barbier was onder 't scheren niet te stoppen over Barnum, en de keukenmeid had een vrijen avond noodig, en de bakker bleef veel langer uit dan anders: alles om Barnum en Bailey. (…) En nu zijn ze weg, en kunnen we weer verademen na de Yankee-opwinding en de Barnum-koorts.[790]

DE ROTTE MENSHEID

In november 1901 trad Barnum & Bailey in Frankrijk op. *De Telegraaf* had tijdens de Nederlandse tournee veel lovende verhalen geplaatst, maar liet nu een kritische correspondent uit Parijs aan het woord. Die was er eens goed voor gaan zitten en haalde flink uit naar de *greatest show*. Hij is hierboven al een paar keer geciteerd.[791] Zijn tirade was doorspekt met algemene maatschappijkritiek op het moderne leven en raakt aan veel van de onderwerpen die in dit boek aan de orde zijn gekomen.

Hij zag Barnum & Bailey als een 'klatergoud-stoet' die als een visser met een sleepnet door het land was getrokken. Aan de grens had de boekhouder het net opgehaald en de tonnen winst binnengehaald. Verder was Nederland overspoeld met reclame:

> onze muren zijn kakelbont geweest van de hel-kleurige plakbiljetten; onze straten bedolven onder de strooireclame en onze couranten waren onleesbaar, aangetast door den reclame-stijl van 't overzeesche blufland.

Alle Hollandse nuchterheid, goede smaak en ethisch gevoel waren verdwenen. En nu was Parijs aan de beurt en daar was het al niet beter. Het publiek zat met z'n tienduizenden opgepakt in de zaal, 'als larven in ratten, (…) als koopmanswaren in een ordelijk pakhuis'. In de menigte raakte je je persoonlijkheid kwijt. Je dacht misschien dat je een zelf had, dat je doen en laten ertoe deden. Maar tijdens de voorstelling zag je de andere mensen alleen als vage hoofdjes en zo zagen zij jou ook. Je was niet meer dan een 'erwtje in een zak'. Bij een bezoek aan Barnum & Bailey voelde je je nietig

bij de groote, brutale, hartelooze, plebeïsche wereldmarkt-schreeuwer; de universeele charlatan, die de rotte menschheid trekt naar het bedriegelijk verguldsel van zijn stalletjes; die hen met drukke gebaren en gebarsten trompetmuziek lokt om hun dan het geld uit den zak te kloppen.

Het publiek liet zich gewillig meeslepen, vervolgde hij. Het juichte, klapte, bewonderde en het had niet door dat de show eigenlijk wreed, harteloos en ongevoelig was. Het publiek was niet beschaafd, maar was een afschuwelijk monster, een 'Mensch-Beest'. De artiesten moesten zich ter wille van dit mensbeest laten exploiteren om in leven te blijven in hun droevige bestaan. Neem nu de clowns. Hun optreden was ronduit vernederend en walgelijk. Er was geen enkele hogere gedachte in te herkennen, maar het ging enkel om broodwinning. Ze deden hun kunstjes machinaal, automatisch, plichtmatig:

wij zien daar een handjevol medemenschen levensgevaarlijke sprongen, gezondheid-verwoestende flauwe moppen, ziellooze, onbeteekenende grappen verkoopen, zonder eenig ander doel van hun zijde dan geld te verdienen, van publieks zijde om te lachen.

Of neem de twee aan elkaar gegroeide mensen in de 'freakshow'. Het waren arme, ongelukkige schepsels, waar het publiek zijn ontaarde kijklust op kon bevredigen. Niemand die hier verontwaardigd tegen protesteerde, niemand die hen wilde helpen aan een menswaardiger leven, niemand die dit wilde verbieden. Hetzelfde gold voor de twee 'wildemannen' uit Borneo, die noch wild waren, noch uit Borneo kwamen. Ze zaten er versuft bij, hadden een verstandelijke beperking en kwamen uit een achterbuurt in New York. Waren het maar wilden! 'Misschien zouden ze dan hun mooie wilde natuur eens toonen tegenover de barbaren, die van hun ongeluk een broodwinning maken.'

Affiche van de voorstelling

Het Mensch-Beest was ‘ruw, harteloos, wreed, ongevoelig’. Sensatiebelust hoopte het publiek stiekem dat een van de acrobaten te pletter zou vallen en zijn nek zou breken. Wie achter de schermen zou kijken, zou vele ‘kreupelen, teringlijders, blinden, lammen, gebrokenen’ zien. Dit waren de artiesten die het niet gered hadden omdat ze een ongeluk hadden gekregen of te veel waren uitgebuit. En ook de kinderen in het circus werden regelrecht geëxploiteerd. Kijk nou bijvoorbeeld naar het getatoeëerde meisje, dat voor haar leven getekend was:

> Wie heeft u het recht gegeven, kinder-martelaars, dit ongelukkige meisje voor levenslang te schandvlekken? Wie heeft u het recht gegeven, het lichaam — een tempel des Heeren zegt de H. Schrift — aan te randen?’

Er waren bibliotheken volgeschreven over het recht, de steden stonden vol prachtige gebouwen en kerken voor het Heiligste, maar niemand deed iets aan het lot van zo’n meisje. Er was ‘geen wet, geen gewapende macht’ om deze misdaad te bestrijden en er was geen plek waar het kind kon worden beschermd tegen nog ‘langere schandalige exploitatie’, aldus nog steeds de correspondent uit Parijs.

Vrouwelijke artiesten moesten zich op onzedelijke wijze vernederen om tegemoet te komen aan de lage instincten van het mensbeest. Maar hoe konden diezelfde vrouwen dan ooit goede moeders zijn? Moeders, die hun kinderen moesten ‘liefhebben, verzorgen, opvoeden, aan kleine kinderen de groote beginselen der menschenwaarde en menschendeugd inprenten ...’. Hun kinderen zouden door de vernederingen op het slecht pad raken, want het mensbeest spoot als het ware een giftige stof in de aderen, ‘die straks zal te voorschijn komen als de ettergezwellen, die gevangenis heeten’.

Barnum & Bailey was typisch Amerikaans:

> humbug, zonder ziel, zonder geest, zonder denkbeeld, zonder roeping, zonder éénig ander doel dan u geld uit den zak te kloppen, deze Yankee-rommel, die weer eens opnieuw toont, dat de oorsprong van ‘t ras in ‘t land der trust-regeering, waar men de presidenten vermoordt en de moordenaars electriseert, president, moordenaar en electrische gerechtigheid passend in ‘t zelfde bedorven politieke stelsel.

Als je het mensbeest bij Barnum & Bailey zag, dan begreep je ook hoe in de Boerenoorlog een volk op gruwelijke wijze werd uitgemoord. Het ‘MenschBeest in Zuid-Afrika moordt, brandt, onteert en martelt...’. De moeders en kinderen werden daar uitgehongerd en ‘doodgeziekt’. Maar hier ging het publiek kijken naar een voorstelling met ‘gemartelde kinderen’ en betaalde daar nog geld voor ook:

> Holland, waar was uw nuchterheid? Holland, waar was uw goede smaak? Holland, waar was uw ethisch gevoel? Holland, waar was uw hart? (...) Gij hebt er uren loopens voor over gehad, gij hebt gebaggerd langs modderwegen, gij zijt doodaf thuis gekomen en gij hebt uw geld gegeven, uw geld dat zoo zwaar verdiend wordt, om u door deze kwakzalverij te laten bedotten, als genot beschouwend een laffe, wreede, zedelooze, hartelooze, ideeën-looze kunstenmakerij en een afschuwelijke tentoonstelling van ongelukkige wezens, gedwongen mede door uw wreedheid om hun ongeluk te exploiteeren, ten einde te kunnen voortleven hun droef, wezeloos bestaan.

Maar niet iedereen keek zo bitter terug op de tournee van de *greatest show on earth.* Ondanks de kritiek overheerste bij de meesten toch de bewondering voor alles wat Barnum & Bailey had geboden. Alles ging op z’n Amerikaans: haastig en in hoog tempo, maar toch rustig en volmaakt

uitgevoerd. Het was een perfecte illustratie van het motto 'time is money'. Tijd voor een genuanceerd oordeel, vond *Het Volksdagblad*:

> We hebben genoten en om strijd geapplaudisseerd, maar het was de indruk van het oogenblik. Als we rustig aan onze schrijftafel zitten, dan is ons enthousiasme verzwakt en schrijven we dingen neer, zooals ze zijn. Op het gebied van acrobatiek is Barnum eenig, maar de clownerie en dressuur hebben we minstens even mooi gezien bij het circus Schumann ten tijde der tentoonstelling (...) Toch imponeert de voorstelling. Waarom? Omdat men zooveel te zien krijgt en alles met waarlijk Amerikaanschen spoed wordt afgespeeld.[792]

MAASTRICHTSE NACHTKAARS

Intussen was de Nederlandse tournee van Barnum & Bailey als een nachtkaars uitgegaan. In Maastricht zouden op 7 oktober de laatste twee voorstellingen worden gegeven. Er was lang gesteggeld over de vraag op welk terrein dit zou gebeuren, maar uiteindelijk werd het De Kommen, een militair oefenterrein.[793] Achteraf gezien maakte het niets uit. De treinen waren door het slechte weer veel te laat uit Arnhem aangekomen en het terrein was veel te drassig.[794] Daarom werden de voorstellingen afgelast, tot grote teleurstelling van publiek dat in groten getale uit Maastricht en omstreken was toegestroomd. Het grootste deel van het tentendorp werd niet eens opgebouwd, alleen de eettent en de verblijfplaats voor de dieren. Nadat de dieren waren gevoederd en ook de mensen hadden gegeten, ging men direct door naar Luik.[795]

En weg was Barnum & Bailey uit Nederland.

❧

BRONNEN EN LITERATUUR

KRANTEN

Alle kranten zijn te raadplegen via Delpher (www.delpher.nl). Hier worden de kranten genoemd die voor dit boek gebruikt zijn. In de noten staan de exacte referenties inclusief url's naar de bronnen.

Algemeen Handelsblad, 12-01-1901, 25-01-1901, 27-06-1901, 19-07-1901, 04-09-1901, 07-09-1901, 08-09-1901, 09-09-1901, 10-09-1901, 11-09-1901, 12-09-1901, 14-09-1901, 15-09-1901, 17-09-1901, 19-09-1901, 21-09-1901, 16-10-1901.

Amigoe di Curacao : weekblad voor de Curacaosche eilanden, 02-11-1901.

Arnhemsche Courant, 04-01-1901, 23-01-1901, 26-06-1901, 27-07-1901, 09-09-1901, 10-09-1901, 11-09-1901, 12-09-1901, 14-09-1901, 23-09-1901, 04-10-1901, 07-10-1901, 10-10-1901.

Bataviaasch Nieuwsblad, 21-01-1901, 25-10-1901, 26-10-1901.

Bredasche Courant, 01-01-1901, 04-09-1901, 29-09-1901, 04-10-1901.

Dagblad van Noord-Brabant, 26-01-1901, 12-09-1901, 13-09-1901, 14-09-1901, 25-09-1901, 30-09-1901, 02-10-1901, 03-10-1901, 04-10-1901.

Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage, 09-01-1901, 17-01-1901, 24-06-1901, 19-08-1901, 24-08-1901, 02-09-1901, 05-09-1901, 07-09-1901, 09-09-1901, 11-09-1901, 12-09-1901, 13-09-1901, 19-09-1901, 20-09-1901, 21-09-1901, 12-01-1901, 14-10-1901, 18-11-1901.

De Courant, 07-01-1901, 28-08-1901, 02-02-1901, 09-09-1901, 11-09-1901, 14-09-1901, 20-09-1901.

De Gooi- en Eemlander : nieuws- en advertentieblad, 11-09-1901.

De Grondwet, 08-01-1901, 10-09-1901, 17-09-1901, 29-09-1901, 01-10-1901, 05-11-1901.

De Locomotief : Samarangsch handels- en advertentie-blad, 17-10-1901.

De Maasbode, 01-09-1901, 19-09-1901, 20-09-1901.

De Morgenpost, 26-08-1901, 10-09-1901, 14-09-1901, 20-09-1901, 25-09-1901.

De Nederlander, 04-10-1901, 19-10-1901.

De Nieuwe Courant, 02-09-1901, 03-09-1901, 04-09-1901, 05-09-1901, 06-09-1901, 07-09-1901, 10-09-1901, 11-09-1901, 14-09-1901, 19-09-1901, 21-09-1901, 26-09-1901.

De Nieuwe Vorstenlanden, 02-01-1901.

De Noord Brabanter, 18-01-1901, 29-09-1901.

De Preanger-bode, 07-01-1901, 09-09-1901.

De Standaard, 03-09-1901, 26-09-1901.

De Sumatra Post, 09-01-1901, 08-11-1901, 13-11-1901.

De Telegraaf, 20-06-1901, 26-06-1901, 30-08-1901, 07-09-1901, 11-09-1901, 12-09-1901, 13-09-1901, 14-09-1901, 17-09-1901, 18-09-1901, 19-09-1901, 20-09-1901, 25-09-1901, 28-09-1901, 05-10-1901, 07-11-1901, 04-12-1901, 05-12-1901.

De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad, 01-01-1901, 08-02-1901, 13-08-1901, 31-08-1901, 06-09-1901, 10-09-1901, 12-09-1901, 13-09-1901, 14-09-1901, 15-09-1901, 17-09-1901, 19-09-1901, 20-09-1901, 05-10-1901, 20-10-1901, 03-11-1901.

De Volksstem, 11-09-1901, 02-10-1901, 16-10-1901.

De Volksvriend, 03-01-1901, 19-09 1901.

De Vrije Socialist, 11-09-1901, 18-09-1901, 16-09-1901, 25-09-1901.

De Zuid-Willemsvaart, 25-09-1901.

Deli Courant, 02-01-1901, 04-10-1901, 07-10-1901, 11-11-1901.

Dragtster Courant, 28-08-1901, 02-10-1901.

Franeker Courant, 08-09-1901, 12-09-1901, 19-09-1901, 31-10-1901.

Geïllustreerd Zondagsblad voor Katholieken, 22-09-1901.

Haagsche Courant, 24-01-1901, 10-09-1901, 12-09-1901, 13-09-1901, 20-09-1901, 26-09-1901, 15-11-1901.

Het Nieuws van den Dag : kleine courant, 04-01-1901, 23-08-1901, 10-09-1901, 11-09-1901, 13-09-1901, 14-09-1901, 15-09-1901, 16-09-1901, 17-09-1901, 18-09-1901, 21-09-1901, 07-10-1901, 08-10-1901, 09-10-1901, 02-11-1901.

Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië, 03-10-1901, 17-10-1901, 21-10-1901, 01-11-1901.

Het Vaderland, 09-01-1901, 14-03-1901, 27-06-1901, 11-09-1901, 12-09-1901, 14-09-1901, 17-09-1901.

Het Volk : dagblad voor de arbeiderspartij, 04-08-1901, 01-09-1901, 05-09-1901.

Het Volksblad, 06-09-1901, 07-09-1901, 08-09-1901, 11-09-1901, 12-09-1901, 07-10-1901.

Het Volksdagblad, 02-01-1901, 24-08-1901, 26-08-1901, 07-09-1901, 08-09-1901, 13-09-1901, 14-09-1901, 16-09-1901, 20-09-1901, 28-09-1901.

Hoornsche Courant, 13-09-1901, 15-09-1901, 18-09-1901.

Leeuwarder Courant, 26-08-1901, 04-09-1901, 05-09-1901, 10-09-1901, 13-09-1901, 21-09-1901, 09-10-1901, 11-11-1901.

Limburger Koerier, 28-09-1901, 03-10-1901, 05-10-1901, 08-10-1901.

Middelburgsche Courant, 18-01-1901, 03-09-1901, 04-09-1901, 10-09-1901, 24-09-1901, 02-10-1901, 03-10-1901, 02-11-1901.

Nederlandsche Staatscourant, 17-09-1901.

Nieuwe Groninger Courant, 08-08-1901, 26-08-1901, 31-08-1901, 02-09-1901, 10-09-1901, 19-09-1901, 21-09-1901.

Nieuwe Haarlemsche Courant, 24-01-1901, 02-10-1901.

Nieuwe Harlinger Courant, 04-09-1901, 06-09-1901, 13-09-1901.

Nieuwe Tilburgsche Courant, 01-01-1901, 07-02-1901, 27-06-1901, 03-09-1901, 07-09-1901, 10-09-1901, 13-09-1901, 01-10-1901, 05-10-1901.

Nieuwe Veendammer Courant, 03-09-1901, 10-09-1901.

Nieuwe Vlaardingsche Courant, 12-01-1901, 21-12-1901.

Nieuwsblad van Friesland : Hepkema's Courant, 17-08-1901, 28-08-1901, 31-08-1901, 04-09-1901, 07-09-1901, 11-09-1901, 18-12-1901.

Nieuwsblad van het Noorden, 24-08-1901, 28-08-1901, 31-08-1901, 01-09-1901, 11-09-1901.

Opregte Steenwijker Courant, 19-01-1901.

Provinciale Drentsche en Asser Courant, 24-01-1901, 14-06-1901, 14-08-1901, 07-10-1901, 30-11-1901.

Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant, 17-09-1901, 25-09-1901, 30-09-1901, 02-10-1901.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 10-01-1901, 26-08-1901, 29-08-1901, 04-09-1901, 16-09-1901, 10-10-1901.

Rotterdamsch Nieuwsblad, 08-02-1901, 24-06-1901, 25-06-1901, 27-06-1901, 04-09-1901, 19-09-1901, 24-09-1901, 25-09-1901, 26-09-1901, 27-09-1901, 30-09-1901, 01-10-1901, 19-10-1901, 04-11-1901.

Soerabaijasch Handelsblad, 24-01-1901, 25-12-1901.

Tilburgsche Courant, 13-01-1901, 17-07-1901, 29-08-1901, 03-10-1901, 09-10-1901, 13-10-1901, 17-10-1901.

Tubantia, 07-09-1901.

Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad, 03-01-1901, 18-01-1901, 01-02-1901, 08-09-1901, 09-09-1901, 10-09-1901, 11-09-1901, 13-09-1901.

Utrechtsche Courant, 01-04-1901, 26-08-1901, 07-09-1901, 10-09-1901, 11-09-1901, 12-09-1901, 16-09-1901, 19-12-1901.

Zutphensche Courant, 17-08-1901, 21-08-1901, 04-09-1901, 09-09-1901, 11-09-1901, 12-09-1901, 14-09-1901, 24-09-1901.

TIJDSCHRIFTEN

Alle tijdschriften zijn te raadplegen via Delpher (www.delpher.nl). Hier worden de tijdschriften genoemd die voor dit boek gebruikt zijn. In de noten staan de exacte referenties inclusief url's naar de bronnen.

Androcles: maandschrift aan de belangen der dieren gewijd, jaargang 1901.

De Geheel-Onthouder; orgaan van de Algem. Ned. Geh.-Onth.-Bond, jaargang 1901.

De gereformeerde kerk, jaargang 14, 1901-1902, nummer 680, 17-10-1901.
De Gracieuse; magazijn voor Neerland's vrouwen, jaargang 1901.
De Heraut, 1901, nummer 1229, 21-07-1901.
De Hollandsche Revue, 24-01-1900, 23-04-1901, 24-12-1901.
De Kroniek; een algemeen weekblad, jaargang 7, 1901, nummer 363, 07-12-1901.
De Middernachtzendeling; orgaan van de Nederlandsche Middernachtzending-Vereeniging, jaargang 1901.
De Vrije Gedachte; weekblad voor Nederlandsche Vrijdenkers, 07-12-1901.
De Ware Jacob, jaargang 1901.
Eigen Haard, geïllustreerd volkstijdschrift, jaargang 1901.
Evolutie; veertiendaasch blad voor de vrouw, jaargang 1901.
Het koloniaal weekblad; orgaan der Vereeniging Oost en West, jaargang 1, 1901, nummer 14, 12-09-1901.
Het paleis van justitie; populair weekblad voor binnen- en buitenlandsche rechtspleging, jaargang 30, 1901, nummer 73, 20-09-1901.
Het toekomstig leven, jaargang 1901.
Hollandia; een weekblad voor Nederlanders in den vreemde, jaargang 4, 1901, 12-01-1901, 02-02-1901, 06-06-1901.
Katholieke Illustratie, jaargang 1901.
Lux foto-tijdschrift, jaargang 1901.
Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding, jaargang 1901.
Nosokómos; tijdschrift der Nederlandsche Vereeniging tot Bevordering der Belangen van Verpleegsters en Verplegers, jaargang 1901.
Pniël; weekblad voor het christelijk gezin, 21-12-1901.
Sociaal Weekblad, jrg 15, 1901, 01-01-1901.
Stemmen voor waarheid en vrede, jaargang 38, 1901, nummer 2.
Tijdschrift voor armenzorg, jaargang 2, 1901, nummer 47, 02-11-1901.
Vragen des tijds, 1901, 01-01-1901.
Vegetarische Bode, jaargang 1901.
Vereenvoudiging; orgaan van de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze schrijftaal, jaargang 1901.
Verplegers, jaargang 1, 1901, nummer 12, 01-10-1901.
Vox studiosorum; studenten weekblad, jaargang 37, 1901, nummer 21, 03-10-1901.
Vrede; orgaan tot bespreking van de praktijk der liefde - orgaan van de Internationale Broederschap, jaargang 4, 1901, nummer 24, 01-10-1901.
Wetenschappelijke Bladen, 1901, 4e deel, nummer 1.

AFBEELDINGEN EN FILLM

Souvenir from the Barnum and Bailey Greatest show on earth, Theatercollectie Allard Pierson, https://theatercollectie.uva.nl/Details/collect/184563, geraadpleegd op 09-06-2026.

Affiche van het voorstellingsterrein, Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C. 20540 USA, https://www.loc.gov/item/92522393/, geraadpleegd 25-06-2026.

De parade in Utrecht, 1901, foto van Johannes Anthoniuis Moesman. Het Utrechts Archief, Catalogusnummer 61955, https://hetutrechtsarchief.nl/beeld/5FA5F0B5358A543494CFADB42FB9BFC3, geraadpleegd op 19-12-2025.

Het verhoogde podium met de wondermensen, *Nederlandsche Illustratie*, 12-10-1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248523043:00005, geraadpleegd op 19-06-2025.

Jo-Jo de poedelman, fotograaf Charles Eisenmann, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fedor_Jeftichew_portrait.jpg, geraadpleegd op 31-03-2026.

Affiche met de ‘wondermensen’. https://picryl.com/media/the-barnum-and-bailey-greatest-show-on-earth-une-grandiose-exhibition-de-phenomenes-dcc43e/, geraadpleegd op 31-03-2026.

Zip – wat is het? *Wereldkroniek*, 5 oktober 1901.

Prentbriefkaart opbouw van het circus, Zeeuws Archief, Fotocollectie Vlissingen, nr 6395, https://hdl.handle.net/21.12113/A0DAF374AADD43A6BCD4C5BCC3E38B92, geraadpleegd op 28-04-2026.

Affiche Barnum and Bailey, Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C. 20540 USA, https://www.loc.gov/pictures/item/2002719029/. Geraadpleegd op 02-04-2026.

Schets van de zitplaatsen, *Dagblad van Noord-Brabant*, 02-10-1901. Geraadpleegd op 16-10-2024, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946323:mpeg21:p00002.

De voorstellingstent. *Nederlandsche Illustratie*, 12-10-1901. Geraadpleegd op 19-06-2025, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248523043:00001.

Het persteam van Barnum & Bailey. Uit: Watkins, Harvey L. *Four years in Europe. The Barnum & Bailey Greatest Show on Earth In the Old World*. 1908. http://hdl.handle.net/11134/30002:21932751, geraadpleegd op 01-04-2026.

Reclamewagon, *Wereldkroniek,* 14 september 1901.

Affiche met wondermensen, Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C. 20540 USA, https://hdl.loc.gov/loc.pnp/ppmsca.54832, geraadpleegd op 01-04-2026.

Advertentie Barnum & Bailey. ‘Advertentie’, *Nieuwe Groninger Courant*, 26-08-1901. Geraadpleegd op 25-07-2025, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCG04:235109266:mpeg21:p00004.

Spotprent van Abraham Kuyper die raad vraagt aan Bailey. *Geïllustreerd Zondagsblad voor Katholieken*, 22-09-1901. Geraadpleegd op 11-10-2024, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAA06:165578012:mpeg21:p00004.

Paul Kruger maakt een rijtoer door Rotterdam, *Wereldkroniek,* 29-06-1901.

Nöggerath sr., F. A., regisseur. Film ‘Bezoek President Kruger te Rotterdam’. 1901. https://filmdatabase.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis/film/aankomst-van-paul-kruger-te-amsterdam, geraadpleegd op 28-04-2026.

De keukenwagen, *Nederlandsche Illustratie*. ‘Barnum & Bailey’s reuzentent van binnen’. 12-10-1901. Geraadpleegd op 01-04-2026, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248523043:00001.

Huwelijk van Wilhelmina en Hendrik. Nationaal Archief, Fotocollectie RVD / Koninklijk Huis, http://hdl.handle.net/10648/afbe249c-d0b4-102d-bcf8-003048976d84, geraadpleegd 24-06-2026.

Nöggerath sr., F. A., regisseur. Film ‘Koninklijke Bruidstoet en de Huwelijksplechtigheid’. 1901. https://filmdatabase.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis/film/koninklijke-bruidstoet-en-de-huwelijksplechtigheid, geraadpleegd op 28-04-2026.

Nöggerath sr., F. A., regisseur. Film ‘Intocht van hertog Hendrik van Mecklenburg en H.M. de koningin aan het Staatsspoor te ‘s-Gravenhage’. 1900. https://filmdatabase.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis/film/intocht-van-hertog-hendrik-van-mecklenburg-en-hm-de-koningin-aan-het, geraadpleegd op 28-04-2026.

Annie Jones, foto Charles Eisenmann, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Annie_Jones_by_Eisenmann.JPG, geraadpleegd op 28-04-2026.

Bedieningszaal telefooncentrale, Spuistraat 168-170 Amsterdam. Ca. 1905, https://archief.amsterdam/beeldbank/detail/db8429d4-69bf-5728-6fc7-4d796fef327f, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto’s. Geraadpleegd op 01-04-2026.

Winnend fietskostuum. *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*, jaargang 2, 1901, nummer 7, 01-05-1901, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088007:00003, geraadpleegd op 18-12-2025.

Baltoiletten. *De Gracieuse; magazijn voor Neerland’s vrouwen*, jaargang 39, 1900-1901, nummer 8, 15-01-1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=GMDH01:022811008:00003, geraadpleegd op 18-12-2025.

Olifant stapt in de trein, https://www.geheugenvantilburg.nl/page/14861/grootste-tentoonstelling-op-aarde, geraadpleegd op 01-04-2026.

Het vervoer van de wagens op de treinen, *Nederlandsche Illustratie*, 1901, nummer 43, 12-10-1901, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248523043:00006, geraadpleegd op 18-12-2025.

Handcamera, Uit: Pflaum, G., *Wat elke amateur-photograaf weten moet*, Cohen,[1901]. Geraadpleegd op 03-12-2025, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSFUBA02:000011349:00020.

Coffey en McDonald, uit Watkins, Harvey L. *Four years in Europe. The Barnum & Bailey Greatest Show on Earth In the Old World. 1908*. http://hdl.handle.net/11134/30002:21932751, geraadpleegd op 01-04-2026.

Slop Jodenhouttuinen, Tekening Albert Hahn, Uit: Louis M., Hermans, *Krotten en sloppen : een onderzoek naar den woningtoestand te Amsterdam ingesteld in opdracht van den Amsterdamschen Bestuurdersbond* , Van Looy, 1901. Geraadpleegd op 25-03-2025, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSFUBA02:000013976:00066.

Affiche met de dieren, Gallica, Bibliothèque Nationale de France, https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90126572, geraadpleegd op 28-04-2026.

Gustaaf Nagel, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gustaf_Nagel.jpg, geraadpleegd op 02-04-2026.

De elektrische stoel, *De katholieke Illustratie; zondags-lektuur voor het katholieke Nederlandsche volk*, jaargang 35, 1901-1902, nummer 39, 1901. Geraadpleegd op 18-06-2025, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKDC09:017303039:00006.

Tekening van de moord op McKinley door T. Dart Walker, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=2769721, geraadpleegd op 02-04-2026.

Césare Lombroso, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1c/Lombroso.JPG, geraadpleegd op 28-04-2026.

Enrico Ferri, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/43/PSM_V52_D770_Enrico_Ferri.jpg, geraadpleegd op 28-04-2026.

Programmaboekje bij de Nederlandse tournee, https://theatercollectie.uva.nl/Details/collect/187087, geraadpleegd op 02-04-2026.

Affiche van de voorstelling, https://www.europeana.eu/nl/item/9200518/ark__12148_btv1b9015814x, geraadpleegd op 09-07-2026.

ACHTERGRONDLITERATUUR

Adams, Gloria G., *James A. Bailey*, *The Genius Behind the Barnum & Bailey Circus*. Slanted Ink, 2021.

Bank, Jan, en Maarten van Buuren. *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur. Nederlandse cultuur in Europese context*. Sdu Uitgevers, 2000.

Barnum & Bailey. *The Wonder Book of Freaks and Animals in the Barnum & Bailey Greatest Show on Earth*. Walter Hill, Newspaper Advertising & Publishing Department, 1898. https://archive.org/details/b21484259, geraadpleegd op 28-04-2026.

Bogdan, Robert. *Freak Show. Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. University of Chicago Press, 1988.

Bokern, Frank. *De eerste hippies. Bloemenkinderen van het fin de siècle*. Van Oorschot, 2024.

Bossenbroek, Martin. *De Boerenoorlog. Oorsprong van de Apartheid*. Athenaeum – Polak & Van Gennip, 2012.

Bossenbroek, Martin. *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900.* Bert Bakker, 1996.

Braun, Marianne. *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*, Het Spinhuis, 1992.

Bro-Jørgensen, Kalika. 'Freakshow was voor mismaakten de weg naar succes'. 4 april 2017. https://historianet.nl/maatschappij/freakshow-was-voor-mismaakten-de-weg-naar-succes. Geraadpleegd op 03-04-2026.

Bruggeman, Henk, 'Het bezoek van het Amerikaanse circus Barnum and Bailey aan 's-Hertogenbosch op vrijdag 4 oktober 1901', 2001. http://www.henkbruggeman.nl/Boeken/Kermis/KeCi%209.pdf, geraadpleegd op 16-10-2025.

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Jaarcijfers voor Nederland 1901*, 1901. https://historisch.cbs.nl/detail.php?nav_id=&index=&id=102071550, geraadpleegd op 28-10-2025.

Childress, Micah, 'Life beyond the Big Top: African American and Female Circusfolk, 1860-1920.', *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era*, 15 (2) (2016), pp. 176–96. Geraadpleegd op 28-04-2026, https://www.jstor.org/stable/43903169.

Davis, Janet M., *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002, https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5, geraadpleegd op 28-04-2026.

Dean, Clarence L., *Het Boek der Wonderen in Barnum en Bailey's grootste bezienswaardigheid op aarde, met uitvoerige beschrijvingen der wondermenschen en zeldzame dieren : Officieele Gids.* Barnum & Bailey, 1901.

De beginjaren. https://www.eyefilm.nl/collectie/collecties/film/kennisbank/vroege-film, geraadpleegd op 26-03-2026.

Dobrow, Joe. *Pioneers of Promotion : How Press Agents for Buffalo Bill, P. T. Barnum, and the World's Columbian Exposition Created Modern Marketing*. University of Oklahoma Press, 2018. Geraadpleegd in 2025, https://ebookcentral-proquest-com.access.authkb.kb.nl/lib/kb/detail.action?docID=5399315.

Doodstraf in Nederland. https://nl.wikipedia.org/wiki/Doodstraf_in_Nederland, geraadpleegd 27-03-2026.

Fasseur, Cees, *Wilhelmina – Mythe, fictie en werkelijkheid*. Hans van Maar, 2018.

Filmbedrijf van F.A. Nöggerath sr. https://www.eyefilm.nl/collectie/collecties/film/kennisbank/vroege-film/filmbedrijf-van-f-a-noggerath-sr, geraadpleegd op 26-03-2026.

Fotografie. https://nl.wikipedia.org/wiki/Fotografie, geraadpleegd op 26-03-2026.

Geschiedenis van de Nederlandse spelling. https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_de_Nederlandse_spelling, geraadpleegd op 24-03-2026.

Goedkoop, Hans, en Kees Zandvliet, *De ijzeren eeuw. Het begin van het moderne Nederland.* Walburg Pers, 2015.

Hagen, Piet, *Journalisten in Nederland. Een persgeschiedenis in portretten 1850-2000*. De Arbeiderspers, 2002.

'Handelingen van Het Nationaal Congres Voor Zondagsrust', Nederlandsche Vereeniging tot Bevordering van Zondagsrust, 1901. Geraadpleegd op 10-04-2025, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBG01:235621001:00007.

Harbers, Frank, en Marcel Broersma, 'Pioneer Literary Journalists. The Intricate Relation Between Literary Journalism and Professional Newspaper. Reporting in the Netherlands, 1890–1930', in *The Routledge Companion to World Literary Journalism.* Routledge, 2022, pp. 74–89, https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/619734612/10.4324_9780429331923_6_chapterpdf.pdf , geraadpleegd op 28-04-2026.

Haen, Jo, 'Circus Barnum en Bailey in de Watergraafsmeer', 2018 https://www.vriendenvanwatergraafsmeer.nl/circus-barnum-en-bailey-in-de-watergraafsmeer/, geraadpleegd op 16-10-2025.

Heijboer-Pau, Dieke, 'Zendelingen tegen de zedeloosheid. De Middernachtzending als bestrijder van de prostitutie in Amsterdam en de daarbij gepaard gaande confrontaties met politie en overheid.' Master thesis, Leiden, 2013. https://studenttheses.universiteitleiden.nl/access/item%3A2608887/view, geraadpleegd op 29-10-2025.

Hermans, Louis M., *Krotten en sloppen. Een onderzoek naar den woningtoestand te Amsterdam, ingesteld in opdracht van den Amsterdamsche Bestuurdersbond,* Van Looy, 1901. Geraadpleegd op 25-03-2025, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSFUBA02:000013976:00004.

Het prille begin van de film. Geraadpleegd op 26 maart 2026. https://bioscoopgeschiedenis.com/bioscoopgeschiedenis-en-techniek-2/het-prille-begin-van-de-film/.

Heymans, Gerard, 'Uitwassen der Crimineele Anthropologie', *De Gids*, Jaargang 65 (1901), pp. 50–91, https://www.dbnl.org/tekst/_gid001190101_01/_gid001190101_01_0004.php, geraadpleegd op 28-04-2026.

Hobhouse, Emily, *Onthullingen uit de vrouwenkampen in Zuid-Afrika*. G. Delwel & Co., 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBL07:000002998:00005, geraadpleegd 28-10-2025.

Huismans, Frank, en Henk te Velde, 'Op zoek naar nieuwe vormen in wetenschap en politiek. De "medische" kleine geloven', *De Negentiende Eeuw*, 25, 3 (2001), pp. 129–36. https://demodernetijd.nl/wp-content/uploads/DNE-2001-3a-Huisman-Velde.pdf, geraadpleegd op 28-04-2026.

Jo-Jo the Dog-Faced Boy, Russian Sideshow Performer. *Science Source*. Geraadpleegd op 17-03-2026. https://www.sciencesource.com/2213561-jo-jo-the-dog-faced-boy-russian-sideshow-performer-stock-image-rights-managed.html.

Jongsma, H., ‘Penning, Louwrens (1854-1927)’, 2024, https://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/penning. Geraadpleegd op 03-12-2025.

Kense, Frans, ‘Barnum & Bailey, de sensatie van 1901’, 2014 https://www.geheugenvantilburg.nl/page/14891/barnum-bailey-de-sensatie-van-1901. Geraadpleegd op 16-10-2025.

Keyser, Marja, *Komt dat zien! De Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw.* Israel, Donker, 1976.

Keyser, Marja, Jacques Klöters, Paul Blom en Renée Waale. *Van binnen moet je wezen... Tweehonderd jaar circus in Nederland*. Heureka, 1978.

Kluveld, Amanda, ‘De kleine geloven als brug tussen wetenschap en geloof’, *De Negentiende Eeuw*, 25, 3, pp. 137–46. https://demodernetijd.nl/wp-content/uploads/DNE-2001-3b-Kluveld.pdf, geraadpleegd 28-04-2026.

Koninklijke Verzamelingen. *De Indische Zaal*. Geraadpleegd 24-03-2026, https://www.koninklijkeverzamelingen.nl/verhalen/de-indische-zaal.

Krul, W.E., ‘Nederland in het fin-de-siècle. De stijl van een beschaving’, *BMGN*, 4 (1991), pp. 581–94. https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.3437, geraadpleegd 28-04-2026.

Kuipers, Jan J.B., *Dwepers en dromers. Tegenculturen in Nederland 1890-1940*. Walburg Pers, 2022.

Meer, van der, Maarten. ‘Barnum Bailey Broekaart: vernoemd naar het circus’. 17 januari 2013. https://www.vernoeming.nl/barnum-bailey-broekaart/, geraadpleegd op 28-04-2026.

Melching, W. F. B., en J. Talsma, ‘Breukvlak in Nederland?’, *BMGN*, 106 (4) (1991), pp. 569–72, https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.3435, geraadpleegd op 28-04-2026.

Mosse, George L., ‘Fin-de-Siècle. Challenge and Response’, *BMGN*, 4 (1991), pp. 573–80. https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.3436, geraadpleegd op 28-04-2026.

Munster, van, J. N. *In een duistere wereld : grepen uit het werk der Ned. Middernachtzending*. Wentzel, 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR03:028246000:00003, geraadpleegd op 28-04-2026.

Museum Gouda. ‘Koninklijke Kunst’. 2024. https://www.museumgouda.nl/tentoonstelling/koninklijke-kunst/, geraadpleegd op 28-04-2026.

Nederlandse filmproductie tot 1900. Geraadpleegd op 26-03-2026, https://www.eyefilm.nl/collectie/collecties/film/kennisbank/vroege-film/nederlandse-filmproductie-tot-1900.

Oranje-Nassau Mecklenburg-Schwerin. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het huwelijk van Koningin Wilhelmina. Van Holkema en Warendorff, 1901.

Ortt, Felix Louis, *Denkbeelden van een christen-anarchist*. 1901, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSFKB02:000035806:00003, geraadpleegd op 04-12-2025.

Pflaum, G., *Wat elke amateur-photograaf weten moet.* Cohen, 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSFUBA02:000011349:00008, geraadpleegd op 05-12-2025.

Photophîlos (pseudoniem), *Gids voor den amateur photograaf : Eerste deeltje vooral ten dienste van beginnenden.* Egeling’s Boekhandel, 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSFUBA02:000011347:00008, geraadpleegd op 05-12-2025.

Ringer, Andrea, ‘Big Top Labor: Life and Labor in the Circus World’, University of Memphis, 2018, https://digitalcommons.memphis.edu/etd/1962, geraadpleegd op 09-12-2025.

Röling, Hugo, ‘De voordelen van het vegetarisme voor de gezondheid. Argumentatie en propaganda in de Vegetarische Bode’, *De Negentiende Eeuw*, 25, 3 (2011), pp. 161–72, https://demodernetijd.nl/wp-content/uploads/DNE-2001-3d-Roeling.pdf, geraadpleegd op 28-04-2026.

Romein, Jan, *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900*, ed. Annie Romein-Verschoor, tweede druk. Em. Querido’s Uitgeverij, 1976. https://www.dbnl.org/tekst/rome002ophe01_01/rome002ophe01_01_0001.php, geraadpleegd op 28-10-2025.

Rooy, de, P., ‘Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling’, *BMGN*, 106 (4) (1991), pp. 625–40, https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.3440, geraadpleegd op 28-04-2026.

Sas, van, N. C. F., ‘Fin-de-Siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900’, *BMGN*, 106 (4) (1991), pp. 595–609, https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.3438, geraadpleegd op 28-04-2026.

Sas, van, Niek. *De wentelende eeuw. De geschiedenis van Nederland, 1795-1914*. Prometheus, 2024.

Schneider, Maarten, en Joan Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*, vierde ed. Het Wereldvenster, 1978.

Smit, Christianne, *De Volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914.* Verloren, 2015.

Stuurman, S, 'Het einde van de produktieve deugd', *BMGN*, 106 (4), pp. 610–24, https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.3439, geraadpleegd op 28-04-2026.

Telefonie in de 19e eeuw. Geraadpleegd op 25-03-2026, https://nl.wikipedia.org/wiki/Telefonie_in_de_19e_eeuw.

The Barnum & Bailey Illustrated Hand-Book of NATURAL HISTORY. Courier Co., 1899, geraadpleegd op 28-04-2026, https://archive.org/details/barnumbaileyillu00barn.

Vaccinatiebewijs: het pokkenbriefje (19e eeuw)'. 15 november 2022. https://historiek.net/pokkenbriefje-vaccinatiebewijs-inenting-verzet/139198/, geraadpleegd op 28-04-2026.

Vree, van, Frank, 'De stad van het betere leven. Cultuur en samenleving in Nederland rond 1900', *BMGN*, 1991, 4, pp. 641–51. https://bmgn-lchr.nl/article/view/1869, geraadpleegd op 28-04-2026.

Vuurboom, Jeroen, 'De Nederlandse Vegetariërsbond', https://jeroenvu.home.xs4all.nl/gwv/nvb.htm, geraadpleegd 06-11-2025.

Wanneer gingen we voor het eerst naar de bioscoop. Geraadpleegd op 26-03-2026, https://historianet.nl/cultuur/film/wanneer-gingen-we-voor-het-eerst-naar-de-bioscoop.

Watkins, Harvey L., *Four Years in Europe. The Barnum & Bailey Greatest Show on Earth In the Old World* (1908) http://hdl.handle.net/11134/30002:21932751, geraadpleegd op 28-04-2026.

Wesseling, H.L., *Verdeel en heers. De deling van Afrika 1880-1914*, vierde druk. Ooievaar, 1999.

Wijfjes, Huub, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie.* Boom, 2004.

Woud, van der, Auke, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland.* Bert Bakker, 2008.

Woud, van der, Auke, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw.* Bert Bakker, 2010.

Zonnenberg, Remi, '"Laat ons den rustdag wijden". De strijd voor zondagsrust als uiting van civil religion in Nederland, 1840-1930'. Masterscriptie Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 2020, https://scripties.uba.uva.nl/download?fid=c2786137, geraadpleegd 28-04-2026.

DANK

Heel veel dank aan Lujan Prinsen, Marloes Wellenberg, Berry van der Ende, Hendrien de Vries en Irene van Nes. Zij hebben ieder op hun eigen manier geholpen dit boek mooier te maken.

Veel dank ook aan iedereen die bijdraagt aan het beschikbaar stellen van vrije en open informatie. Zoals de historische kranten en tijdschriften in Delpher, waar dit boek grotendeels op is gebaseerd. Ik beschouw open kennisdeling als een groot goed en wil daaraan bijdragen door dit boek onder een open licentie te publiceren en de e-bookversies gratis online beschikbaar te stellen (zie colofon).

OVER DE AUTEUR

Marian Hellema is historica en werkte tot voor kort als freelance ICT-erfgoedspecialist. Ze is een van de grondleggers van de collectie kranten in Delpher, de online vindplaats voor historische boeken, kranten en tijdschriften waar dit boek op is gebaseerd. Eerder schreef ze *Een kolossale overdrijving. De VS door de ogen van zes Nederlandse journalisten, 1946*.

❧

NOTEN

[1] *Leeuwarder Courant*. 'Barnum and Bailey'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596169:mpeg21:p005.

[2] *Haagsche Courant*. 'Barnum and Bailey'. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000126184:mpeg21:p002.

[3] *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad*. 'Barnum en Bailey'. 9 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253167141:mpeg21:p00003.

[4] Watkins, Harvey L. *Four years in Europe. The Barnum & Bailey Greatest Show on Earth In the Old World*. 1908. http://hdl.handle.net/11134/30002:21932751.

[5] *Leeuwarder Courant*. 'Barnum and Bailey'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596169:mpeg21:p005.

[6] *Algemeen Handelsblad*. 'Stadsnieuws'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648034:mpeg21:p002. *De Telegraaf*. 'Correspondentie'. 4 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110557088:mpeg21:p005. *Algemeen Handelsblad*. 'Met Barnum & Bailey van Zutfen naar Nijmegen'. 8 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648022:mpeg21:p001.

[7] *De Nieuwe Courant*. 'Plaatselijk nieuws'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751150:mpeg21:p00001.

[8] *De Gooi- en Eemlander : nieuws- en advertentieblad*. 'Barnum en Bailey'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011165106:mpeg21:p003.

[9] *De Gooi- en Eemlander : nieuws- en advertentieblad*. 'Barnum en Bailey'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011165106:mpeg21:p003.

[10] Onder meer *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751108:mpeg21:p00001. *De Courant*. 'Het Boek der Wonderen'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:003520049:mpeg21:p00003. *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Barnum en Bailey'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904002:mpeg21:p00001.

[11] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Barnum en Bailey'. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904036:mpeg21:p00002. *De Gooi- en Eemlander : nieuws- en advertentieblad*. 'Barnum en Bailey'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011165106:mpeg21:p003.

[12] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Stadsnieuws'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408089:mpeg21:p005.

[13] *Bredasche Courant*. 'Het grootste Paardenspel en de belangrijkste Dierententoonstelling der wereld'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAB04:000320129:mpeg21:p00005. *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005.

[14] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751108:mpeg21:p00001. *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005.

[15] *Leeuwarder Courant*. 'Barnum and Bailey'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596169:mpeg21:p005.

[16] *Bataviaasch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey in Den Haag'. 25 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011032383:mpeg21:p009.

[17] *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey. Op en om de terreinen'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556933:mpeg21:p002.

[18] *Soerabaijasch handelsblad*. 'Twee menschen met éene ziel'. 24 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011138097:mpeg21:p005.

[19] *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey. Op en om de terreinen'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556933:mpeg21:p002. *Bredasche Courant*. 'Het grootste Paardenspel en de belangrijkste Dierententoonstelling der wereld'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAB04:000320129:mpeg21:p00005. *Zutphensche Courant*. 'Barnum en Bailey te Zutphen'. 9 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRBAZ02:000385061:mpeg21:p00001.

[20] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751108:mpeg21:p00001.

[21] *Utrechtsche Courant*. 'Barnum en Bailey'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280366:mpeg21:p00002

[22] *Tubantia*. 'Barnum en Bailey te Enschede'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAEN01:000041059:mpeg21:p005. *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005.

[23] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751108:mpeg21:p00001.

[24] *De Telegraaf*. 'Barnum en Balley. De dameskleedkamer'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556938:mpeg21:p001.

[25] *Nieuwsblad van Friesland : Hepkema's Courant*. 'Wat Barnum en Bailey willen'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010809491:mpeg21:p001.

[26] 'Jo-Jo the Dog-Faced Boy, Russian Sideshow Performer'. Science Source, z.d. Geraadpleegd 17 maart 2026. https://www.sciencesource.com/2213561-jo-jo-the-dog-faced-boy-russian-sideshow-performer-stock-image-rights-managed.html. Bro-Jørgensen, Kalika. 'Freakshow was voor mismaakten de weg naar succes'. 4 april 2017. https://historianet.nl/maatschappij/freakshow-was-voor-mismaakten-de-weg-naar-succes.

[27] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751110:mpeg21:p00001.

[28] *De Telegraaf*. 'Barnum en Balley. De dameskleedkamer'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556938:mpeg21:p001.

[29] *Bredasche Courant*. 'Het grootste Paardenspel en de belangrijkste Dierententoonstelling der wereld'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAB04:000320129:mpeg21:p00005.

[30] *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556935:mpeg21:p002.

[31] Bijvoorbeeld in *Tilburgsche Courant*. 'Barnum en Bailey's kostbare dieren'. 29-08-1901. Geraadpleegd 25 oktober 2024. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010186508:mpeg21:p003. *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Barnum & Bailey'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408081:mpeg21:p006. *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005. *Deli Courant*. 'Haagsche Brieven'. 11 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000028178:mpeg21:p00001.

[32] Bogdan, Robert. *Freak Show. Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. University of Chicago Press, 1988.

[33] Watkins, Harvey L. *Four years in Europe. The Barnum & Bailey Greatest Show on Earth In the Old World*. 1908. http://hdl.handle.net/11134/30002:21932751.

[34] Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5.

[35] Dean, Clarence L. *Het boek der wonderen in Barnum en Bailey's grootste bezienswaardigheid op aarde, met uitvoerige beschrijvingen der wondermenschen en zeldzame dieren : officieele gids*. Barnum & Bailey, 1901.

[36] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005.

[37] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005.

[38] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005.

[39] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Barnum en Bailey'. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904036:mpeg21:p00002.

[40] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751108:mpeg21:p00001.

[41] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751110:mpeg21:p00001.

[42] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751110:mpeg21:p00001.

[43] Bogdan, Robert. *Freak Show. Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. University of Chicago Press, 1988. Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5.

[44] Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5.

[45] Bogdan, Robert. *Freak Show. Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. University of Chicago Press, 1988.

[46] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005.

[47] *Bataviaasch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey in Den Haag'. 25 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011032383:mpeg21:p009.

[48] *Nieuwsblad van Friesland : Hepkema's Courant*. 'Wat Barnum en Bailey willen'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010809491:mpeg21:p001.

[49] *Androcles*. 'Barnum en Bailey komen'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB07:001152001:00007.

[50] Felix. 'Barnum en Bailey'. *Vrede; orgaan tot bespreking van de praktijk der liefde-orgaan van de Internationale Broederschap*, 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG20:165953071:00001.

[51] *De Vrije Socialist*. 'Barnum en Bailey'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG07:000762077:mpeg21:p00003.

[52] Woud, van der, Auke. *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Bert Bakker, 2008.

[53] Ringer, Andrea. 'Big Top Labor: Life and Labor in the Circus World'. University of Memphis, 2018. https://digitalcommons.memphis.edu/etd/1962. Watkins, Harvey L. *Four years in Europe. The Barnum & Bailey Greatest Show on Earth In the Old World*. 1908. http://hdl.handle.net/11134/30002:21932751.

[54] Woud, van der, Auke. *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Bert Bakker, 2008. Bank, Jan, en Maarten Buuren, van. *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Nederlandse cultuur in Europese context. Sdu Uitgevers, 2000.

[55] Bank, Jan, en Maarten Buuren, van. *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Nederlandse cultuur in Europese context. Sdu Uitgevers, 2000. Sas, van, N. C. F. 'Fin-de-siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900'. *BMGN* 106 (4) (1991): 595-609. https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.3438. Romein, Jan. *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900*. Tweede druk. Onder redactie van Annie Romein-Verschoor. Em. Querido's Uitgeverij, 1976. https://www.dbnl.org/tekst/rome002ophe01_01/rome002ophe01_01_0001.php.

[56] Bank, Jan, en Maarten Buuren, van. *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Nederlandse cultuur in Europese context. Sdu Uitgevers, 2000.

[57] *Dagblad van Noord-Brabant*. 'Barnum en Bailey'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946296:mpeg21:p00002.

[58] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751110:mpeg21:p00001.

[59] Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5. Adams, Gloria G. *James A. Bailey, The Genius Behind the Barnum & Bailey Circus*. Slanted Ink, 2021.

[60] *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*. 'Barnum & Bailey'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSADB01:000012138:mpeg21:p001.

[61] Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5.

[62] Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5.

[63] *De Noord Brabanter*. 'De grootste Tentoonstelling der wereld'. 29 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBTB04:210829078:mpeg21:p00003.

[64] *Tilburgsche Courant*. 'De Grootste Tentoonstelling der Wereld. Een belangwekkende gebeurtenis in zicht'. 3 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010186518:mpeg21:p003.

[65] *De Courant*. 'Barnum en Balley'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:003520041:mpeg21:p00002.

[66] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Barnum en Bailey'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904033:mpeg21:p00001.

[67] *Nieuwsblad van het Noorden*. 'Circus Barnum en Bailey'. 1 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010883402:mpeg21:p002.

[68] *Middelburgsche Courant*. 'Barnum en Bailey te Vlissingen'. 2 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010631236:mpeg21:p001.

[69] *Utrechtsche Courant*. 'Kijkjes van den Dom'. 16 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280373:mpeg21:p00005.

[70] *Bredasche Courant*. 'Brieven uit de residentie'. 29 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAB04:000320141:mpeg21:p00005.

[71] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Het afscheid van Barnum en Bailey'. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408090:mpeg21:p006.

[72] Watkins, Harvey L. *Four years in Europe. The Barnum & Bailey Greatest Show on Earth In the Old World*. 1908. http://hdl.handle.net/11134/30002:21932751.

[73] *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad*. 'Barnum en Bailey'. 8 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253167137:mpeg21:p00012.

[74] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 24 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179089:mpeg21:p005.

[75] *Het Volksdagblad*. 'Barnum en Bailey'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000043037:mpeg21:p00003. *Het Volksdagblad*. 'Barnum en Bailey'. 8 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000043038:mpeg21:p00005.

[76] *Het Volksdagblad*. 'Barnum en Bailey'. 8 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000043038:mpeg21:p00005.

[77] *Dagblad van Noord-Brabant*. 'Barnum & Bailey. I. De aankomst'. 2 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946323:mpeg21:p00003.

[78] *Algemeen Handelsblad*. 'Met Barnum & Bailey van Zutfen naar Nijmegen'. 8 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648022:mpeg21:p001. *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751118:mpeg21:p00006.

[79] *Nieuwe Harlinger Courant*. 'Uit de Provincie'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTRES04:211290094:mpeg21:p00002.

[80] *De Telegraaf*. 'Op het feestterrein'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556932:mpeg21:p002.

[81] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751108:mpeg21:p00001.

[82] *Algemeen Handelsblad*. 'Aankomst van Barnum & Bailey'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648027:mpeg21:p002.

[83] *Het Vaderland*. 'Bekendmaking'. 17 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001461134:mpeg21:p00010.

[84] *De Zuid-Willemsvaart*. 'Barnum & Bailey. Extra-Treinen'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCE01:000038355:mpeg21:p002.

[85] *Dragtster Courant*. 'Advertentie'. 28 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTRES03:000817069:mpeg21:p00003.

[86] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Uit Friesland'. 6 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408078:mpeg21:p005.

[87] *De Courant*. 'Barnum en Bailey'. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:003520057:mpeg21:p00002.

[88] *De Courant*. 'Wielrijders'. 28 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:003520037:mpeg21:p00003.

[89] Goedkoop, Hans, en Kees Zandvliet. *De ijzeren eeuw. Het begin van het moderne Nederland*. Walburg Pers, 2015. Centraal Bureau voor de Statistiek. *Jaarcijfers voor Nederland 1901*. 1901. https://historisch.cbs.nl/detail.php?nav_id=&index=&id=102071550. Bank, Jan, en Maarten Buuren, van. *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Nederlandse cultuur in Europese context. Sdu Uitgevers, 2000. Smit, Christianne. *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914*. Verloren, 2015.

[90] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Sport'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408081:mpeg21:p001.

[91] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Oud-Roosenburgh'. 20 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408116:mpeg21:p002. *Algemeen Handelsblad*. 'Sport en wedstrijden'. 16 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648090:mpeg21:p002.

[92] *Dagblad van Noord-Brabant*. 'De middagvoorstelling'. 3 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946325:mpeg21:p00002.

[93] *Bataviaasch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey in Den Haag'. 25 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011032383:mpeg21:p009.

[94] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Allerlei'. 5 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408103:mpeg21:p006. *Limburger Koerier*. 'Barnum en Bailey'. 5 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001131092:mpeg21:p00010.

95 *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad*. 'Advertentie'. 9 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253167142:mpeg21:p00003.

96 *Nieuwe Tilburgsche Courant*. 'Barnum en Bailey'. 5 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010156353:mpeg21:p002.

97 *Het Volksblad*. 'Brabant in geestdrift'. 7 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000078067:mpeg21:p00003.

98 *Arnhemsche Courant*. 'Gemengd nieuws uit binnen- en buitenland'. 4 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000098318:mpeg21:p002. Meer, van der, Maarten. 'Barnum Bailey Broekaart: vernoemd naar het circus'. 17 januari 2013. https://www.vernoeming.nl/barnum-bailey-broekaart/.

99 *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Advertentie'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p007.

100 *De Courant*. 'Barnum en Bailey'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:003520049:mpeg21:p00003.

101 *Leeuwarder Courant*. 'Nabetrachting over Barnum and Bailey'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596170:mpeg21:p001.

102 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751110:mpeg21:p00001.

103 *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Barnum en Bailey'. 17 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128376:mpeg21:p011. *Nieuwsblad van Friesland : Hepkema's Courant*. 'Wat Barnum en Bailey willen'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010809491:mpeg21:p001.

104 *Nieuwe Groninger Courant*. 'Binnenland'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCG04:235109273:mpeg21:p00002.

105 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751110:mpeg21:p00001.

106 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751110:mpeg21:p00001.

107 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751112:mpeg21:p00001.

108 *Zutphensche Courant*. 'Binnenland'. 9 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRAZ02:000385061:mpeg21:p00001.

109 *Zutphensche Courant*. 'Binnenland'. 9 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRAZ02:000385061:mpeg21:p00001.

110 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751112:mpeg21:p00001.

111 *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Barnum & Bailey'. 31 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408073:mpeg21:p006.

112 *Dagblad van Noord-Brabant*. 'Barnum & Bailey'. 2 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946323:mpeg21:p00002.

113 *Dagblad van Noord-Brabant*. 'Barnum & Bailey'. 2 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946323:mpeg21:p00002.

114 *Limburger Koerier*. 'Nieuws uit Maastricht. Barnum en Bailey'. 5 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001131092:mpeg21:p00002.

115 *Middelburgsche Courant.* 'Barnum en Bailey te Vlissingen'. 3 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010631237:mpeg21:p001.

116 *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179090:mpeg21:p005.

117 *Nederlandsch Illustratie; geïllustreerd nieuws van den dag*. 'Barnum & Bailey's reuzentent van binnen'. 12 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248523043:00001.

118 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751112:mpeg21:p00001.

119 *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey. Op en om de terreinen'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556933:mpeg21:p002.

120 *De Vrije Socialist*. 'Barnum en Bailey'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG07:000762077:mpeg21:p00003.

121 *Zutphensche Courant*. 'Binnenland'. 21 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRAZ02:000385045:mpeg21:p00001.

122 *De Vrije Socialist*. 'Barnum en Bailey'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG07:000762077:mpeg21:p00003.

123 *Leeuwarder Courant*. 'Barnum and Bailey'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596169:mpeg21:p005.

124 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. 'Barnum en Bailey'. 26 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMHCO01:000076323:mpeg1:p009.

125 *Nieuwe Groninger Courant*. 'Binnenland'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCG04:235109273:mpeg21:p00002.

126 *Utrechtsche Courant*. 'Barnum en Bailey'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280366:mpeg21:p00002.

127 *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179090:mpeg21:p005. *Zutphensche Courant*. 'Barnum en Bailey te Zutphen'. 9 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRBAZ02:000385061:mpeg21:p00001.

128 *De Nieuwe Courant*. '0p reis met Barnum'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751114:mpeg21:p00001.

129 *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179090:mpeg21:p005.

130 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751112:mpeg21:p00001.

131 *Dagblad van Noord-Brabant*. 'Nieuws uit Breda; Barnum en Bailey'. 4 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946326:mpeg21:p00002.

132 *Het Volksdagblad*. 'Barnum en Bailey'. 8 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000043038:mpeg21:p00005.

133 *De Gooi- en Eemlander : nieuws- en advertentieblad*. 'Barnum en Bailey'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011165106:mpeg21:p003.

134 Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5.

135 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. 'Binnenland'. 29 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMHCO01:000076333:mpeg21:p001.

136 *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556935:mpeg21:p002.

137 *Algemeen Handelsblad*. 'Stadsnieuws. Barnum en Bailey'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648029:mpeg21:p002. *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Stadsnieuws'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408089:mpeg21:p005. *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey. Op en om de terreinen'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556933:mpeg21:p002.

138 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. 'Barnum en Bailey te Zwolle'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMHCO01:000076360:mpeg21:p002.

139 *Nieuwe Groninger Courant*. 'Binnenland'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCG04:235109273:mpeg21:p00002. *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005.

140 *Het Volksdagblad*. 'Barnum en Bailey'. 8 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000043038:mpeg21:p00005.

141 *Bredasche Courant*. 'Binnenland'. 4 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAB04:000320145:mpeg21:p00002.

142 *Hoornsche Courant*. 'Binnenland'. 18 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMWFA01:000209109:mpeg21:p00002.

143 Keyser, Marja. *Komt dat Zien! De Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw*. Israel, Donker, 1976.

144 Goedkoop, Hans, en Kees Zandvliet. *De ijzeren eeuw. Het begin van het moderne Nederland*. Walburg Pers, 2015.

[145] Keyser, Marja, Jacques Klöters, Paul Blom, en Renée Waale. *Van binnen moet je wezen... Tweehonderd jaar circus in Nederland*. Heureka, 1978.

[146] *Algemeen Handelsblad*. 'Stadsnieuws'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648034:mpeg21:p002.

[147] *Het Volksdagblad*. 'Barnum en Bailey'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000043043:mpeg21:p00002.

[148] *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. 'Amsterdamsche Brieven'. 16 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMHCO01:000076371:mpeg21:p001.

[149] *Het Volksdagblad*. 'Bij Barnum en Bailey'. 16 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000038141:mpeg21:p00002.

[150] *Nieuwe Groninger Courant*. 'Binnenland'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCG04:235109273:mpeg21:p00002.

[151] *Arnhemsche Courant*. 'Nieuws uit gemeente en provincie'. 7 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000098320:mpeg21:p001.

[152] *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*. 'Barnum & Bailey'. 30 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSADB01:000012150:mpeg21:p009.

[153] *Arnhemsche Courant*. 'Nieuws uit gemeente en provincie'. 7 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000098320:mpeg21:p001.

[154] *Androcles*. 'Barnum en Bailey komen'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB07:001152001:00007.

[155] *De Nederlander*. 'Ingezonden stukken'. 4 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000649004:mpeg21:p00002.

[156] *Zutphensche Courant*. 'Haagsche Correspondentie'. 24 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRAZ02:000385074:mpeg21:p00001.

[157] Zonnenberg, Remi. '"Laat ons den rustdag wijden". De strijd voor zondagsrust als uiting van civil religion in Nederland, 1840-1930'. Masterscriptie Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 2020. https://scripties.uba.uva.nl/download?fid=c2786137.

[158] *Nederlandsche Staatscourant*. 'Mijne Heeren!' 17 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000169893:mpeg21:p011.

[159] Zonnenberg, Remi. '"Laat ons den rustdag wijden". De strijd voor zondagsrust als uiting van civil religion in Nederland, 1840-1930'. Masterscriptie Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 2020. https://scripties.uba.uva.nl/download?fid=c2786137.

[160] *Nieuwe Haarlemsche Courant*. 'Uit Den Haag'. 2 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMNHA03:178964299:mpeg21:p00001.

[161] *Provinciale Drentsche en Asser Courant*. 'Binnenland'. 7 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMDA03:000103951:mpeg21:p005.

[162] *De Standaard*. 'Binnenland'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001813207:mpeg21:p00001. *Nieuwe Groninger Courant*. 'Gemeenteraad van Groningen'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCG04:235109292:mpeg21:p00005. *Nieuwe Groninger Courant*. 'Gemeenteraad van Groningen'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCG04:235109282:mpeg21:p00005.

[163] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Zondagsrust'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904008:mpeg21:p00006.

[164] *Het Volksdagblad*. 'Stadsnieuws'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000043044:mpeg21:p00002.

[165] *Middelburgsche Courant*. 'Barnum & Bailey'. 24 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010631229:mpeg21:p002.

[166] *De Maasbode*. 'Binnenland'. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000181654:mpeg21:p002.

[167] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'De Raadszitting van gisteren. Kroniek, en Critiek'. 4 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179124:mpeg21:p014.

[168] *Dagblad van Noord-Brabant*. 'Een protest'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946313:mpeg21:p00002.

[169] *De Nederlander*. 'Ingezonden stukken'. 4 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000649004:mpeg21:p00002.

[170] *De Telegraaf*. 'Zondagsrust'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556958:mpeg21:p006.

[171] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Ingezonden Stukken. Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005.

[172] 'Handelingen van het Nationaal Congres voor Zondagsrust'. Nederlandsche Vereeniging tot Bevordering van Zondagsrust, 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBG01:235621001:00007

[173] Onder meer *Algemeen Handelsblad*. 'Congres voor Zondagsrust'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648041:mpeg21:p005. *De Nieuwe Courant*. 'Zondagsrust'. 21 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751142:mpeg21:p00001.

[174] Zonnenberg, Remi. '"Laat ons den rustdag wijden". De strijd voor zondagsrust als uiting van civil religion in Nederland, 1840-1930'. Masterscriptie Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 2020. https://scripties.uba.uva.nl/download?fid=c2786137.

[175] *Tilburgsche Courant*. 'Reclame en moderne ontspanning'. 13 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010186521:mpeg21:p001.

[176] *Het Vaderland*. 'Uit de Keizerstad'. 14 maart 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001451123:mpeg21:p00009.

[177] *Tilburgsche Courant*. 'Barnum & Bailey'. 17 juli 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010186496:mpeg21:p002.

[178] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 6 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751116:mpeg21:p00001.

[179] *Nieuwsblad van Friesland : Hepkema's Courant*. 'Barnum en Bailey's'. 17 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010809486:mpeg21:p002.

[180] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179072:mpeg21:p005.

[181] *Dagblad van Noord-Brabant*. 'Barnum en Bailey'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946296:mpeg21:p00002.

[182] *De Morgenpost*. 'Barnum & Bailey'. 26 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAA06:165558048:mpeg21:p00002.

[183] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179072:mpeg21:p005.

[184] *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Het Reuzencircus'. 23 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128355:mpeg21:p009.

[185] *Androcles*. 'Barnum en Bailey komen'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB07:001152001:00007.

[186] *Leeuwarder Courant*. 'Binnenland. Leeuwarden'. 26 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596161:mpeg21:p001.

[187] *Dagblad van Noord-Brabant*. 'Plaatskaarten Barnum & Bailey'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946297:mpeg21:p00003.

[188] *Nieuwsblad van Friesland : Hepkema's Courant*. 'Wat Barnum en Bailey willen'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010809491:mpeg21:p001.

[189] *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Het Reuzencircus'. 23 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128355:mpeg21:p009.

[190] Dobrow, Joe. *Pioneers of Promotion : How Press Agents for Buffalo Bill, P. T. Barnum, and the World's Columbian Exposition Created Modern Marketing*. University of Oklahoma Press, 2018.

[191] *Provinciale Drentsche en Asser Courant*. 'Binnenland'. 14 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMDA03:000103833:mpeg21:p002.

[192] *Nieuwsblad van Friesland : Hepkema's Courant*. 'Van Frieschen bodem'. 28 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010809489:mpeg21:p001.

[193] *De Nieuwe Courant*. 'Gemengd nieuws'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751129:mpeg21:p00002.

[194] *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*. 'Barnum & Bailey'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSADB01:000012138:mpeg21:p001.

[195] *Algemeen Handelsblad*. 'Barnum and Bailey. Op reis'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648028:mpeg21:p005.

[196] *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey. Van Utrecht naar Amsterdam'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556932:mpeg21:p001.

197 *Algemeen Handelsblad*. 'Barnum and Bailey. Op reis'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648028:mpeg21:p005.

198 *Utrechtsche Courant*. 'Nieuws uit Utrecht'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280361:mpeg21:p00002.

199 *Utrechtsche Courant*. 'Binnenland'. 16 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280373:mpeg21:p00002.

200 *Nieuwsblad van het Noorden*. 'Haagsche Brieven'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010883408:mpeg21:p005.

201 *Dagblad van Noord-Brabant*. 'Barnum en Bailey'. 30 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946317:mpeg21:p00006.

202 Schneider, Maarten, en Joan Hemels. *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*. vierde dr. Het Wereldvenster, 1978. Wijfjes, Huub. *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie*. Boom, 2004. Hagen, Piet. *Journalisten in Nederland. Een persgeschiedenis in portretten 1850-2000*. De Arbeiderspers, 2002. Harbers, Frank, en Marcel Broersma. 'Pioneer Literary Journalists. The Intricate Relation Between Literary Journalism and Professional Newspaper. Reporting in the Netherlands, 1890–1930'. In *The Routledge Companion to World Literary Journalism*. Routledge, 2022. https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/619734612/10.4324_9780429331923_6_chapterpdf.pdf.

203 Schneider, Maarten, en Joan Hemels. *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*. vierde dr. Het Wereldvenster, 1978.

204 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 6 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751116:mpeg21:p00001.

205 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751138:mpeg21:p00002.

206 Wijfjes, Huub. *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie*. Boom, 2004.

207 Zo blijkt uit de kop van de krant, bijvoorbeeld *Het Volk : dagblad voor de arbeiderspartij*. 1 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011126752:mpeg21:p001.

208 *Bataviaasch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey in Den Haag'. 25 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011032383:mpeg21:p009.

209 *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Het vertrek van Barnum en Bailey'. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179095:mpeg21:p005.

210 *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Van den Haag'. 21 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904037:mpeg21:p00001.

211 *Dagblad van Noord-Brabant*. 'Plaatskaarten Barnum & Bailey'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946297:mpeg21:p00003.

212 *Limburger Koerier*. 'Reclame'. 8 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001131096:mpeg21:p00006.

213 *Het Volksdagblad*. 'The Greatest Show on Earth'. 28 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000038152:mpeg21:p00002.

214 *Hoornsche Courant*. 'Binnenland'. 18 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMWFA01:000209109:mpeg21:p00002.

215 *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Pers-overzicht'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128373:mpeg21:p005.

216 *Hoornsche Courant*. 'Uit de pers'. 15 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMWFA01:000209108:mpeg21:p00002.

217 *Utrechtsche Courant*. 'Kijkjes van den Dom'. 26 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280343:mpeg21:p00005.

218 *Hoornsche Courant*. 'Politiek Overzicht'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMWFA01:000209107:mpeg21:p00001.

219 *Hoornsche Courant*. 'Politiek Overzicht'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMWFA01:000209107:mpeg21:p00001.

220 *Geïllustreerd zondagsblad voor katholieken*. 'Dr Kuyper bij Barnum en Bailey'. 22 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAA06:165578012:mpeg21:p00004.

221 *De Telegraaf*. 'De voorstelling'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556933:mpeg21:p002.

[222] *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey. Op en om de terreinen'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556933:mpeg21:p002.

[223] Wesseling, H. L. *Verdeel en heers. De deling van Afrika 1880-1914*. Vierde druk. Ooievaar, 1999.

[224] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751137:mpeg21:p00002.

[225] *De Morgenpost*. '20 Sept. Het afscheid van Barnum en Bailey.' 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAA06:165558070:mpeg21:p00002.

[226] *Het Vaderland*. 'Transvaal en Oranje-Vrijstaat'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001461126:mpeg21:p00009.

[227] *Deli Courant*. 'Van alles en nog wat uit Holland'. 4 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000028146:mpeg21:p00001.

[228] *Leeuwarder Courant*. 'Voor de Boerenvrouwen en kinderen'. 11 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596227:mpeg21:p001.

[229] Bossenbroek, Martin. *De Boerenoorlog. Oorsprong van de apartheid*. Athenaeum – Polak & Van Gennip, 2012. Wesseling, H. L. *Verdeel en heers. De deling van Afrika 1880-1914*. Vierde druk. Ooievaar, 1999.

[230] Bossenbroek, Martin. *De Boerenoorlog. Oorsprong van de apartheid*. Athenaeum – Polak & Van Gennip, 2012.

[231] Hobhouse, Emily. *Onthullingen uit de vrouwenkampen in Zuid-Afrika*. G. Delwel & Co., 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBL07:000002998:00005.

[232] Hobhouse, Emily. *Onthullingen uit de vrouwenkampen in Zuid-Afrika*. G. Delwel & Co., 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBL07:000002998:00005.

[233] Hobhouse, Emily. *Onthullingen uit de vrouwenkampen in Zuid-Afrika*. G. Delwel & Co., 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBL07:000002998:00005.

[234] Bossenbroek, Martin. *De Boerenoorlog. Oorsprong van de apartheid*. Athenaeum – Polak & Van Gennip, 2012. Wesseling, H. L. *Verdeel en heers. De deling van Afrika 1880-1914*. Vierde druk. Ooievaar, 1999.

[235] Jongsma, H. 'Penning, Louwrens (1854-1927)'. In *Biografisch Woordenboek van Nederland*. 4 maart 2024. https://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/penning.

[236] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Nederland en de Boeren-Republieken'. 24 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:003435099:mpeg21:p00001.

[237] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Nederland en de Boeren-Republieken'. 24 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:003435099:mpeg21:p00001.

[238] *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad*. 'Utrecht'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253167146:mpeg21:p00002.

[239] Bossenbroek, Martin. *De Boerenoorlog. Oorsprong van de apartheid*. Athenaeum – Polak & Van Gennip, 2012.

[240] *Nieuwe Tilburgsche Courant*. 'Uit de Hoofdstad'. 1 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010155707:mpeg21:p009.

[241] Bossenbroek, Martin. *De Boerenoorlog. Oorsprong van de apartheid*. Athenaeum – Polak & Van Gennip, 2012.

[242] *Hollandia*. 'Van Oom Paul'. 10 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBL13:279117041:00001.

[243] *Arnhemsche Courant*. 'Ingezonden'. 23 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000098308:mpeg21:p008.

[244] *Haagsche Courant*. 'Gemengd nieuws'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000126202:mpeg21:p005.

[245] *Hollandia*. 'De week'. 12 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBL13:279117011:00001.

[246] *Hollandia*. 'De week'. 2 februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBL13:279117014:00001.

[247] *Hollandia*. 'De week'. 6 juli 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBL13:279117036:00001.

[248] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'De jongste militaire operatiën in Zuid-Afrika'. 25 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBDDD02:000201978:mpeg21:p005.

[249] *De Telegraaf*. 'Bezoek van President Kruger aan Rotterdam'. 20 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556779:mpeg21:p005.

[250] *Arnhemsche Courant*. 'Laatste berichten'. 26 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000097091:mpeg21:p010.

[251] *De Telegraaf*. 'Paul Kruger te Rotterdam'. 26 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556790:mpeg21:p001.

[252] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Ingezonden Stukken'. 24 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBDDD02:000201974:mpeg21:p009.

[253] *Algemeen Handelsblad*. 'President Kruger te Rotterdam'. 27 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010647553:mpeg21:p001.

[254] *Nieuwe Tilburgsche Courant*. 'President Kruger te Rotterdam'. 27 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010156061:mpeg21:p002.

[255] Nöggerath sr., F. A., regisseur. *Bezoek President Kruger te Rotterdam*. 1901. https://filmdatabase.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis/film/aankomst-van-paul-kruger-te-amsterdam.

[256] *Het Vaderland*. 'President Kruger te Rotterdam'. 27 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001457145:mpeg21:p00009.

[257] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'President Kruger te Rotterdam'. 27 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010994539:mpeg21:p005.

[258] *Algemeen Handelsblad*. 'President Kruger te Rotterdam'. 27 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010647553:mpeg21:p001.

[259] *Evolutie; register op den inhoud der jaargangen, 1893-1913*. 'Inleiding'. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234390001:00005.

[260] *Evolutie*. 'Mevr. Kruger'. 24 juli 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375009:00001.

[261] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Fijngevoeligheid van vrouwelijke politici'. 13 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408058:mpeg21:p002.

[262] *Evolutie*. 'Nabetrachting'. 26 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375007:00001.

[263] Bossenbroek, Martin. *De Boerenoorlog. Oorsprong van de apartheid*. Athenaeum – Polak & Van Gennip, 2012.

[264] *Deli Courant*. 'Van alles en nog wat uit Holland'. 4 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000028146:mpeg21:p00001.

[265] *Arnhemsche Courant*. 'Ingezonden'. 23 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000098308:mpeg21:p008.

[266] *Arnhemsche Courant*. 'Ingezonden'. 23 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000098308:mpeg21:p008.

[267] *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*. 'Haagsche Omong-omong'. 1 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010133068:mpeg21:p001.

[268] *Nieuwsblad van Friesland : Hepkema's Courant*. 'Barnum en Bailey te Leeuwarden'. 31 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010809490:mpeg21:p001.

[269] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Het vertrek van Barnum en Bailey'. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179095:mpeg21:p005.

[270] *Bataviaasch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey in Den Haag'. 25 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011032383:mpeg21:p009.

[271] *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*. 'Haagsche Omong-omong'. 1 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010133068:mpeg21:p001.

[272] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 6 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751116:mpeg21:p00001.

[273] *De Nieuwe Courant*. '0p reis met Barnum'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751114:mpeg21:p00001.

[274] *Middelburgsche Courant*. 'Grootste wonder van alle tijden'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010631212:mpeg21:p001. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. 'Barnum en Bailey te Zwolle'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMHCO01:000076360:mpeg21:p002.

[275] *Limburger koerier*. 'Barnum en Bailey'. 5 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001131092:mpeg21:p00010.

[276] *Arnhemsche Courant*. 'Men schrijft ons uit Amsterdam: Bij Barnum en Bailey'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000098299:mpeg21:p006.

[277] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751118:mpeg21:p00006.

[278] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751114:mpeg21:p00001.

[279] *Nieuwe Tilburgsche Courant*. 'Barnum en Bailey'. 5 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010156353:mpeg21:p002.

[280] *Limburger Koerier*. 'Nieuws uit Maastricht. Barnum en Bailey'. 3 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001131090:mpeg21:p00006.

[281] *Nieuwe Veendammer Courant*. 'Binnenlandsch Nieuws'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMVEEN01:000080254:mpeg21:p002.

[282] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751114:mpeg21:p00001.

[283] *De Courant*. 'Barnum en Bailey'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:003520052:mpeg21:p00003.

[284] *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*. 'Van Heinde en Verre. Barnum & Bailey'. 21 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010133058:mpeg21:p005.

[285] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751108:mpeg21:p00001. *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751110:mpeg21:p00001.

[286] *Utrechtsche Courant*. 'Sociologische beschouwing. Individualisme'. 16 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280373:mpeg21:p00001.

[287] *Nieuwe Groninger Courant*. 'De discipline bij Barnum en Bailey'. 31 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCG04:235109271:mpeg21:p00002.

[288] *Arnhemsche Courant*. 'Men schrijft ons uit Amsterdam: Bij Barnum en Bailey'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000098299:mpeg21:p006.

[289] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751110:mpeg21:p00001.

[290] *Evolutie*. 'Nabetrachting'. 26 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375007:00001.

[291] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751110:mpeg21:p00001.

[292] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751137:mpeg21:p00002.

[293] *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556924:mpeg21:p002.

[294] *De Morgenpost*. '20 Sept. Het afscheid van Barnum en Bailey.' 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAA06:165558070:mpeg21:p00002.

[295] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Stadsnieuws. Barnum en Bailey'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408085:mpeg21:p002.

[296] *Nieuwe Groninger Courant*. 'De discipline bij Barnum en Bailey'. 31 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCG04:235109271:mpeg21:p00002.

[297] *Utrechtsche Courant*. 'Sociologische beschouwing. Individualisme'. 16 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280373:mpeg21:p00001.

[298] *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*. 'Gargantuaansche cijfers'. 17 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010133055:mpeg21:p005.

[299] *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*. 'Gargantuaansche cijfers'. 17 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010133055:mpeg21:p005.

[300] *Deli Courant*. 'Van alles en nog wat uit Holland'. 7 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000028148:mpeg21:p00001.

[301] *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556924:mpeg21:p002.

[302] Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5.

[303] Ringer, Andrea. 'Big Top Labor: Life and Labor in the Circus World'. University of Memphis, 2018. https://digitalcommons.memphis.edu/etd/1962.

[304] *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*. 'Barnum & Bailey'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSADB01:000012138:mpeg21:p001.

[305] *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey'. 5 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556977:mpeg21:p005.

[306] *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Gemengd nieuws'. 8 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128394:mpeg21:p010.
[307] *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Gemengd nieuws'. 7 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128393:mpeg21:p022.
[308] *Het Volksdagblad*. 'Barnum en Bailey'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000043043:mpeg21:p00002.
[309] *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*. 'Haagsche Omong-omong'. 1 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010133068:mpeg21:p001.
[310] *Het Volksblad*. 'Barnum's triomftocht'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000078037:mpeg21:p00002.
[311] *Arnhemsche Courant*. 'Nieuws uit gemeente en provincie'. 10 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000098323:mpeg21:p001.
[312] *Leeuwarder Courant*. 'Barnum en Bailey'. 9 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596199:mpeg21:p002.
[313] *Arnhemsche Courant*. 'Nieuws uit gemeente en provincie'. 10 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000098323:mpeg21:p001.
[314] *Utrechtsche Courant*. 'Kijkjes van den Dom'. 16 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280373:mpeg21:p00005.
[315] *Het Volksblad*. 'Barnum en Bailey'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000078041:mpeg21:p00002.
[316] *Utrechtsche Courant*. 'Kijkjes van den Dom'. 16 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280373:mpeg21:p00005.
[317] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Gemengd Nieuws'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904021:mpeg21:p00002. *Leeuwarder Courant*. 'Barnum en Bailey te Amsterdam'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596177:mpeg21:p001.
[318] *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey'. 18 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556945:mpeg21:p002.
[319] *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Barnum en Bailey'. 18 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128377:mpeg21:p013.
[320] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Barnum en Bailey in den regen'. 17 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408087:mpeg21:p006.
[321] *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. 'Amsterdamsche Brieven'. 16 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMHCO01:000076371:mpeg21:p001.
[322] *Franeker Courant*. 'Van her en der'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTRES04:211424076:mpeg21:p00001.
[323] *De Vrije Socialist*. 'Barnum en Bailey'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG07:000762077:mpeg21:p00003.
[324] *De Vrije Socialist*. 'Barnum en Bailey'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG07:000762077:mpeg21:p00003.
[325] Sas, van, Niek. *De wentelende eeuw. De geschiedenis van Nederland, 1795-1914*. Prometheus, 2024. 'Geschiedenis van de Nederlandse spelling', https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_de_Nederlandse_spelling.
[326] *Vereenvoudiging; maandblad van de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal*. 'Vereenvoudigen; dóórzetten'. 15 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBU02:163990032:00001.
[327] *De Hollandsche revue*. 'Het boek van de maand'. 24 januari 1900. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:2203:mpeg21:0002.
[328] *Vereenvoudiging; maandblad van de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal*. 'De ie in de Vereenvoudigde'. 15 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBU02:163990026:00001.
[329] *Vereenvoudiging; maandblad van de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal*. 'Kort Verslag van de Algemene Vergadering', https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBU02:163990029:00001.
[330] *Vereenvoudiging; maandblad van de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal*. 'Wat er nodig is'. 15 april 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBU02:163990028:00001.
[331] *Vereenvoudiging; maandblad van de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal*. 'Objectief?' 15 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBU02:163990026:00001.
[332] *Vereenvoudiging; maandblad van de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal*. 'Arnhem', https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBU02:163990027:00001.

[333] *Vereenvoudiging; maandblad van de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal*. 'Wat er nodig is'. 15 april 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBU02:163990028:00001.

[334] *De Hollandsche revue*. 'Het boek van de maand'. 24 januari 1900. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:2203:mpeg21:0002.

[335] *Vereenvoudiging; maandblad van de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal*. 'De Hollandsche Revue en de Vereenvoudigde spelling'. 1 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBU02:163990031:00001.

[336] *Vereenvoudiging; maandblad van de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal*. 'Wat er nodig is'. 15 april 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBU02:163990028:00001.

[337] *Vereenvoudiging; maandblad van de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal*. 'Vereenvoudigen; dóórzetten'. 15 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBU02:163990032:00001.

[338] *De Vrije Socialist*. 'Barnum en Bailey'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG07:000762077:mpeg21:p00003.

[339] *Zutphensche Courant*. 'Alg. Berichten'. 24 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRAZ02:000385074:mpeg21:p00002.

[340] *Middelburgsche Courant*. 'Barnum & Bailey'. 24 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010631229:mpeg21:p002.

[341] *Deli Courant*. 'Haagsche Brieven'. 11 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000028178:mpeg21:p00001.

[342] *De Morgenpost*. 'Binnenland'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAA06:165558074:mpeg21:p00001.

[343] Fasseur, Cees. *Wilhelmina – Mythe, fictie en werkelijkheid*. Hans van Maar, 2018.

[344] *Bredasche Courant*. '1900'. 1 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAB04:000320001:mpeg21:p00001.

[345] *De Nieuwe Vorstenlanden*. 'De Resident ontving heden het officieele bericht, dat het huwelijk Van H. .M. de Koningin is vastgesteid op 7 Februari a s'. 2 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000520001:mpeg21:p00002.

[346] *Oranje-Nassau Mecklenburg-Schwerin. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het huwelijk van Koningin Wilhelmina*. Van Holkema en Warendorff, 1901.

[347] Sas, van, Niek. *De wentelende eeuw. De geschiedenis van Nederland, 1795-1914*. Prometheus, 2024. Sas, van, N. C. F. 'Fin-de-siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900'. *BMGN*, 4 (1991): 595-609.

[348] *Algemeen Handelsblad*. 'Nieuwe uitgaven'. 12 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010646985:mpeg21:p010.

[349] *Tilburgsche Courant*. 'Advertentie'. 13 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010186443:mpeg21:p005.

[350] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Huwelijk van H. M. de Koningin'. 17 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000910031:mpeg21:p00001.

[351] *De Courant*. 'Binnenlandsch Nieuws'. 7 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000687005:mpeg21:p00002.

[352] Museum Gouda. 'Koninklijke Kunst'. 2024. https://www.museumgouda.nl/tentoonstelling/koninklijke-kunst/.

[353] *Middelburgsche Courant*. 'Huwelijk der Koningin'. 18 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010631019:mpeg21:p001.

[354] *De Noord Brabanter*. 'Het Fransche Huldeblijk'. 18 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBTB04:210828017:mpeg21:p00003.

[355] *Arnhemsche Courant*. 'Binnenland'. 23 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000095291:mpeg21:p001.

[356] *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. 'WEST-INDIE. Men schrijft ons uit Paramaribo dd. 19 December'. 10 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMHCO01:000074436:mpeg21:p005.

[357] Koninklijke Verzamelingen. *De Indische Zaal*, https://www.koninklijkeverzamelingen.nl/verhalen/de-indische-zaal.

[358] *Bataviaasch Nieuwsblad*. 'Nederlandsch Indië'. 21 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011033013:mpeg21:p001.

[359] *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Ned. Oost-Indië'. 4 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128082:mpeg21:p005.

[360] *Het Vaderland*. 'Oost-Indië'. 9 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001451013:mpeg21:p00005.

[361] *De Preanger-bode*. 'Een droevig feit'. 7 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000125977:mpeg21:p001.

[362] *De Grondwet*. 'Krugers present aan Wilhelmina'. 8 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110620773:mpeg21:p004.

[363] *De Sumatra Post*. 'Een Huwelijks-geschenk'. 9 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010320446:mpeg21:p005. *De Preanger-bode*. 'Nederlandsch-Indië'. 11 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000125981:mpeg21:p002.

[364] *Arnhemsche Courant*. 'Arnhem, 4 januari'. 4 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000095230:mpeg21:p001. Fasseur, Cees. *Wilhelmina – Mythe, fictie en werkelijkheid*. Hans van Maar, 2018. Braun, Marianne. *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Het Spinhuis, 1992.

[365] *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad*. 'Jaargeld voor hertog Hendrik'. 3 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253166006:mpeg21:p00002.

[366] *Het Volksdagblad*. 'De Huwelijkswetten'. 2 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000047001:mpeg21:p00002. *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'De huwelijkswetten'. 1 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010407982:mpeg21:p005.

[367] *Deli Courant*. 'Van alles en nog wat uit Holland'. 2 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000028001:mpeg21:p00013.

[368] *Evolutie*. 'Leve de maritale marcht'. 20 februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234374049:00001.

[369] *Evolutie*. 'Leve de maritale marcht'. 20 februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234374049:00001.

[370] *Evolutie*. 'Het huwelijk der Koningin'. 9 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234374046:00001.

[371] *Evolutie*. 'Het huwelijk der Koningin'. 9 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234374046:00001.

[372] Onder meer *Algemeen Handelsblad*. 'De Feesten in Den Haag'. 25 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010646998:mpeg21:p002.

[373] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Het Huwelijk van H. M. de Koningin'. 9 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000910014:mpeg21:p00001.

[374] *Opregte Steenwijker Courant*. 'Voor de Feesten'. 19 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMGASL01:000371030:mpeg21:p00004.

[375] *Opregte Steenwijker Courant*. 'Voor de Feesten'. 19 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMGASL01:000371030:mpeg21:p00004.

[376] *De Noord Brabanter*. 'Het Fransche Huldeblijk'. 18 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBTB04:210828017:mpeg21:p00003.

[377] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Huwelijksfeest der Koningin'. 8 februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408014:mpeg21:p005.

[378] *Nieuwe Tilburgsche Courant*. 'De Koningin getrouwd'. 7 februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010155738:mpeg21:p001.

[379] Nöggerath sr., F. A., regisseur. *Koninklijke Bruidstoet en de Huwelijksplechtigheid*. 1901. https://filmdatabase.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis/film/koninklijke-bruidstoet-en-de-huwelijksplechtigheid.

[380] Nöggerath sr., F. A., regisseur. *Intocht van hertog Hendrik van Mecklenburg en H.M. de koningin aan het Staatsspoor te 's-Gravenhage*. 1900. https://filmdatabase.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis/film/intocht-van-hertog-hendrik-van-mecklenburg-en-hm-de-koningin-aan-het.

[381] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Het Huwelijk van Koningin Wilhelmina'. 8 februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010994424:mpeg21:p005.

[382] *Haagsche Courant*. 'Gemengd nieuws'. 24 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000125179:mpeg21:p005.

[383] *Nieuwe Vlaardingsche Courant*. 'Nieuwsberichten'. 12 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAVL02:000474005:mpeg21:p00006.

[384] Onder meer *Dagblad van Noord-Brabant*. 'Nieuws uit Breda. ea Trouwdag van onze Koningin'. 26 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946029:mpeg21:p00002.

[385] *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad*. 'Gemengde berichten'. 18 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253166036:mpeg21:p00002.

[386] *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad*. 'Het feest der weezen'. 1 februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253166067:mpeg21:p00002.

[387] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Huwelijk der koningin'. 8 februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408014:mpeg21:p001.

[388] *Soerabaijasch Handelsblad*. 'Advertentie'. 24 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011136809:mpeg21:p010.

[389] *De Preanger-bode*. 'Een droevig feit'. 7 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000125977:mpeg21:p001.

[390] *Het Vaderland*. 'Oost-Indië'. 9 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001451013:mpeg21:p00005.

[391] *De Volksvriend*. 'Van Ver en Nabij'. 3 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011182491:mpeg21:p001.

[392] *De Volksvriend*. ‘Van Ver en Nabij’. 3 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011182491:mpeg21:p001.

[393] *Nieuwe Haarlemsche Courant*. ‘Feesten te Amsterdam’. 24 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMNHA03:178964092:mpeg21:p00002.

[394] *Provinciale Drentsche en Asser Courant*. ‘Binnenland’. 24 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMDA03:000102907:mpeg21:p002.

[395] *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*. ‘Brieven uit het Vaderland’. 3 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010133043:mpeg21:p001.

[396] *Het Volksdagblad*. ‘Bij Barnum en Bailey’. 16 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000038141:mpeg21:p00002.

[397] *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*. ‘Brieven uit het Vaderland’. 3 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010133043:mpeg21:p001.

[398] Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5.

[399] Dean, Clarence L. *Het boek der wonderen in Barnum en Bailey’s grootste bezienswaardigheid op aarde, met uitvoerige beschrijvingen der wondermenschen en zeldzame dieren : officieele gids*. Barnum & Bailey, 1901. *De Courant*. ‘Het Boek der Wonderen’. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:003520049:mpeg21:p00003.

[400] *Dagblad van Zuidholland en ’s Gravenhage*. ‘Barnum en Bailey’. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904011:mpeg21:p00001.

[401] *Dagblad van Noord-Brabant*. ‘Barnum en Bailey’. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001946298:mpeg21:p00002.

[402] *De Telegraaf*. ‘Barnum en Balley. De dameskleedkamer’. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556938:mpeg21:p001.

[403] Childress, Micah. ‘Life beyond the Big Top: African American and Female Circusfolk, 1860-1920.’ *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era* 15 (2) (april 2026): 176-96.

[404] *Evolutie*. ‘Een kies-manoeuvre?’ 20 maart 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234374051:00001.

[405] Sas, van, Niek. *De wentelende eeuw. De geschiedenis van Nederland, 1795-1914*. Prometheus, 2024.

[406] Stuurman, S. ‘Het einde van de produktieve deugd’. *BMGN* 106 (4) (z.d.): 610-24. https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.3439.

[407] *Evolutie*. ‘De leuze’. 3 april 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375001:00009.

[408] *Evolutie*. ‘Een kies-manoeuvre?’ 20 maart 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234374051:00001.

[409] *Evolutie*. ‘Een kies-manoeuvre?’ 20 maart 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234374051:00001.

[410] *Evolutie*. ‘Nabetrachting’. 26 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375007:00001.

[411] *Evolutie*. ‘Nabetrachting’. 26 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375007:00001.

[412] *Evolutie*. ‘Herinneringen uit 1900’. 2 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234374045:00001.

[413] *Evolutie*. ‘Het Verbond der Moeders’. 3 april 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375001:00009.

[414] *Evolutie*. ‘Het Verbond der Moeders’. 3 april 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375001:00009.

[415] *Evolutie*. ‘Het Verbond der Moeders’. 3 april 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375001:00009.

[416] *Evolutie*. ‘Ethishe Loonvraagstuk’. 1 mei 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375003:00001.

[417] *Evolutie*. ‘Ethishe Loonvraagstuk’. 1 mei 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375003:00001.

[418] Woud, van der, Auke. *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Bert Bakker, 2008.

[419] ‘Telefonie in de 19e eeuw’, https://nl.wikipedia.org/wiki/Telefonie_in_de_19e_eeuw.

[420] *Evolutie*. ‘De Telefoonkwestie’. 27 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375018:00001.

[421] *De Telegraaf*. ‘Gemengde Mededeelingen’. 7 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110557038:mpeg21:p001.

[422] *De Telegraaf*. ‘Correspondentie’. 4 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110557088:mpeg21:p005.

[423] *Nieuwe Groninger Courant*. ‘Binnenland’. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCG04:235109273:mpeg21:p00002.

[424] *Dagblad van Zuidholland en ’s Gravenhage*. ‘Barnum en Bailey’. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904011:mpeg21:p00001.

[425] *Utrechtsche Courant*. ‘Barnum en Bailey’. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280365:mpeg21:p00003.

[426] *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Barnum & Bailey Een Zoö-philosofietje'. 15 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010161286:mpeg21:p001.

[427] *Utrechtsche Courant*. 'Barnum en Bailey'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280365:mpeg21:p00003.

[428] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Barnum en Bailey'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904011:mpeg21:p00001.

[429] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088004:00001.

[430] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088003:00001. *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088011:00001.

[431] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088003:00001.

[432] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088003:00001. *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088008:00001.

[433] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088011:00001.

[434] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. maart 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088005:00001.

[435] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. maart 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088005:00001.

[436] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088011:00001.

[437] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. maart 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088005:00001.

[438] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088011:00001.

[439] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088003:00001.

[440] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. juli 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088009:00001.

[441] *Utrechtsche Courant*. 'Binnenland'. 1 april 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280133:mpeg21:p00002.

[442] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088011:00001.

[443] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. maart 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088005:00001.

[444] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088011:00001.

[445] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088003:00001.

[446] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088004:00001.

[447] *Maandblad der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*. mei 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB16:002088007:00001.

[448] *De Gracieuse*. 15 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=GMDH01:022811008:00003.

[449] *De Gracieuse*. 15 februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=GMDH01:022811010:00001.

[450] *De Gracieuse*. 'Advertentie'. 1 maart 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=GMDH01:022811011:00001.

[451] *De Gracieuse*. 'Advertentie'. 31 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=GMDH01:022811009:00001.

[452] *De Telegraaf*. 'Fransche Correspondentie'. 4 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110557088:mpeg21:p005.

[453] *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad*. ‘Utrecht’. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253167146:mpeg21:p00002.
[454] *Tilburgsche Courant*. ‘Reclame en moderne ontspanning’. 13 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010186521:mpeg21:p001.
[455] *De Nieuwe Courant*. ‘Ingezonden stukken’. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751138:mpeg21:p00003.
[456] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. ‘Stadsnieuws’. 27 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179092:mpeg21:p005.
[457] *De Telegraaf*. ‘Fransche Correspondentie’. 4 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110557088:mpeg21:p005.
[458] *Nieuwe Tilburgsche Courant*. ‘Uit de Pers’. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010156224:mpeg21:p001.
[459] *De Vrije Socialist*. ‘De massa is revolutionair!’ 18 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG07:000762075:mpeg21:p00001.
[460] Smit, Christianne. *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914*. Verloren, 2015.
[461] *De geheel-Onthouder*. ‘Weg met de Alkohol!’ 3 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248405001:00002.
[462] *De geheel-Onthouder*. ‘Uw Plicht!’ 28 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248405021:00001.
[463] *De geheel-Onthouder,* ‘De vrouw en ’t alcoholmisbruik’. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248405007:00001.
[464] *De geheel-Onthouder*. ‘Aan verschillenden die ons blad op straat wel eens kopen’. 10 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248405002:00001.
[465] *De geheel-Onthouder,* ‘De vrouw en ’t alcoholmisbruik’. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248405007:00001.
[466] *De geheel-Onthouder,* ‘De fiets in den alkoholstrijd’. 21 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248405008:00001.
[467] *De geheel-Onthouder*. ‘Een woord aan de arbeiders’. 30 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248405017:00001.
[468] Munster, van, J. N. *In een duistere wereld : grepen uit het werk der Ned. Middernachtzending*. Wentzel, 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR03:028246000:00003.
[469] *De Middernachtzendeling*. ‘Rotterdam’. 1 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587037:00001.
[470] *De Middernachtzendeling*. ‘Warme vrienden aan het woord’. 1 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587040:00001.
[471] Heijboer-Pau, Dieke. ‘Zendelingen tegen de zedeloosheid. De Middernachtzending als bestrijder van de prostitutie in Amsterdam en de daarbij gepaard gaande confrontaties met politie en overheid.’ Master thesis, Leiden, 2013. https://studenttheses.universiteitleiden.nl/access/item%3A2608887/view.
[472] *De Middernachtzendeling*. ‘Gebedsverhooring’. 1 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587029:00001.
[473] *De Middernachtzendeling*. ‘Van ’t Arbeidsveld. AMSTERDAM’. 1 april 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587032:00001.
[474] Zonnenberg, Remi. ‘“Laat ons den rustdag wijden”. De strijd voor zondagsrust als uiting van civil religion in Nederland, 1840-1930’. Masterscriptie Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 2020. https://scripties.uba.uva.nl/download?fid=c2786137.
[475] *De Middernachtzendeling*. ‘Een roepstem uit de duisternis’. 1 juli 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587035:00001.
[476] *De Middernachtzendeling*. ‘Een goed begin’. 1 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587029:00001.
[477] *De Middernachtzendeling*. ‘Niet versaagd’. 1 maart 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587031:00001.
[478] *De Middernachtzendeling*. ‘Warme vrienden aan het woord’. 1 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587040:00001.
[479] *De Middernachtzendeling*. ‘Gebedsverhooring’. 1 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587029:00001.

480 Munster, van, J. N. *In een duistere wereld : grepen uit het werk der Ned. Middernachtzending*. Wentzel, 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR03:028246000:00003.

481 Heijboer-Pau, Dieke. 'Zendelingen tegen de zedeloosheid. De Middernachtzending als bestrijder van de prostitutie in Amsterdam en de daarbij gepaard gaande confrontaties met politie en overheid.' Master thesis, Leiden, 2013. https://studenttheses.universiteitleiden.nl/access/item%3A2608887/view.

482 Munster, van, J. N. *In een duistere wereld : grepen uit het werk der Ned. Middernachtzending*. Wentzel, 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR03:028246000:00003.

483 *De Middernachtzendeling*. 'Niet vruchteloos'. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587038:00001.

484 Munster, van, J. N. *In een duistere wereld : grepen uit het werk der Ned. Middernachtzending*. Wentzel, 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR03:028246000:00003.

485 *Het Volk : dagblad voor de arbeiderspartij*. 'In een duistere wereld'. 4 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011126942:mpeg21:p005.

486 *De Middernachtzendeling*. 'Hoe lang nog?' 1 mei 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587033:00001.

487 *De middernachtzendeling*. 'Warme vrienden aan het woord'. 1 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587040:00001.

488 *De Middernachtzendeling*. 'De Internationale Conferentie tegen den Handel in Vrouwen'. 1 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587039:00001.

489 *De Middernachtzendeling*. 'De Internationale Conferentie tegen den Handel in Vrouwen'. 1 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587039:00001.

490 *De Middernachtzendeling*. 'Het oordeel van W. T Stead over de reglementeering'. 1 mei 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587033:00001.

491 *De Middernachtzendeling*. 'Onze twaalfde Jaarvergadering'. 1 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587036:00001.

492 *Evolutie*. 'Het prostitutievraagstuk'. 1 mei 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375003:00001.

493 *Evolutie*. 'Herinneringen uit 1900'. 2 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234374045:00001.

494 *Evolutie*. 'Een kies-manoeuvre?' 20 maart 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234374051:00001.

495 *Evolutie*. 'Het prostitutievraagstuk'. 1 mei 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMATR09:234375003:00001.

496 *Het Volk : dagblad voor de arbeiderspartij*. 'In een duistere wereld'. 4 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011126942:mpeg21:p005.

497 *De Middernachtzendeling*. 'De Internationale Conferentie tegen den Handel in Vrouwen'. 1 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247587039:00001.

498 *De Telegraaf*. 'Fransche Correspondentie'. 4 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110557088:mpeg21:p005.

499 *Zutphensche Courant*. 'Binnenland'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRAZ02:000385057:mpeg21:p00001.

500 *Zutphensche Courant*. 'Binnenland'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRAZ02:000385057:mpeg21:p00001.

501 Watkins, Harvey L. *Four years in Europe. The Barnum & Bailey Greatest Show on Earth In the Old World*. 1908. http://hdl.handle.net/11134/30002:21932751.

502 *Zutphensche Courant*. 'Binnenland'. 17 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRAZ02:000385042:mpeg21:p00001. *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Barnum en Bailey'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904002:mpeg21:p00001.

503 *Bataviaasch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey in Den Haag'. 25 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011032383:mpeg21:p009.

504 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751114:mpeg21:p00001.

505 *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey. Van Utrecht naar Amsterdam'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556932:mpeg21:p001.

506 *Algemeen Handelsblad*. 'Met Barnum & Bailey van Zutfen naar Nijmegen'. 8 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648022:mpeg21:p001.

[507] *Middelburgsche Courant*. 'Barnum en Bailey te Vlissingen'. 2 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010631236:mpeg21:p001.

[508] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751114:mpeg21:p00001.

[509] *Arnhemsche Courant*. 'Gemengde berichten. Barnum en Bailey'. 27 juli 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000097118:mpeg21:p006.

[510] *Arnhemsche Courant*. 'Gemengde berichten. Barnum en Bailey'. 27 juli 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000097118:mpeg21:p006.

[511] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751114:mpeg21:p00001.

[512] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 6 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751116:mpeg21:p00001.

[513] *Algemeen Handelsblad*. 'Met Barnum & Bailey van Zutfen naar Nijmegen'. 8 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648022:mpeg21:p001.

[514] *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey. Van Utrecht naar Amsterdam'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556932:mpeg21:p001. *Limburger Koerier*. 'Barnum en Balley'. 3 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001131090:mpeg21:p00003.

[515] *Algemeen Handelsblad*. 'Barnum and Bailey. Op reis'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648028:mpeg21:p005.

[516] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Barnum en Bailey'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904033:mpeg21:p00001.

[517] *Arnhemsche Courant*. 'Men schrijft ons uit Amsterdam: Bij Barnum en Bailey'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000098299:mpeg21:p006. *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751114:mpeg21:p00001.

[518] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 24 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179089:mpeg21:p005.

[519] *Algemeen Handelsblad*. 'Barnum-show'. 19 juli 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010647595:mpeg21:p007.

[520] *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad*. 'Barnum en Bailey'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253167143:mpeg21:p00003.

[521] *Algemeen Handelsblad*. 'Stadsnieuws'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648034:mpeg21:p002.

[522] Woud, van der, Auke. *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Bert Bakker, 2008.

[523] *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*. 'Electrisch verlicht'. 2 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSADB01:000011759:mpeg21:p005.

[524] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751114:mpeg21:p00001.

[525] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751114:mpeg21:p00001.

[526] *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*. 'Binnenland'. 17 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSADB01:000012127:mpeg21:p001.

[527] Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5.

[528] *Pniël; weekblad voor het christelijk gezin*. 'Telegrafeeren zonder draad'. 21 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU07:002920052:00001.

[529] Bossenbroek, Martin. *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900*. Bert Bakker, 1996.

[530] *Provinciale Drentsche en Asser Courant*. 'Allerlei'. 30 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMDA03:000104059:mpeg21:p003.

[531] 'Fotografie', https://nl.wikipedia.org/wiki/Fotografie.

[532] *Eigen haard*. 'Het Huwelijk der Koningin'. 16 februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBG01:235649009:00001.

[533] *Eigen haard*. 'Het Huwelijk der Koningin'. 16 februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBG01:235649009:00001.

[534] 'Fotografie', https://nl.wikipedia.org/wiki/Fotografie.

535 Pflaum, G. *Wat elke amateur-photograaf weten moet*. Cohen, 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSFUBA02:000011349:00008.

536 Photophîlos (pseudoniem). *Gids voor den amateur-photograaf : eerste deeltje vooral ten dienste van beginnenden*. Egeling's Boekhandel, 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSFUBA02:000011347:00008.

537 Photophîlos (pseudoniem). *Gids voor den amateur-photograaf : eerste deeltje vooral ten dienste van beginnenden*. Egeling's Boekhandel, 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSFUBA02:000011347:00008.

538 'Lux; foto-tijdschrift, jrg 12. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMNFM01:015835001:00605.

539 *Nieuwe Tilburgsche Courant*. 'De receptie'. 27 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010156061:mpeg21:p003.

540 'De beginjaren', https://www.eyefilm.nl/collectie/collecties/film/kennisbank/vroege-film. 'Wanneer gingen we voor het eerst naar de bioscoop', https://historianet.nl/cultuur/film/wanneer-gingen-we-voor-het-eerst-naar-de-bioscoop. 'Het prille begin van de film', https://bioscoopgeschiedenis.com/bioscoopgeschiedenis-en-techniek-2/het-prille-begin-van-de-film/.

541 'Het prille begin van de film', https://bioscoopgeschiedenis.com/bioscoopgeschiedenis-en-techniek-2/het-prille-begin-van-de-film/.

542 'Nederlandse filmproductie tot 1900', https://www.eyefilm.nl/collectie/collecties/film/kennisbank/vroege-film/nederlandse-filmproductie-tot-1900. 'Filmbedrijf van F.A. Nöggerath sr.', https://www.eyefilm.nl/collectie/collecties/film/kennisbank/vroege-film/filmbedrijf-van-f-a-noggerath-sr.

543 *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Stadsnieuws. Huwelijk der Koningin'. 8 februari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408014:mpeg21:p001.

544 *Bataviaasch Nieuwsblad*. 'Amsterdamsche Brief'. 26 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011032384:mpeg21:p013.

545 *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005.

546 Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5.

547 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751112:mpeg21:p00001.

548 Dean, Clarence L. *Het boek der wonderen in Barnum en Bailey's grootste bezienswaardigheid op aarde, met uitvoerige beschrijvingen der wondermenschen en zeldzame dieren : officieele gids*. Barnum & Bailey, 1901.

549 Bogdan, Robert. *Freak Show. Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. University of Chicago Press, 1988.

550 *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005.

551 *De Telegraaf*. 'Barnum en Balley. De dameskleedkamer'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556938:mpeg21:p001.

552 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751137:mpeg21:p00002.

553 Dean, Clarence L. *Het boek der wonderen in Barnum en Bailey's grootste bezienswaardigheid op aarde, met uitvoerige beschrijvingen der wondermenschen en zeldzame dieren : officieele gids*. Barnum & Bailey, 1901.

554 *De Telegraaf*. 'Barnum en Balley. De dameskleedkamer'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556938:mpeg21:p001.

555 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751112:mpeg21:p00001.

556 *Arnhemsche Courant*. 'Gemengd nieuws uit binnen- en buitenland'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000098301:mpeg21:p009.

557 *Deli Courant*. 'Haagsche Brieven'. 11 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000028178:mpeg21:p00001.

558 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751108:mpeg21:p00001.

559 *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005.

560 *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 2 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751108:mpeg21:p00001.

[561] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751118:mpeg21:p00006.

[562] *De Courant*. 'Buitengewone costuums'. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:003520057:mpeg21:p00002.

[563] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Advertentie'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p008.

[564] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey'. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179091:mpeg21:p005.

[565] Ringer, Andrea. 'Big Top Labor: Life and Labor in the Circus World'. University of Memphis, 2018. https://digitalcommons.memphis.edu/etd/1962.

[566] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751112:mpeg21:p00001.

[567] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751110:mpeg21:p00001.

[568] Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5.

[569] Zie de namenlijst in Watkins, Harvey L. *Four years in Europe. The Barnum & Bailey Greatest Show on Earth In the Old World*. 1908. http://hdl.handle.net/11134/30002:21932751.

[570] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Het vertrek van Barnum en Bailey'. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179095:mpeg21:p005.

[571] *Het Volksdagblad*. 'Barnum and Bailey's vertrek'. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000038145:mpeg21:p00002.

[572] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Het vertrek van Barnum en Bailey'. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179095:mpeg21:p005.

[573] *Dragtster Courant*. 'Nog iets over Barnum en Bailey'. 2 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTRES03:000817079:mpeg21:p00004.

[574] *Bataviaasch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey in Den Haag'. 25 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011032383:mpeg21:p009.

[575] *De Nieuwe Courant*. 'Gemengd nieuws'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751129:mpeg21:p00002.

[576] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Barnum en Bailey'. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904035:mpeg21:p00001.

[577] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Gemengd Nieuws'. 12 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904076:mpeg21:p00003.

[578] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 6 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751116:mpeg21:p00001.

[579] *Nieuwe Groninger Courant*. 'De discipline bij Barnum en Bailey'. 31 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCG04:235109271:mpeg21:p00002.

[580] Watkins, Harvey L. *Four years in Europe. The Barnum & Bailey Greatest Show on Earth In the Old World*. 1908. http://hdl.handle.net/11134/30002:21932751.

[581] Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5.

[582] Ringer, Andrea. 'Big Top Labor: Life and Labor in the Circus World'. University of Memphis, 2018. https://digitalcommons.memphis.edu/etd/1962.

[583] Watkins, Harvey L. *Four years in Europe. The Barnum & Bailey Greatest Show on Earth In the Old World*. 1908. http://hdl.handle.net/11134/30002:21932751.

[584] *Hoornsche Courant*. 'Uit de pers'. 15 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMWFA01:000209108:mpeg21:p00002.

[585] Woud, van der, Auke. *Koninkrijk vol sloppen Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Bert Bakker, 2010.

[586] *Het volk : dagblad voor de arbeiderspartij*. 'Gemengd'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011126967:mpeg21:p008.

587 *Hoornsche Courant*. 'Uit de pers'. 15 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMWFA01:000209108:mpeg21:p00002.

588 Smit, Christianne. *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914*. Verloren, 2015.

589 Hermans, Louis M. *Krotten en sloppen. Een onderzoek naar den woningtoestand te Amsterda, ingesteld in opdracht van den Amsterdamsche Bestuurdersbond*. Van Looy, 1901.

590 Woud, van der, Auke. *Koninkrijk vol sloppen Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Bert Bakker, 2010.

591 *De Vrije Socialist*. 'Barnum en Bailey'. 25 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG07:000762077:mpeg21:p00003.

592 *Nieuwsblad van het Noorden*. 'Programma'. 28 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010883399:mpeg21:p002.

593 *Nieuwsblad van het Noorden*. 'Programma'. 31 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010883401:mpeg21:p002.

594 *De Maasbode*. 'Gemengd nieuws'. 1 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000181606:mpeg21:p007.

595 *Leeuwarder Courant*. 'Barnum and Bailey'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596169:mpeg21:p005.

596 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*. 'Brieven uit het Vaderland'. 3 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010133043:mpeg21:p001.

597 *Nieuwe Tilburgsche Courant*. 'Barnum en Bailey'. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010156215:mpeg21:p003.

598 Davis, Janet M. *The Circus Age: Culture and Society under the American Big Top*. University of North Carolina Press, 2002. https://archive.org/details/circusageculture0000davi_l3r5.

599 *De Volksstem*. 'Roofdieren uit de meest verwijderde deelen der wereld'. 16 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011180537:mpeg21:p008.

600 Dean, Clarence L. *Het boek der wonderen in Barnum en Bailey's grootste bezienswaardigheid op aarde, met uitvoerige beschrijvingen der wondermenschen en zeldzame dieren : officieele gids*. Barnum & Bailey, 1901.

601 *Nieuwsblad van het Noorden*. 'Namens Barnum en Bailey's'. 24 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010883396:mpeg21:p002.

602 *The Barnum & Bailey Illustrated Hand-Book of NATURAL HISTORY*. Courier Co., 1899. https://archive.org/details/barnumbaileyillu00barn.

603 Dean, Clarence L. *Het boek der wonderen in Barnum en Bailey's grootste bezienswaardigheid op aarde, met uitvoerige beschrijvingen der wondermenschen en zeldzame dieren : officieele gids*. Barnum & Bailey, 1901.

604 *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Stadsnieuws'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128373:mpeg21:p007.

605 *De Telegraaf*. 'Fransche Correspondentie'. 4 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110557088:mpeg21:p005.

606 *Vrede; orgaan tot bespreking van de praktijk der liefde-orgaan van de Internationale Broederschap*. 'Barnum en Bailey'. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG20:165953071:00001.

607 Smit, Christianne. *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914*. Verloren, 2015.

608 *Androcles*. 'Barnum en Bailey komen'. 1 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB07:001152001:00007.

609 *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Barnum & Bailey Een Zoö-philosofietje'. 15 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010161286:mpeg21:p001.

610 Dean, Clarence L. *Het boek der wonderen in Barnum en Bailey's grootste bezienswaardigheid op aarde, met uitvoerige beschrijvingen der wondermenschen en zeldzame dieren : officieele gids*. Barnum & Bailey, 1901.

611 *Bataviaasch Nieuwsblad*. 'Barnum en Bailey in Den Haag'. 25 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011032383:mpeg21:p009.

612 Barnum & Bailey. *The Wonder Book of Freaks and Animals in the Barnum & Bailey Greatest Show on Earth*. Walter Hill, Newspaper Advertising & Publishing Department, 1898. https://archive.org/details/b21484259.

613 *Vegetarische Bode*. 'Afgerichte dieren'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.

614 Romein, Jan. *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900*. Tweede druk. Onder redactie van Annie Romein-Verschoor. Em. Querido's Uitgeverij, 1976. https://www.dbnl.org/tekst/rome002ophe01_01/rome002ophe01_01_0001.php.

[615] Bokern, Frank. *De eerste hippies. Bloemenkinderen van het fin de siècle*. Van Oorschot, 2024.
[616] Kuipers, Jan J. B. *Dwepers en dromers. Tegenculturen in Nederland 1890-1940*. Walburg Pers, 2022.
[617] Kuipers, Jan J. B. *Dwepers en dromers. Tegenculturen in Nederland 1890-1940*. Walburg Pers, 2022.
[618] Bokern, Frank. *De eerste hippies. Bloemenkinderen van het fin de siècle*. Van Oorschot, 2024.
[619] Bokern, Frank. *De eerste hippies. Bloemenkinderen van het fin de siècle*. Van Oorschot, 2024.
[620] Smit, Christianne. *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914*. Verloren, 2015.
[621] Bokern, Frank. *De eerste hippies. Bloemenkinderen van het fin de siècle*. Van Oorschot, 2024.
[622] *Vegetarische Bode*. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[623] Kuipers, Jan J. B. *Dwepers en dromers. Tegenculturen in Nederland 1890-1940*. Walburg Pers, 2022.
[624] *Vegetarische Bode*. 'De natuur-mensch op reis'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[625] Bokern, Frank. *De eerste hippies. Bloemenkinderen van het fin de siècle*. Van Oorschot, 2024.
[626] *Vegetarische Bode*. 'De natuur-mensch op reis'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[627] Kuipers, Jan J. B. *Dwepers en dromers. Tegenculturen in Nederland 1890-1940*. Walburg Pers, 2022.
[628] Ortt, Felix Louis. *Denkbeelden van een christen-anarchist*. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSFKB02:000035806:00003.
[629] Ortt, Felix Louis. *Denkbeelden van een christen-anarchist*. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSFKB02:000035806:00003.
[630] *Vegetarische Bode*. 'Uittreksel uit de Notulen van de Bestuursvergadering'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[631] 'Vaccinatiebewijs: het pokkenbriefje (19e eeuw)'. 15 november 2022. https://historiek.net/pokkenbriefje-vaccinatiebewijs-inenting-verzet/139198/.
[632] *Vegetarische Bode*. 'Dieren-eters of planten-eters'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[633] *Vegetarische Bode*. 'De dageraad begint te gloren!' 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[634] *Vegetarische Bode*. 'Vaccinatiedwang'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[635] *Vegetarische Bode*. 'Vaccinatiedwang'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[636] *Vegetarische Bode*. 'De Jungborn'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[637] *Vegetarische Bode*. 'Over de geneeswijze met behulp van klei'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[638] *Vegetarische Bode*. 'Sigaretten rooken'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[639] *Vegetarische Bode*. 'Wonderbare gevolgen'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[640] *Vegetarische Bode*. 'Zorgen en onze hersenen'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[641] *Vegetarische Bode*. 'Kaalhoofdigheid'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[642] *Vegetarische Bode*. 'Eet vruchten, vooral rijpe vruchten'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[643] *Vegetarische Bode*. 'De bananenkuur'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[644] *Vegetarische Bode*. 'Eet vruchten, vooral rijpe vruchten'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[645] *Vegetarische Bode*. 'Ruim acht maanden Planteneter'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[646] Bokern, Frank. *De eerste hippies. Bloemenkinderen van het fin de siècle*. Van Oorschot, 2024.
[647] *Vegetarische Bode*. 'Ruim acht maanden Planteneter'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[648] *Vegetarische Bode*. 'Afgerichte dieren'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB13:002755001:00001.
[649] *De Maasbode*. 'Leerplicht'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000181653:mpeg21:p002.
[650] *De Maasbode*. 'Leerplicht'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000181653:mpeg21:p002.
[651] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Regenten-moord'. 15 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408086:mpeg21:p001. *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751137:mpeg21:p00002.
[652] *De Volksstem*. 'Aanslag op McKinley'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011180532:mpeg21:p001.
[653] *De Grondwet*. 'President McKinley'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110620864:mpeg21:p001.

654 *Nieuwe Tilburgsche Courant*. 'Nadere Berichten'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010156219:mpeg21:p008.

655 *De Grondwet*. 'President McKinley'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110620864:mpeg21:p001.

656 *De Grondwet*. 'Emma Goldman'. 17 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110620865:mpeg21:p002.

657 *De Grondwet*. 'President McKinley'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110620864:mpeg21:p001.

658 *Nieuwe Tilburgsche Courant*. 'Nadere Berichten'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010156219:mpeg21:p008.

659 *De Grondwet*. 'President McKinley'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110620864:mpeg21:p001.

660 *Nieuwe Tilburgsche Courant*. 'De Anarchisten'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010156221:mpeg21:p002.

661 *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Regenten-moord'. 15 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408086:mpeg21:p001.

662 *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Regenten-moord'. 15 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408086:mpeg21:p001.

663 *De Vrije Socialist*. 'Stemmen uit de Nieuwe Wereld'. 16 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG07:000762083:mpeg21:p00002.

664 *De Vrije Socialist*. 'De aanslag op Mc. Kinley'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG07:000762073:mpeg21:p00001.

665 *De Locomotief : Samarangsch handels- en advertentie-blad*. 'Week tot Week uit Nederland'. 17 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010298948:mpeg21:p001.

666 *De Grondwet*. 'Emma Goldman'. 17 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110620865:mpeg21:p002.

667 *De Grondwet*. 'President McKinley'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110620864:mpeg21:p001. *De Volksstem*. 'Aanslag op McKinley'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011180532:mpeg21:p001.

668 *De Volksvriend*. 'Pres. MeKinley'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011182528:mpeg21:p001.

669 *De Volksstem*. 'Czolgosz Veroordeeld'. 2 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011180535:mpeg21:p004.

670 *De Grondwet*. 'Leon F. Czolgosz'. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110620867:mpeg21:p004.

671 *De Grondwet*. 'Het laatste bedrijf van het Czolgosz drama'. 5 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110620872:mpeg21:p004.

672 'Doodstraf in Nederland', https://nl.wikipedia.org/wiki/Doodstraf_in_Nederland.

673 *De Sumatra Post*. 'Van Heinde en Verre'. 8 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010320697:mpeg21:p005.

674 *De Sumatra Post*. 'Gemengd Nieuws. De Doodstraf door middel van Electriciteit'. 13 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010320701:mpeg21:p006.

675 *De Telegraaf*. 'Gemengde Mededeelingen'. 28 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556964:mpeg21:p001.

676 *De Katholieke Illustratie; zondags-lektuur voor het katholieke Nederlandsche volk*. 'Terechtstelling door middel van electriciteit.' 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKDC09:017303039:00001.

677 *De Vrije Gedachte; weekblad voor Nederlandsche Vrijdenkers*. 'Gerechtelijke moord'. 7 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG20:166317126:00001.

678 *De Vrije Gedachte; weekblad voor Nederlandsche Vrijdenkers*. 'Gerechtelijke moord'. 7 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG20:166317126:00001.

679 *De Volksstem*. 'Aanslag op McKinley'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011180532:mpeg21:p001.

680 *Franeker Courant*. 'Van HER en DER'. 31 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTRES04:211424088:mpeg21:p00001.

681 *Nieuwe Groninger Courant*. 'Haagsche Kroniek'. 21 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCG04:235109295:mpeg21:p00002.

682 *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Stadsnieuws'. 30 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179094:mpeg21:p017.

683 *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad*. 'Utrecht'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253167144:mpeg21:p00003.

684 *De Morgenpost*. 'Barnum & Bailey'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAA06:165558061:mpeg21:p00002.

[685] *Algemeen Handelsblad*. 'Barnum and Bailey. Op reis'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648028:mpeg21:p005.

[686] *Utrechtsche Courant*. 'Barnum en Bailey'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280366:mpeg21:p00002.

[687] *Nieuwe Groninger Courant*. 'Noordelijke Provincien'. 8 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCG04:235109245:mpeg21:p00003.

[688] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Stadsnieuws'. 30 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179094:mpeg21:p017.

[689] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Het vertrek van Barnum en Bailey'. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179095:mpeg21:p005.

[690] *Leeuwarder Courant*. '5e Internationaal Congres voor Criminoele anthropologie'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596174:mpeg21:p002.

[691] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Crimineele Anthropologie'. 19 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:003435204:mpeg21:p00001.

[692] *Stemmen voor waarheid en vrede*. 'KRONIEK van het Congres voor crimineele Anthropologie te Amsterdam'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1389002:mpeg21:0001.

[693] *Stemmen voor waarheid en vrede*. 'KRONIEK van het Congres voor crimineele Anthropologie te Amsterdam'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1389002:mpeg21:0001.

[694] *Wetenschappelijke Bladen*. 'Naar aanleiding van het jongste Crimineel-Anthroplogisch Congres'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1162001:mpeg21:0003.

[695] *Nosokómos; tijdschrift der Nederlandsche Vereeniging tot Bevordering der Belangen van Verpleegsters en Verplegers*. 'Naar aanleiding van het Ve Congres voor Crimineele Anthropologie'. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247604013:00001.

[696] *De Hollandsche revue*. 'Het boek van de maand'. 24 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:2314:mpeg21:0062.

[697] Bogdan, Robert. *Freak Show. Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. University of Chicago Press, 1988.

[698] *Het paleis van justitie; populair weekblad voor binnen- en buitenlandsche rechtspleging*. 'Het vijfde congres van crimineele anthropologie'. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248320074:00001.

[699] *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Het 5e Crimineel-Anthropologisch Congres'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128370:mpeg21:p009.

[700] *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Het 5e Crimineel-Anthropologisch Congres'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128370:mpeg21:p009.

[701] *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Het 5e Crimineel-Anthropologisch Congres'. 16 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128375:mpeg21:p013.

[702] *De Nieuwe Courant*. 'Het vijfde Internationale congres voor Crimineele anthropologie'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751121:mpeg21:p00002.

[703] *Algemeen Handelsblad*. '5e Internat. Crimineel-anthropologisch Congres'. 9 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648024:mpeg21:p001.

[704] *Sociaal Weekblad*. 'Het internationaal crimineel anthropologisch congres'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMALET02:001413001:00005.

[705] *De Kroniek; een algemeen weekblad*. 'Socialisme en Criminaliteit'. 7 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG20:166009049:00004.

[706] *De Kroniek; een algemeen weekblad*. 'Socialisme en Criminaliteit'. 7 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG20:166009049:00004.

[707] *Nosokómos; tijdschrift der Nederlandsche Vereeniging tot Bevordering der Belangen van Verpleegsters en Verplegers*. 'Naar aanleiding van het Ve Congres voor Crimineele Anthropologie'. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247604013:00001.

[708] *De Kroniek; een algemeen weekblad*. 'Socialisme en Criminaliteit'. 7 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG20:166009049:00004.

[709] *Het paleis van justitie; populair weekblad voor binnen- en buitenlandsche rechtspleging*. 'Het vijfde congres van crimineele anthropologie'. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248320074:00001.

[710] *Tijdschrift voor armenzorg*. 'Het vijfde Internationale Congres voor Crimineele Anthropologie'. 2 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB30:021605023:00005.

[711] *Nosokómos; tijdschrift der Nederlandsche Vereeniging tot Bevordering der Belangen van Verpleegsters en Verplegers*. 'Naar aanleiding van het Ve Congres voor Crimineele Anthropologie'. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:247604013:00001.

[712] *Het paleis van justitie; populair weekblad voor binnen- en buitenlandsche rechtspleging*. 'Het vijfde congres van crimineele anthropologie'. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248320074:00001.

[713] *Het Toekomstig Leven*. 'Het internataionaal congres voor crimineele anthropologie te Amsterdam'. 15 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB14:002512020:00001.

[714] *Zutphensche Courant*. 'Congres voor crimineele Anthropologie'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRAZ02:000385064:mpeg21:p00002.

[715] *Zutphensche Courant*. 'Alg. Berichten'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRAZ02:000385063:mpeg21:p00002. *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Vijfde internationaal congres voor crimineele anthropologie'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408083:mpeg21:p002.

[716] *De Hollandsche revue*. 'Het boek van de maand'. 24 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:2314:mpeg21:0062.

[717] *De Telegraaf*. 'Ve Internationaal Congres voor Crimineele Anthropologie'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556936:mpeg21:p001.

[718] *Leeuwarder Courant*. 'De moord te Appeltern'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596177:mpeg21:p005.

[719] *Het paleis van justitie; populair weekblad voor binnen- en buitenlandsche rechtspleging*. 'Het vijfde congres van crimineele anthropologie'. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBA17:248320074:00001.

[720] *Vrede; orgaan tot bespreking van de praktijk der liefde-orgaan van de Internationale Broederschap*. 'Uit het Ve Congres voor Crimineele Anthropologie'. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG20:165953071:00003.

[721] *Vrede; orgaan tot bespreking van de praktijk der liefde-orgaan van de Internationale Broederschap*. 'Uit het Ve Congres voor Crimineele Anthropologie'. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG20:165953071:00003.

[722] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Residentienieuws en Buitenland'. 9 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904015:mpeg21:p00001.

[723] *Stemmen voor waarheid en vrede*. 'KRONIEK van het Congres voor crimineele Anthropologie te Amsterdam'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1389002:mpeg21:0001.

[724] *Stemmen voor waarheid en vrede*. 'KRONIEK van het Congres voor crimineele Anthropologie te Amsterdam'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1389002:mpeg21:0001.

[725] *Amigoe di Curacao : weekblad voor de Curacaosche eilanden*. 'Een anthropologisch congres'. 2 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010279750:mpeg21:p001.

[726] *Stemmen voor waarheid en vrede*. 'KRONIEK van het Congres voor crimineele Anthropologie te Amsterdam'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1389002:mpeg21:0001.

[727] *De Heraut*. 'Een-en-twintigste jaarlijksche samenkomst van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op gereformeerden grondslag'. 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001864134:00001.

[728] *Algemeen Handelsblad*. 'Geen misdadigers meer! Congres-indrukken'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648034:mpeg21:p005.

[729] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Een jonge wetenschap tegenover een oude quaestie'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408085:mpeg21:p001.

[730] *De Morgenpost*. 'Wegcijfering van 's menschen vrijen wil'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAA06:165558065:mpeg21:p00001.

[731] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Uit de Rechtszaal'. 18 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904143:mpeg21:p00001.

[732] *Haagsche Courant*. 'Rechtszaken'. 15 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000125671:mpeg21:p006.

[733] *Androcles*. 'Barnum en Bailey komen'. 1 januari 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB07:001152001:00007.

[734] *Nieuwe Tilburgsche Courant*. 'Barnum en Bailey'. 5 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010156353:mpeg21:p002.

[735] *Nieuwe Tilburgsche Courant*. ‘Barnum en Bailey’. 5 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010156353:mpeg21:p002.
[736] *Het Volksdagblad*. ‘The Greatest Show on Earth’. 28 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000038152:mpeg21:p00002.
[737] *Nieuwe Tilburgsche Courant*. ‘Barnum en Bailey’. 5 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010156353:mpeg21:p002.
[738] *Het Volksdagblad*. ‘The Greatest Show on Earth’. 28 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000038152:mpeg21:p00002.
[739] *Zutphensche Courant*. ‘Haagsche Correspondentie’. 24 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRAZ02:000385074:mpeg21:p00001.
[740] *Nieuwe Harlinger Courant*. ‘Binnenlandsche Berichten’. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTRES04:211290098:mpeg21:p00001.
[741] *Nieuwe Tilburgsche Courant*. ‘Advertentie’. 1 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010156349:mpeg21:p004.
[742] Watkins, Harvey L. *Four years in Europe. The Barnum & Bailey Greatest Show on Earth In the Old World*. 1908. http://hdl.handle.net/11134/30002:21932751.
[743] *Utrechtsche Courant*. ‘Gemengd nieuws’. 19 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280526:mpeg21:p00005.
[744] *Nieuwe Vlaardingsche Courant*. ‘Buitenland’. 21 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAVL02:000474185:mpeg21:p00001. *Nieuwsblad van Friesland : Hepkema’s Courant*. ‘Korte Mededeelingen’. 18 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010809521:mpeg21:p001.
[745] *Dagblad van Zuidholland en ’s Gravenhage*. ‘Gemengd Nieuws’. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904018:mpeg21:p00002.
[746] *Nieuwe Veendammer Courant*. ‘Binnenlandsch Nieuws’. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMVEEN01:000080278:mpeg21:p001. *Deli Courant*. ‘Van alles en nog wat uit Holland’. 4 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000028146:mpeg21:p00001.
[747] *Algemeen Handelsblad*. ‘Barnum and Bailey. Op reis’. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648028:mpeg21:p005.
[748] *De Standaard*. ‘Gemengd Nieuws’. 26 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001813227:mpeg21:p00002.
[749] *Haagsche Courant*. ‘Barnum and Bailey’. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000126184:mpeg21:p002.
[750] *Nieuwsblad van Friesland : Hepkema’s Courant*. ‘Van Frieschen bodem’. 28 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010809489:mpeg21:p001.
[751] *Nieuwsblad van Friesland : Hepkema’s Courant*. ‘Van Frieschen bodem’. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010809492:mpeg21:p001.
[752] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. ‘Uit Friesland’. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408084:mpeg21:p005.
[753] *Middelburgsche Courant*. ‘Van den Haagschen toren’. 3 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010631211:mpeg21:p001.
[754] *De Courant*. ‘Barnum en Bailey’. 9 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:003520047:mpeg21:p00003.
[755] *Franeker Courant*. ‘Barnum en Bailey’. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTRES04:211424074:mpeg21:p00002.
[756] *De Telegraaf*. ‘Gemengd nieuws’. 20 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556948:mpeg21:p002.
[757] *Bataviaasch Nieuwsblad*. ‘Barnum en Bailey in Den Haag’. 25 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011032383:mpeg21:p009.
[758] *Nieuwe Harlinger Courant*. ‘Binnenlandsche Berichten’. 6 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTRES04:211290095:mpeg21:p00002.
[759] *Middelburgsche Courant*. ‘Gemeenteraad van Vlissingen’. 2 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010631263:mpeg21:p001.
[760] *Algemeen Handelsblad*. ‘Stadsnieuws’. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648026:mpeg21:p006.
[761] *Nieuwe Harlinger Courant*. ‘Binnenlandsche Berichten’. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTRES04:211290098:mpeg21:p00001.

[762] *Het Volksdagblad*. 'Het circus Barnum en Bailey in den winter'. 26 augustus 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000038123:mpeg21:p00003.

[763] *Provinciale Drentsche en Asser Courant*. 'Binnenland'. 14 juni 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMDA03:000103072:mpeg21:p002.

[764] *Middelburgsche Courant*. 'Uit stad en provincie'. 2 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010631236:mpeg21:p001.

[765] *Het Volksdagblad*. 'Stadsnieuws'. 14 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000043044:mpeg21:p00002.

[766] *Leeuwarder Courant*. 'Barnum en Bailey'. 21 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596184:mpeg21:p002.

[767] *Algemeen Handelsblad*. 'Amsterdammertjes. De hoofdstad zender feestterrein'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648021:mpeg21:p005.

[768] *Nieuwe Veendammer Courant*. 'Binnenlandsch Nieuws'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMVEEN01:000080278:mpeg21:p001.

[769] *Het Volksdagblad*. 'Een gefopte gemeente'. 7 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000043037:mpeg21:p00003.

[770] *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Barnum en Bailey en de Gemeente Watergraafsmeer'. 10 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128370:mpeg21:p011.

[771] *Het Volksblad*. 'Barnum en Bailey'. 6 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000078036:mpeg21:p00002. *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Aan de grens'. 3 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408127:mpeg21:p005.

[772] *Algemeen Handelsblad*. 'Gemeenteraad Van Watergraafsmeer'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648014:mpeg21:p003.

[773] *Algemeen Handelsblad*. 'Barnum en Bailey'. 21 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648045:mpeg21:p002.

[774] *De Telegraaf*. 'Afscheid Barnum en Bailey'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556946:mpeg21:p002.

[775] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*. 'Gemengd Nieuws'. 14 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000904078:mpeg21:p00008. *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Gemeenteraad van Watergraafsmeer'. 2 november 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128416:mpeg21:p011.

[776] *Arnhemsche Courant*. 'Nieuws uit gemeente en provincie'. 9 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000098296:mpeg21:p001.

[777] *Leeuwarder Courant*. 'Nabetrachting over Barnum and Bailey'. 5 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010596170:mpeg21:p001.

[778] *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*. 'Stadsnieuws'. 13 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010408084:mpeg21:p006.

[779] *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 'Advertentie'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010179085:mpeg21:p004.

[780] *De Nieuwe Courant*. 'Op reis met Barnum'. 19 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000751137:mpeg21:p00002.

[781] *Deli Courant*. 'Van alles en nog wat uit Holland'. 4 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000028146:mpeg21:p00001.

[782] *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey-drukte'. 17 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556943:mpeg21:p002.

[783] *Nieuwe Harlinger Courant*. 'Uit de Provincie'. 4 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTRES04:211290094:mpeg21:p00002.

[784] *Deli Courant*. 'Van alles en nog wat uit Holland'. 4 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000028146:mpeg21:p00001.

[785] *Algemeen Handelsblad*. 'Met den tijd meêgegaan'. 17 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010648036:mpeg21:p002.

[786] *De Grondwet*. 'Advertentie'. 29 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMGARO01:000169426:mpeg21:p007.

787 *De Telegraaf*. 'Barnum en Bailey. Van Utrecht naar Amsterdam'. 11 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110556932:mpeg21:p001.

788 *Tilburgsche Courant*. 'Klein mens, Een bekend figuur'. 17 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010186522:mpeg21:p003.

789 *De Telegraaf*. 'Fransche Correspondentie'. 4 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110557088:mpeg21:p005.

790 *Utrechtsche Courant*. 'Barnum en Bailey'. 12 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUTRA04:253280368:mpeg21:p00002.

791 *De Telegraaf*. 'Fransche Correspondentie'. 4 december 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110557088:mpeg21:p005.

792 *Het Volksdagblad*. 'Bij Barnum en Bailey'. 16 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000038141:mpeg21:p00002.

793 *Limburger Koerier*. 'Toestand van den gewonden Duitschen attaché'. 28 september 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001131084:mpeg21:p00010.

794 *Tilburgsche Courant*. 'Pech'. 9 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010186520:mpeg21:p003. *Het Nieuws van den Dag : kleine courant*. 'Storm'. 9 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010128395:mpeg21:p010.

795 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. 'Officieele berichten'. 10 oktober 1901. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMHCO01:000076427:mpeg21:p002.